

Коваленко Л.І.
Нікітін Ю.О.

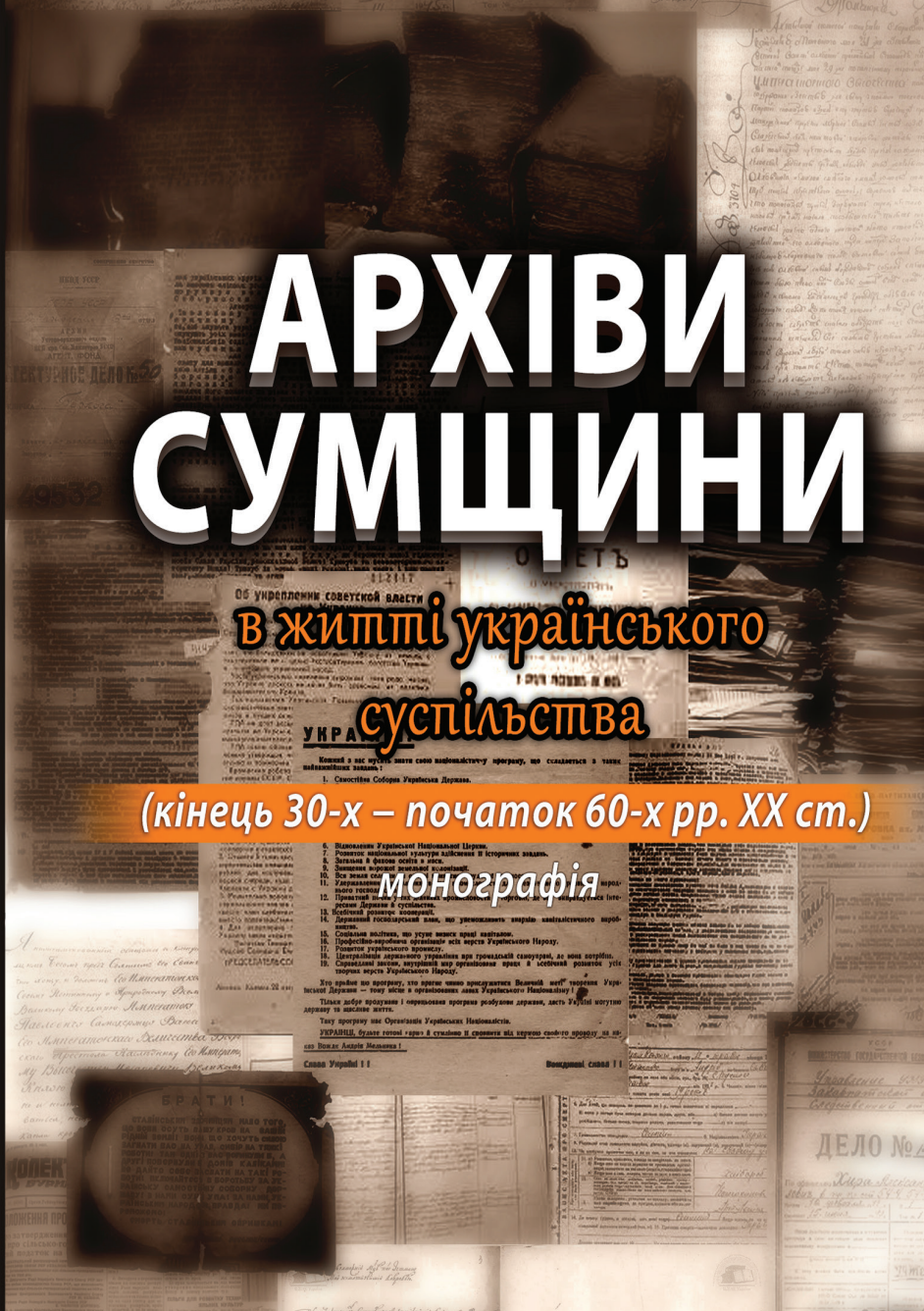
АРХІВИ СУМЩИНИ

В житті українського
суспільства

(кінець 30-х – початок 60-х рр. ХХ ст.)

монографія

1. Сторінки Світового Українського Духовного Руху.
2. Націоналізм Української Національної Ліги.
3. Рух української молоді за часів Другої світової війни.
4. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
5. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
6. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
7. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
8. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
9. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
10. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
11. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
12. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
13. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
14. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
15. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
16. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
17. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
18. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
19. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».
20. Українська націоналістична організація «Українська Народна Ліга».

КОВАЛЕНКО Людмила Іванівна

НІКІТІН Юрій Олександрович

**АРХІВИ СУМЩИНИ
В ЖИТТІ
УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

(кінець 30-х – початок 60-х рр. ХХ ст.)

Суми

ВД «Білий птах»

2017

УДК 930.25:94(477.52)
ББК 79.34 (4Укр-4Сум)
К-56

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова
(протокол № 15 від 25 червня 2013 р.)*

Рецензенти:

Даниленко В.М., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор
Романюк І.В., доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор

Л.І. Дробот, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії та
філософії історії Національного педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова

К-56 **Коваленко Л.І., Нікітін Ю.О.**

Архіви Сумщини в житті українського суспільства: кінець 30-х – поча-
ток 60-х рр. ХХ ст.: монографія / Л. І. Коваленко, Ю.О. Нікітін. – Суми:
СВС Панасенко І. М., 2017. – с. 322

У монографії висвітлюються питання діяльності архівів на території
Сумської області, їхня структура, становище, пропагандистсько-про-
світницька діяльність.

Для науковців, аспірантів, студентів історичних та соціально-гуманітар-
них факультетів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-617-7212-37-04

УДК 930.25:94(477.52)

ББК 79.34 (4Укр-4Сум)

ISBN 978-617-7212-37-04

©Коваленко Л.І., Нікітін Ю. О., 2017

©СВС Панасенко І. М., 2017

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база	24
Розділ 2. Архіви Сумщини в умовах передвоєнних років та Другої світової війни	47
2.1 Політичний режим передвоєнних років як визначальний чинник реорганізації та функціонування архівної галузі.....	49
2.2. Вплив подій початкового етапу війни на діяльність архівів	79
2.3. Становище архівів в умовах німецько-фашистської окупації.....	95
2.4. Архіви в житті українського суспільства на завершальному етапі війни.....	110
Розділ 3. Розвиток архівної галузі Сумської області в повоєнний період та в роки «відлиги»	143
3.1. Матеріальний стан та робота архівів за суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації повоєнних років	145
3.2. Особливості діяльності архівів в умовах «відлиги»	185

Розділ 4. Діяльність архівів Сумщини у напрямі задоволення духовних потреб українського суспільства.....	221
4.1. Видавнича та агітаційно-пропагандистська робота архівів у передвоєнні та воєнні роки.....	223
4.2. Діяльність архівів щодо розвитку історичної науки та задоволення духовних потреб суспільства в умовах післявоєнного сталінізму.....	243
4.3. Діяльність архівів на науково-видавничому та громадсько-культурному напрямках в умовах суспільно-політичних змін періоду «відлиги».....	260
Післямова.....	283
Додатки.....	295

ПЕРЕДМОВА

У процесі розвитку людської цивілізації однією з найважливіших проблем є досягнення оптимального співвідношення та конструктивної взаємодії між державою і суспільством. Ознакою високого рівня демократії вважається орієнтація структур влади виключно на службу громаді. Незалежна Україна також обрала шлях прогресивних політичних реформ, запорукою успіху яких є врахування досвіду попередніх історичних періодів.

Вагомою частиною духовних надбань нашого народу, первинним джерелом ретроспективного розвитку суспільства є документальні матеріали, сконцентровані у вітчизняних архівах. На сучасному етапі спостерігаємо актуалізацію ролі архівної спадщини – як для історичної науки, так і для процесу розбудови демократії, становлення громадянського суспільства та формування національно-державної свідомості в Україні. Збереження та введення до соціального обігу історичних джерел забезпечують архівні установи. Водночас пріоритетні цілі використання документів визначаються владою – залежно від загального типу політичного режиму та його конкретної специфіки. Для тоталітаризму характерним є спрямування архівів на обслуговування політики правлячої верхівки, а для демократії – на задоволення суспільних потреб.

На шляху формування демократичних відносин влади і суспільства в сучасній Україні необхідним є використання здобутків та подолання прорахунків часів сталінізму і «відлиги». У даному контексті актуалізується дослідження діяльності архівів, з'ясування їх місця і ролі у політичному, економічному та культурному житті українського суспільства кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст.

Особливою складовою розбудови незалежної Української держави є розробка виваженої регіональної політики, що також

зумовлює потребу в різнопланових історико-регіональних дослідженнях. Тому аналіз певних аспектів історичного розвитку регіонів України, зокрема і Сумщини, для сьогодення має як вагоме науково-історичне, так і суспільно-політичне значення.

Авторами даної роботи здійснено дослідження особливостей діяльності архівів Сумщини, їх місця і ролі в політичному, економічному та культурному житті українського суспільства на різних етапах періоду кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст. Нижня хронологічна межа дослідження пов'язана зі створенням Сумської області та початком реорганізації архівної галузі в СРСР, її включенням до системи НКВС (1939 р.). Верхня межа – з переведенням архівної системи у підпорядкування Рад Міністрів СРСР та УРСР (1960 р.), а також із завершенням доби хрущовської «відлиги». Географічні межі дослідження охоплюють територію Сумської області, що має регіональні особливості політичного, економічного та соціокультурного розвитку в означений період.

Проблема діяльності архівів Сумщини, їх місця і ролі в житті українського суспільства наприкінці 30-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. майже не досліджена. Певні її аспекти вивчалися науковцями у масштабах СРСР та УРСР. Дослідження ж поставленої проблеми у межах Сумського регіону відсутнє, що також зумовило вибір теми.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Грунтовне дослідження будь-якої проблеми вітчизняної історії неможливе без докладного вивчення і врахування здобутків, здійснених на цьому шляху науковцями попередніх років. Історіографічний аналіз літератури з означеної теми здійснено за проблемно-хронологічним принципом. Праці радянських науковців, вітчизняні публікації доби незалежності України, роботи зарубіжних істориків охарактеризовано нами у рамках двох основних проблем: 1) суспільно-політичні, економічні та культурні процеси 1930 – 1960-х років в УРСР і на Сумщині; 2) історія архівної галузі (в масштабах СРСР, УРСР та Сумського регіону).

Висвітленню першої з названих проблем у радянській історіографії притаманна ідеологічна заангажованість. У той же час ґрунтовні колективні праці, зокрема з історії Другої світової війни¹, містять багатий фактичний матеріал – як з перебігу воєнних дій, так і з політики влади на різних етапах війни. Для вивчення розвитку Сумщини з робіт радянських науковців і сьогодення вагомим та інформативним залишається видання з історії міст і сіл УРСР².

Під впливом прогресивних політичних тенденцій кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. у вітчизняній історичній науці здійснюється поступовий відхід від панування марксизму-ленінізму, розширюється проблематика і джерельна база наукових розвідок. Відбувається переосмислення певних історичних подій та подолання у їх висвітленні стереотипів радянської історичної науки. Тому при розкритті суспільно-політичних та економічних процесів розвитку УРСР звертаємо увагу саме на роботи періоду незалежності України.

Переважна частина періоду історії України, певні аспекти якого піддаються дослідженню у монографії, – це роки сталінського тоталітаризму. Важливе місце серед досліджень доби сталінізму в Україні посідають роботи В. Даниленка. Стосовно 30-х рр. ХХ ст. автор розкриває процес утвердження жорстких адміністративних начал в управлінні культурою (у тому числі й історичною наукою), наголошує на згубних наслідках цієї політики для національно-культурного розвитку українського народу³. При дослідженні завершальної фази сталінізму В. Даниленко аналізує взаємозв'язок між післявоєнною міжнародною ситуацією (що виливається у тривалий період «холодної війни») і формуванням певних напрямків репресивної політики сталінського режиму – боротьби з націоналізмом, космополітизмом; державного

антисемітизму⁴. Колективна монографія (В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький)⁵ вбачається важливою для розуміння не тільки суспільно-політичних, а й соціально-економічних умов передвоєнних років. Її автори приділяють увагу розкриттю різних аспектів (економічного, ідеологічного, соціокультурного) сталінського режиму, піддають аналізу процес генезису сталінізму, виявляють специфіку останнього в Україні.

Однією з основних рис сталінського тоталітарного режиму беззаперечно вважається політика масових репресій. Стосовно розвитку архівної галузі Сумщини вона була не тільки загальною умовою, в якій проходила життєдіяльність архівістів. Репресивні заходи влади визначали також пріоритетність напрямку роботи архівів, дослідження якого представлено у монографії, – оперативної розробки документів. Одним з перших спробував дослідити сутність та наслідки репресивної політики сталінського режиму в Україні Ю. Шаповал. Перші публікації цього автора з означеної проблематики виходять у світ ще за часів перебування в СРСР. В роки незалежності України він продовжив дослідження на даному напрямку, видаючи численні індивідуальні роботи, а також і у співавторстві⁶.

Грунтовне дослідження репресивної діяльності органів державної безпеки в роки сталінізму (її спрямованості, змісту та наслідків) представлено у докторській дисертації та ряді публікацій В. Нікольського⁷. Наведені автором узагальнюючі статистичні дані щодо різних аспектів цієї політики зосновуються, насамперед, на опрацьованні джерел Державного галузевого архіву СБУ.

Зміст, характер та результати політики тоталітарної влади доби післявоєнного сталінізму у культурній (у тому складі і науковій) сфері піддаються різнобічному аналізу у дисертаційних дослідженнях та публікаціях О. Замлинської, М. Мозговського, Н. Сірук⁸. Провідну роль у зміцненні та утриманні контролю влади над суспільством в цілому і культурно-духовною сферою зокрема в СРСР відігравали органи цензури. Історія становлення і функціонування політичної цензури в Радянській Україні докладно аналізується у монографії Т. Стоян⁹.

Певні аспекти періоду сталінізму, в першу чергу – специфіка політики тоталітарної влади щодо населення – піддаються дослідженню також у ряді наукових статей. Особливості ставлення тоталітарної влади до української історичної науки та до істориків розкриваються у публікації М. Коваля¹⁰. Долі українських істориків у жорстких умовах сталінізму присвячена також робота А. Санцевича¹¹. Питання здійснення репресивної політики в Радянській Україні у 1930-х рр. висвітлюються у

публікації В. Васильєва; В. Очеретянко аналізує місце і роль політичної цензури в системі контролю влади як за кожною окремою особистістю, так і за суспільством в цілому¹². Зв'язок між кадровою політикою режиму та його намаганням відновити і зміцнити контроль над суспільством у післявоєнні роки розкривається у статті О. Прохоренко. Автором наголошується і на пріоритетному ідеологічному спрямуванні цієї політики¹³.

При розкритті специфічних історичних умов воєнного періоду, що здійснювали вплив на становище і діяльність архівів, були розглянуті здобутки сучасних науковців, представлені у різних формах. В останні роки з'явилася низка ґрунтовних індивідуальних досліджень та статей, присвячених певним актуальним проблемам як початкового та завершального періодів війни, так і німецько-фашистської окупації. Надзвичайно важливим для всебічного дослідження проблеми порятунку архівних джерел вбачається розгляд загального контексту процесу евакуації матеріальних і людських ресурсів, а також культурних цінностей. І саме особливості проведення евакуації в Україні розкриваються у дисертації С. Бабенко¹⁴. В. Нестеренко¹⁵ та П. Рекотов¹⁶ розкривають сутність встановленого в Україні окупаційного режиму та його особливості у військовій зоні, структуру створених нацистами органів управління. Формування німецького інформаційного простору, пропагандистську, дезінформаційну політику окупаційної влади в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військового підпорядкування досліджує О. Салата¹⁷. Сутність встановленого в Україні «нового порядку» та систему примусової праці, що була створена окупантами, аналізує О. Потильчак¹⁸. Особливості становища населення на захоплених ворогом українських землях – матеріально-побутового і морально-психологічного – досліджують, відповідно, І. Ветров та М. Михайлюк. Специфіці становища інтелігенції за окупації присвячена стаття В. Короля та І. Мошик¹⁹. У монографії П. Чернеги наводяться дані про матеріальні і демографічні втрати України в роки війни²⁰. У статті І. Дробота²¹ піддається аналізу проблема становища української культури за воєнної доби. Публікації М. Ковалю присвячені долі української культури за окупації, розкриттю трагічних подій 1941-го року²².

О. Лисенко розглядає військово-політичні, соціальні, демографічні, морально-психологічні наслідки Другої світової війни для України та адміністративний аспект окупаційного режиму²³. Втрати української культури в роки війни та розгортання діяльності закладів цієї сфери після звільнення висвітлюються у розділах у вказаній вище дисертації О. Замлинської.

Висвітлення впливу суспільно-політичних та соціально-економічних процесів післявоєнного двадцятиріччя на діяльність архівів в Сумському регіоні здійснювалося також з урахуванням наукових здобутків сучасних істориків. Історія України означеного, а також і воєнного періоду, в узагальненому вигляді подається у роботах В. Литвина²⁴. Особливості проведення перших (після війни) виборчих кампаній в СРСР та УРСР, масштабну пропагандистську роботу (з метою «правильної» підготовки до виборів) висвітлює В. Крупина²⁵. В. Кононенко²⁶ аналізує вплив тоталітарного режиму та подій радянської історії 1945 – 1953 рр. на суспільно-політичні настрої та моральний стан українського населення. Дослідження періодів повоєнної відбудови та хрущовської відлиги – у руслі розкриття процесу еволюції радянської тоталітарної системи – представлені у ряді робіт В. Барана²⁷. Соціально-побутові умови життя населення України, ставлення влади до соціальних проблем громадян у післявоєнні роки, зміст та значення хрущовських реформ в означеній сфері аналізується у монографії Л. Ковпак²⁸. Статті С. Кульчицького присвячені спробам реформ доби «відлиги», особливостям суспільно-політичних процесів «відлиги» і сталінізму²⁹.

При здійсненні дослідження були використані також колективні праці сучасних українських істориків. З наукових робіт, що розкривають суспільно-політичні умови передвоєнних років та післявоєнного двадцятиріччя, в першу чергу відмічаємо ґрунтовне видання з політичної історії України³⁰. В ньому з нових методологічних позицій та на основі використання цілого комплексу різноманітних історичних джерел характеризується правляча верхівка СРСР та УРСР, заходи владної політики та процеси в українському радянському суспільстві періодів передвоєнного та післявоєнного сталінізму і хрущовської «відлиги». Окремий том цієї праці присвячений дослідженню воєнного періоду. У колективній праці з історії політичного терору і тероризму в Україні³¹, окрім періоду сталінізму, приділяється увага і рецидивам владного терору в роки хрущовської «відлиги».

Із досліджень сучасних російських істориків розглядаємо статтю Г. Куманьова, в якій висвітлено здійснення політики евакуації у загальносоюзному масштабі. Монографія О. Зубкової присвячена аналізу післявоєнного радянського суспільства, механізму його взаємодії з владою; в її статті розкриваються певні особливості репресивної політики цього періоду³².

Окремо характеризуємо літературу, що висвітлює події і процеси кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст. у вимірі Сумського регіону. За часів незалежності України не було підготовлено жодного наукового

видання, в якому історія Сумщини тривалого періоду досліджувалася б комплексно. Тому при розкритті місцевих суспільно-політичних та економічних умов діяльності архівів було використано весь наявний діапазон історичної літератури: довідники, наукові статті, і, навіть, навчальні посібники, нариси. Довідникові видання надають стислий огляд історії Сумщини, містять відомості зі створення області та її адміністративно-територіального поділу, біографічні дані видатних людей³³. Із причини окресленої вище вузькості історіографічної бази, ми були змушені звернутися і до навчального посібника³⁴, оскільки в ньому надається інформація з розвитку області кінця 1930-х – початку 1960-х років. Нариси про видатних людей Сумщини представляє І. Сало³⁵. Сучасними істориками висвітлюються окремі аспекти історії регіону. З періоду передвоєнних років у публікаціях приділяється увага акту створення Сумської області³⁶. Достатньо широко представлено здійснення репресивної політики у 1930-х роках. Історія політичних репресій на Сумщині показана у вступній статті до регіонального тому видання «Реабілітовані історією». Факти репресивних актів, що були застосовані до мешканців області, наводить О. Сотник. Низка статей, написаних дослідниками історії регіону, присвячені репресивній політиці та її «провідникам» в області. Варварське ставлення у 1920 – 1930-х рр. до культурних пам'яток Сумщини висвітлено у вступній статті «Книги пам'яті Сумської області»³⁷.

У ракурсі регіонального виміру найбільшу увагу історики приділили вивченню періоду Другої світової війни. В першу чергу відмічаємо колективну працю, автори якої здійснили спробу комплексного висвітлення означеної проблеми³⁸. Інші дослідники розкривають її певні аспекти – воєнні дії на території області, героїзм захисників, втрати регіону у війні та період окупації³⁹. Враховані роботи, що висвітлюють події війни у тих районах, у яких були філіали Сумського обласного архіву⁴⁰. Післявоєнний період історії області представлений тільки у розрізі відбудови промисловості

При вивченні проблеми розвитку архівної галузі в СРСР, УРСР та Сумському регіоні були широко використані здобутки радянських істориків. Довідникові видання містять інформацію про основні віхи так званого «архівного будівництва» в УРСР, а також про Сумський обласний архів⁴².

Оскільки діяльність архівних установ регіону наприкінці 30-х – початку 60-х рр. ХХ ст. проходила у загальному руслі функціонування відповідної союзно-республіканської сфери, аналізуємо роботи з історії розвитку архівної галузі в СРСР та УРСР. Ґрунтовний аналіз

процесу становлення та розвитку архівної галузі в СРСР представлено у монографії В. Максаков⁴³. Заслугує на увагу надана автором характеристика передвоєнної реорганізації архівної галузі та заходів щодо підготовки кадрів архівістів. Водночас загальносоюзний масштаб дослідження В. Максакова зумовлює обмежену кількість даних про архівну галузь в УРСР і повну відсутність щодо Сумщині. Мінімальність звернення автора до впливу суспільно-політичних факторів на функціонування архівної галузі, його стриманість у критичних оцінках визначаються переважно архівознавчим спрямуванням дослідження та специфічними умовами радянських часів. Але, слід відмітити, що свою незгоду з таким принципово важливим актом, як включення архівної галузі до НКВС, науковець висловлює конкретно і неодноразово. В. Максаков наголошує на таких негативних наслідках цієї реорганізації, як необґрунтоване засекречення архівних джерел, зосередження уваги архівів на виконанні завдань НКВС, відсунення на другий план використання документів у народногосподарських і наукових цілях та ін. Справедливою і на сьогодні вважаємо його думку про те, що архівні установи повинні знаходитися поза межами будь-якого відомства. Проблема становища і діяльності архівів в роки війни досліджується як у вказаній монографії, так і в статті В. Максакова⁴⁴. Автор надає стисло інформацію про евакуацію архівних матеріалів в радянських республіках (у тому складі і в УРСР). Зауважуємо, що критична оцінка невідповідності до евакуації відсутня, а провина за знищення документів, які не вдалося евакуювати, автором покладається на архівних працівників. Функціонування архівів в умовах окупації не аналізується, більше уваги приділяється роботі архівістів після звільнення.

Особливо корисними при здійсненні дослідження виявилися монографія та статті О. Мітюкова⁴⁵. З передвоєнних років автором стисло розкривається зміст реорганізації архівної галузі в масштабах УРСР, приділяється увага прийнятим у передвоєнні роки документам (про державний архівний фонд СРСР, з методики архівної роботи). Незважаючи на загальноприйнятий за радянських часів контекст (прославлення організаторської роботи партії та здобутків соціалістичного будівництва), О. Мітюков вказує і на негативні наслідки включення архівної галузі до НКВС. З періоду війни в роботах О. Мітюкова надаються дані щодо процесу евакуації документів з архівів УРСР – про хід цієї роботи, місця розміщення евакогруп тощо. Оцінка організаційних заходів влади на цьому напрямку відсутня, але відмічена самовіддана праця архівістів по порятунку документів

в складних умовах 1941 р. Функціонуванню архівів в умовах окупації увага не приділялася – лише підкреслено грабіжницьку політику фашистів щодо архівів. Більш докладно О. Мітюковим розкривається процес відновлення роботи архівів та збирання матеріалів війни у 1943 – 1945 рр. З післявоєнного десятиліття автор ґрунтовно характеризує процес відбудови зруйнованого архівного господарства, впорядкування документів, їх використання у народногосподарських цілях, а також заходи щодо покращення кадрового забезпечення архівів. Водночас напрям оперативної розробки документів не згадується, чітко не відображений і процес розсекречення архівних матеріалів у роки «відлиги». Корисною для здійснення даного дослідження виявилася характеристика науково-видавничої діяльності архівів УРСР, спрямованої на подальший розвиток історичної науки. В цілому роботи О. Мітюкова відзначаються великою кількістю узагальненого і систематизованого фактичного матеріалу щодо діяльності архівів та розвитку архівної справи в УРСР, але дані щодо Сумщини наводяться в них поодинокі.

Стислий, але змістовний огляд історії архівної галузі УРСР надається у статті С. Пилькевича⁴⁶. В ній приділяється увага і матеріальній базі архівів, і різним напрямкам використання документів. Виклад автором матеріалу часто має пафосно-радянський характер, відсутній жодний натяк на будь-які прорахунки влади в політиці щодо архівної галузі. Архіви Сумщини, результати їх діяльності згадуються декілька разів – як приклади в переліку різних областей.

У ряді статей радянських істориків представлено дослідження певних періодів історії архівної галузі або напрямів діяльності архівів. Подібні роботи є важливими, адже науковці при вивченні вузької проблеми мають можливість більш докладно її проаналізувати. Найбільша кількість таких тематичних публікацій присвячена періоду Другої світової війни. П. Гудзенко⁴⁷ відмічає надзвичайну роботу архівістів при підготовці документів до евакуації. В той же час політика влади оцінці не піддається – всі документи, що евакуювалися, визначаються як цінні історичні. У вказаній статті наявна інформація з використання у агітаційних цілях архівних джерел українських 1917 – 1918 рр. Публікації В. Цапліна⁴⁸ присвячені евакуації документів та відновленню архівних фондів після звільнення. На прорахунках влади історик не наголошує, але вказує, що на проведення евакуації негативно вплинули складні воєнні умови, не визначеність пунктів зосередження матеріалів та ін. Згадується і проведення евакуації з архівів Сум та Глухова. Стосовно 1943 – 1945 рр. значна увага приділяється Україні, слушно підкреслює

важливе значення сумісних зусиль архівістів, громадськості та системи оперативних груп НКВС на напрямку збирання матеріалів періоду війни. У статті О. Копилової⁴⁹ спостерігається позитивний вплив на історичну науку демократичних процесів перебудови: авторка намагається об'єктивно висвітлити причини втрат документів на початку війни. З основних негативних факторів називається невідповідність влади до евакуації та помилки у «розвантаженні» архівів, із позитивних – самовіддану працю архівістів.

Видавнича діяльність архівів СРСР, її проблеми і здобутки на різних етапах стисло висвітлюються у серії посібників із радянської археографії⁵⁰. В них оглядово характеризується археографічна діяльність за певних періодів 1940-х – початку 1960-х рр., розкривається зміст методичних документів з публікаційної роботи архівів та ін. Ці видання виявилися корисними для розуміння загального спрямування історико-видавничої діяльності архівів – наприклад, специфічних цілей цієї роботи в роки війни. Автори намагаються бути об'єктивними в оцінках – недоліком післявоєнного десятиліття визначається малодоступність документів та труднощі з їх публікацією з причини засекречення. Роль архівів у розвитку історичної науки розглядає Ф. Шевченко; В. Стрельський характеризує підготовку кадрів архівістів в УРСР у 1920-х – на початку 1960-х років⁵¹.

Під впливом демократичних тенденцій другої половини 1980-х років радянські дослідники порушують і гостріші питання історії архівної галузі. В. Савін звертає увагу на відчуження архівів від суспільства за сталінізму. А. Пшеничний окреслює взаємозв'язок розвитку двох систем: державного управління СРСР та архівних установ, наголошує на втручанні партійно-державної верхівки та НКВС у визначення напрямів і характеру роботи архівів⁵².

Дослідження тривалого періоду історії архівної галузі Сумщини за радянських часів представлено фактично однією публікацією, підготовленою архівістами регіону у 60-х рр. ХХ ст.⁵³ Стаття охоплює тривалий період – з 1918 по 1965 років, тому виклад матеріалу в ній достатньо стислий. У публікації містяться як суто архівознавчі дані, так і цікаві для нашого дослідження історичні факти. З передвоєнних років без жодних коментарів наводиться інформація про перехід архівів регіону у підпорядкування НКВС. Із 1941 – 1945 років надаються відомості про евакуацію, втрати документів, роботу архівістів по збиранню матеріалів періоду війни. Водночас справжня причина загибелі Глухівського філіалу Сумського облархіву не називається. З післявоєнних років розкриваються найбільш яскраві аспекти діяльності

архівів – внесок у відбудову економіки, обласний огляд архівів у 1958 році тощо. Авторами приділяється увага також і історико-науковому використанню документів архівами Сумщини, роботі дослідників. Означена стаття є важливою – як спроба систематизації і послідовного викладу основних моментів історії архівної галузі Сумського регіону. Також у публікаціях радянської періодичної преси іншими авторами (у популярній формі) висвітлювалися окремі питання з історії архівів Сумщини⁵⁴.

Стислі відомості з історії розвитку архівної галузі в СРСР і, навіть, архівів Сумського регіону наводяться у роботах американської дослідниці П. Грімстед. Особливу увагу звертаємо на багатотомну працю цієї авторки, що представляє різнопланові відомості про архіви та сховища рукописів у СРСР⁵⁵. Том третій (у двох книгах) присвячено радянським республікам Україні та Молдавії. У плані даного дослідження цікавою вбачається книга I – в ній надано бібліографію літератури, що відноситься до архівів цих республік, а також докладний довідник архівів і сховищ рукописів УРСР. Автором наголошується на позитивному впливі суспільно-політичних змін періоду «відлиги» на доступ іноземних науковців до архівних джерел, що зберігаються в радянських архівах. П. Грімстед відмічає, що саме з 1956 р. поширюються можливості як для приїзду іноземців у радянські республіки, так і для здійснення історичних досліджень⁵⁶. У книзі I названої праці стисло окреслюється і історія Сумського, Конотопського, Роменського, Глухівського архівів⁵⁷. Інша робота П. Грімстед – це посібник-довідник для архівних досліджень в СРСР⁵⁸. В ній, у більшості, приділяється увага архівознавчим питанням, а також тим, що можуть бути корисними закордонним науковцям при роботі в радянських архівах. Надаються відомості про розташування архівів СРСР; описання архівних матеріалів, що в них зберігаються; особливості доступу дослідників до роботи з документами; необхідна підготовка до такої роботи тощо (розділи 2 – 4). У вказаному руслі звертаємо увагу на думки авторки щодо специфіки системи доступу до документів, що була сформована в СРСР. П. Грімстед зазначає першочергове спрямування цієї системи на архівний контроль і зведення до мінімуму (або повну відсутність) орієнтації на дослідників⁵⁹. Функціонування архівної системи в СРСР аналізується у першому розділі названої книги П. Грімстед. Цікавою вбачаються характеристика системи управління архівами в СРСР та погляд авторки на історію її розвитку – з перших років радянської влади. Американська дослідниця звертає увагу на період підпорядкування архівної системи НКВС (МВС) СРСР, а також на тісний зв'язок ГАУ з

таємною поліцією – за часів правління Й. Сталіна. Відображено також і позитивні зміни в організації радянської архівної системи на початку 1960-х рр., а саме отримання останньою більшої незалежності і більш високого статусу⁶⁰.

Суспільно-політичні тенденції кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. в СРСР в цілому та УРСР зокрема здійснюють позитивний вплив на розвиток історичної науки. Здобуття ж Україною незалежності відкриває нові шляхи для здійснення національних – за масштабами і за характером – історичних досліджень. На теренах колишнього СРСР виходять монографії, колективні дослідження, дисертації, наукові статті з історії архівної галузі – в цілому, окремих періодів або аспектів.

За роки незалежності України публікуються довідникові видання, де стисло висвітлюється історія архівної галузі УРСР, наводяться дані про архівні установи та архівістів (у тому складі і Сумщини)⁶¹. Сучасні дослідження певних напрямів діяльності архівів та періодів розвитку архівної галузі представлені у різноманітних формах – монографії, дисертації, статті та колективні праці. Вагомими здобутками у вивченні історії розвитку архівної справи в Україні відзначаються роботи І. Матяш⁶². У монографії та докторській дисертації вказано авторки досліджується розвиток архівної освіти в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст., а також формування визначних для подальшої діяльності архівів тенденцій: ідеологізації архівної справи; політичного підходу у підборі кадрів тощо. У численних роботах І. Матяш піднімаються різноманітні актуальні проблеми історії архівної галузі: грубе втручання влади у публікацію галузевих періодичних видань; негативний вплив тоталітаризму на діяльність архівів; специфіка історико-наукового, культурно-освітнього та пропагандистського використання документів у 1920-х – 1930-х рр. та ін. Спеціалізація дослідницької діяльності авторки зумовлює представлення великої кількості суто архівознавчого матеріалу. Наведені ж історичні дані хронологічним межах нашого дослідження відповідають лише частково (кінець 30-х рр. ХХ ст.). Попри це наукові здобутки І. Матяш вбачаються важливим для розуміння як передумов ситуації, що складається в республіканській архівній галузі напередодні війни, так і формування визначних тенденцій її подальшого розвитку.

У ряді дисертацій сучасних істориків піддаються дослідженню певні періоди історії вітчизняної архівної галузі та напрями роботи архівів. М. Дубик⁶³ надає ґрунтовну характеристику стану та діяльності архівів України в роки війни та окупації: у дисертації проаналізовано процес евакуації документів, плани та заходи нацистської влади щодо архівів

у рейхскомісаріаті «Україна» і зоні військового підпорядкування. І. Мищак⁶⁴ висвітлює післявоєнне відновлення матеріальної бази архівів, збирання та використання документів, підготовку архівних кадрів. Автором відмічено обмеження історичного використання архівних джерел рамками обов'язкової тематики, негативний вплив репресій на видавничу роботу архівів. У той же час напряму оперативної розробки увага не приділяється – можливо, це зумовлено архівознавчим спрямуванням дослідження. І. Мищак висвітлює також зміцнення матеріальної бази та кадрового забезпечення архівів у роки «відлиги», позитивний вплив суспільно-політичних змін періоду на використання документів. У дисертаціях М. Дубик та І. Мищака наводяться окремі дані і про архіви Сумщини.

Ю. Прилепіщева досліджує історико-видавничу діяльність архівів УРСР⁶⁵, розкриває вплив історичних умов на публікаційну діяльність архівних установ (розділ II дисертації). Авторкою відмічається визначальна роль партійно-державних постанов у встановленні тематики документальних видань та виявленні джерел для публікації; звертається увага на відношення сталінської влади до публікації документів як до одного з напрямів ідеологічної роботи. Показано і активізацію видавничої роботи архівів, поширення її тематичних меж у роки «відлиги». У дисертації С. Макарчука⁶⁶ аналізується вплив еволюції політичного режиму на публікаційну діяльність архівів України. Дослідження здійснено на прикладі видання документів із історії Другої світової війни – за сталінізму, «відлиги» та наступних періодів. Автор звертає увагу на суперечливість умов «відлиги» для видавничої діяльності архівів. Тривалий період і різні аспекти (історичний, архівознавчий) розвитку архівної служби МВС охарактеризовано у дисертації Н. Платонової⁶⁷. Авторкою критично оцінюються заходи держави та НКВС при проведенні евакуації документів, і позитивно – співпрацю працівників міліції з архівістами при збиранні матеріалів періоду війни.

Величезний обсяг фактичного матеріалу систематизовано і узагальнено авторами «Нарисів історії архівної справи в Україні»⁶⁸. В роботі приділяється увага негативним наслідкам репресій серед архівістів та реорганізації галузі у передвоєнні роки; відмічається заангажованість архівної справи інтересами НКВС, пріоритетність використання документів у політичних цілях. Критичному аналізу піддається політика влади щодо евакуації документів, висвітлюється відновлення архівних приміщень і збирання матеріалів війни в 1943 – 1945 роках. Розкривається і процес відбудови архівного господарства,

вирішення проблеми кадрового забезпечення в галузі, наслідки хрущовських реорганізацій. Особлива увага звертається на позитивний вплив рішень XX з'їзду КПРС та лютневої 1956 р. постанови Ради Міністрів СРСР на видавничу діяльність архівів. У той же час згадки про архіви Сумського регіону – поодинокі.

Певні аспекти історії архівної галузі УРСР висвітлюються в наукових статтях В. Даниленка і С. Юсова – в контексті дослідження діяльності П. Гудзенка⁶⁹. Автори вказують на негативні наслідки підпорядкування архівної системи НКВС; критично оцінюють першочергове вивезення фондів оперативного значення у 1941 р. та накази знищувати документи, що не встигли евакуювати; характеризують процес відродження архівної системи на завершальному етапі війни. В. Даниленко і С. Юсов приділяють увагу таким проблемам доби сталінізму, як політизація процесу підбору кадрів та посилення ідеологічного тиску на істориків.

Передумови, причини та наслідки реорганізації архівної системи кінця 1930-х рр. у загальносоюзному та республіканському масштабі піддається аналізу у статті О. Пристайко⁷⁰. У публікації Б. Іваненко⁷¹ надається стислий загальний огляд евакуації документів з українських архівів, їх пограбування окупантами та складного процесу повернення хоча б деяких з цих цінностей. У загальноукраїнському масштабі цим автором визначаються основні причини втраг архівного фонду в роки війни та оглядово характеризується окупаційна політика щодо архівних документів. Проблеми пограбування та знищення загарбниками культурно-духовних цінностей України приділяє увагу і М. Коваль⁷².

Наприкінці XX – на початку XXI ст. спостерігається значне піднесення інтересу до долі архівної спадщини України та інших народів Європи в роки Другої Світової війни та у післявоєнні десятиліття. Розкриття різних аспектів цієї проблеми представлено в багатьох роботах істориків. У даному контексті відмічаємо працю українського історика Г. Боряка та П. Грімстед⁷³. Ця робота побачила світ у рік проголошення незалежності України і була написана на основі тільки-но розсекречених документів. Відповідно, значна кількість проблемних питань в ній була поставлена вперше. Авторами звертається увага на особливе становище, в якому опинилися культурні цінності в роки війни – жертв у битві між двома тоталітарними режимами. Історики здійснюють спробу об'єктивно оцінити ставлення як нацистського, так сталінського режимів до архівної спадщини. На цьому напрямку в роботі категорично «розвінчується» загальноприйнята у радянській історіографії позитивна оцінка владної політики щодо евакуації архівних джерел, висловлюється негативне ставлення і до напряму

оперативної розробки документів. П. Грімстед і Г. Боряк похитнули ще один постулат радянської історичної науки – про беззаперечно руйнівне ставлення фашистів до архівів. Розкриваючи масштаби пограбування та вивезення фашистами культурних цінностей, історики звертають увагу і на збереження нацистами архівних матеріалів – у власних інтересах, відповідно до планів тривалого розташування на захоплених землях. Продовженням вивчення долі архівів та документальної спадщини в роки війни є монографія П. Грімстед⁷⁴. У плані нашого дослідження звертаємо увагу на частину другу цієї праці, в якій аналізуються процеси знищення та переміщення архівів; розкривається ставлення нацистського та сталінського режимів до архівної джерел. З одного боку, в роботі наводяться численні факти переміщення і пограбування нацистським режимом культурних цінностей на окупованих територіях. З іншого – критично оцінюється перебіг радянської евакуації, звертається увага на винищення архівів вже радянськими властями.

Проблему втрат Україною історико-культурних цінностей під час Другої Світової війни досліджує також І. Дацків⁷⁵. Втрати архівних джерел – внаслідок евакуації, пограбування, знищення – висвітлюються у другому розділі його дисертації. Автор неоднозначно оцінює евакуацію документів: з одного боку, відмічаються факти свідомого знищення документальних скарбів національної історії, а з іншого – безпрецедентність перевезення (за тисячі кілометрів, в стислі строки, під натиском ворога) величезної маси документів. В роботі наводяться і приклади виконання архівними працівниками наказу НКВС про знищення документів, які не встигли евакуювати.

Слід зазначити, що при висвітленні долі архівних документів в роки війни у вказаних вище роботах відсутні згадки про архіви Сумщини. Але в той же час загальні наукові розвідки таких складних і неоднозначних проблем, як евакуація архівних документів, політика нацистського і сталінського режимів щодо архівів, – вбачаються важливими для розуміння подій воєнного періоду у регіональному вимірі.

В період після розпаду СРСР за кордонами незалежної України, в сусідній Росії, також продовжується вивчення радянського періоду історії архівної галузі. Особливо відмічаємо монографію Т. Хорхордіної⁷⁶, оскільки в ній історія архівів висвітлюється саме у контексті суспільно-політичних умов певних періодів розвитку СРСР. Авторка звертається до малодосліджених аспектів (оперативна розробка документів); наводить цікаві факти щодо інших напрямів діяльності архівів; висловлює критичні, іноді різкі, але достатньо об'єктивні судження щодо політики влади в архівній сфері. Т. Хорхордіна представляє

гуманістичний історико-філософський погляд на проблему «архіви і війна»⁷⁷. Історик підкреслює абсолютну непридатність благополучно-відомчої оцінки евакуації архівних джерел, що утвердилася в радянській історіографії; відмічає згубність для долі архівів будь яких війн і конфліктів. Категорично засуджуються і характерні для тоталітаризму насильницькі спроби звести функції архівів тільки до «сфери обслуговування», оскільки це призводить до загального зниження культурного і інтелектуального рівня суспільства та занепаду досліджень у тих галузях знань, що не вважаються першочерговими з точки зору прагматично налаштованої еліти.

Проблемі постановки архівів на службу тоталітарної держави присвячена стаття російських істориків В. Корнеєва та О. Копилової⁷⁸. Автори досліджують напрям оперативної розробки документів від самого початку існування радянської влади. Розкриваються також цікаві взаємозв'язки: посилення режиму наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. – збільшенням обсягів роботи по виявленню компрометуючого матеріалу; підготовка гучних процесів – певна «тематика» оперативного виявлення. Проблема секретності архівних документів, особливості їх розсекречення як в роки перебудови, так і за часів «відлиги» висвітлюється у науковій розвідці А. Єлпатьєвського⁷⁹. Стаття А. Пшеничного⁸⁰ присвячена проблемі становища та функціонування архівів на окупованій фашистами території. Автором окреслюється структура архівних установ, створена окупаційною владою на захоплених землях радянських республік. Щодо України наводяться відомості про функціонування архівів у Києві, Харкові та інших містах; про вивезення нацистами архівних документів. Незважаючи на невеликий об'єм статті і загальносоюзний масштаб подання матеріалу, автор говорить і про факт відкриття окупаційною владою архіву в м. Суми.

До висвітлення історії діяльності архівів Сумщині сучасні історики звертаються значно частіше, ніж за радянських часів. В той же час ґрунтовне та комплексне дослідження цієї теми відсутнє і на сьогодні, розкриваються лише її окремі аспекти. Вважаємо за потрібне спочатку зупинитися на аналізі публікацій, підготовлених співробітниками ДАСО. Стислий огляд історії розвитку архівної галузі в регіоні надається у передмові до Путівника по ДАСО⁸¹. На вплив загальних історичних умов на діяльність архівів увага в ній звертається лише епізодично – при висвітленні евакуації документів та факту виведення архівної системи з підпорядкування НКВС. Основні віхи історії архівної галузі Сумщини окреслюються у публікації О. Росторгуєвої⁸², стисло

характеризуються у статті Г. Іванущенко та Л. Покидченко⁸³. Авторами окреслюються особливості евакуації документів, називаються цифри втрат документальної бази архівів регіону в роки війни, говориться про зміни підпорядкування архівної системи наприкінці 1930-х та на початку 1960-х років, наводяться дані про керівників Сумського архіву – з 1925 по 2004 рр. У статті Л. Покидченко, присвяченій сучасній видавничій діяльності обласного архіву, називаються і збірники документів, видані у попередні роки⁸⁴. У декількох публікаціях архівістів регіону знаходимо висвітлення певних аспектів становища та функціонування архівів в роки війни. У цьому руслі особливо слід відмітити видання, в якому надається огляд розсекречених документів періоду окупації області⁸⁵. В ньому наводяться дані про мережу архівів Сумщини в роки окупації; називаються органи нацистської влади, які керували їх діяльністю, а також і деякі заходи з роботи архівів. У публікаціях Л. Заїки⁸⁶ звертається увага на відомчий підхід НКВС до евакуації архівних джерел, наводяться факти тяжкого матеріального становища архівістів Сумщини в евакуації, спрямування їх на першочергове проведення оперативної розробки документів. Окреслюється також відновлення роботи архівних установ області після звільнення, самовіддана праця архівістів по збиранню матеріалів періоду війни. Цифри втрат документальної бази архівів Сумщини називаються у статті Л. Гричановської⁸⁷. Звернення уваги на конкретних (а не узагальнено-абстрактних) архівних працівників минулого, на їх особисті якості, долі – характерна особливість наукових розвідок сучасних архівістів регіону. Ця риса притаманна вже названим публікаціям Л. Заїки, в означеному руслі іншими авторами написано ще декілька статей⁸⁸.

Деякі аспекти та періоди історії архівної галузі Сумщини знаходять висвітлення у публікаціях дослідників області, що були здійснені як у наукових, так і в популярних виданнях. Певні моменти становища і діяльності архівів регіону у воєнні роки та перше післявоєнне десятиліття окреслюються в статті С. Ніколаєнко⁸⁹. Інформацію про внесок архівістів регіону у післявоєнну відбудову економіки містить стаття Л. Притики⁹⁰. Окремі напрями діяльності філіалів обласного архіву (Роменського, Конотопського, Глухівського), їх доля в роки війни заходить висвітлення у публікаціях Л. Муселіані, Л. Глушко, В. Белашова, С. Артеменко, Л. Кузьменко⁹¹. Слід зазначити, що у жодній з наведених робіт (працівників Державного архіву Сумської області або дослідників регіону) не називається конкретна причина загибелі Глухівського філіалу.

Отже, на даний час комплексне дослідження історії діяльності архівів Сумщини кінця 1930-х – початку 1960-х рр. в історичній літературі відсутнє. Ґрунтовні дослідження поставленої проблеми були здійснені як за радянських часів, так і в період після розпаду СРСР – але у загальносоюзному або республіканському масштабах. Звернення ж дослідників до історії архівної галузі Сумщини незначні за обсягом та епізодично висвітлюють лише його певні періоди або питання.

1.2. Джерельна база

Джерела складають базову основу будь-якого історичного дослідження. Саме в процесі аналізу, систематизації та узагальнення ретроспективної інформації, що міститься у документах, і формуються наукові висновки. При здійсненні нашого дослідження використані документи і матеріали 23 фондів шести архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Російського Державного Воєнного архіву, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву Сумської області.

Використані архівні джерела можна поділити на групи:

1) законодавчі акти, постанови і розпорядження урядів СРСР та УРСР, накази і розпорядження НКВС (з 1946 р. – МВС) СРСР та УРСР, рішення союзних та республіканських партійних органів, що стосувалися діяльності архівів, – безпосередньо або у загальному контексті розвитку країни;

2) директивні вказівки, накази, розпорядження керівництва архівної галузі, назви якого змінювалися (1930-ті рр. – ЦАУ СРСР та УРСР; з 1939 р. – ГАУ НКВС (МВС) СРСР та АВ (1939 – перша половина 1941 рр.), потім – АУ НКВС (МВС) УРСР; в умовах війни – УДА НКВС УРСР, а з 1960 р. – ГАУ і АУ при РМ СРСР та УРСР відповідно);

3) рішення місцевої влади (Сумського обласного, міських, районних виконавчих комітетів рад), які прямо або опосередковано стосувалися діяльності архівів;

4) розпорядження галузевого керівництва обласного рівня – АВ УНКВС (УМВС) у Сумській області, а з 1960 р. – АВ Сумського облвиконкому;

5) документи, що відображають конкретну діяльність архівів Сумщини:

а) що відклалися в результаті роботи облдержархіву, його філіалів (Глухівського (до 1941 р.), Роменського, Конотопського), районних

та міських державних архівів (щорічні звіти; доповідні записки до обласного архівного відділу та до республіканського АУ; штатні розклади; різні відомості; переписка; доповіді керівників архівних установ про підсумки роботи тощо);

б) документи республіканського керівництва галузі, в яких оцінюється діяльність архівних установ регіону (акти обстеження комісіями АУ; республіканські огляди роботи архівів, в яких згадуються і архіви Сумщини).

Перші дві вищевказані групи джерел мають надзвичайно важливе значення, оскільки саме ці документи визначали умови, напрями та характер роботи архівних установ, вся діяльність державних архівів УРСР (і Сумщини у тому складі) велася на їх основі. Визначення певних напрямів роботи архівів стосуються, у переважній більшості, і документи третьої та четвертої груп. Ці матеріали є важливими, в першу чергу, з причини свого регіонального масштабу. Але, з іншого боку, вказаним документам не притаманні ознаки самостійності і новизни – відповідно до джерел першої та другої груп. Адже жорстка централізація управління в радянській державі зумовлювала повну залежність рішень місцевого керівництва від постанов, наказів, вказівок – центрального. Документи п'ятої групи є основними для розкриття конкретного змісту роботи архівів та особливостей розвитку архівної галузі регіону.

Із великого масиву ретроспективних джерел, що зберігаються в ЦДАВО України, використано документи фонду Архівного управління УРСР (14). Опис перший цього фонду охоплює період 1920 – 1944 рр. і при здійсненні дослідження були використані документи передвоєнних та воєнних років. В першу чергу – це накази НКВС СРСР про затвердження і введення в дію положень, що стосувалися реорганізації архівної галузі, а також і самі ці положення. Корисною виявилася інформація й інших з численних наказів НКВС СРСР 1939 – 1941 рр. – щодо впорядкування роботи районних архівів, обстеження архівних установ, затвердження штату архівних відділів областей. Документи справи 2131 містять інформацію про місця направлення кадрів архівістів Сумщини під час проведення евакуації у 1941 р., розпорядження АУ НКВС УРСР і накази НКВС СРСР початкового періоду війни. Опрацьована і надзвичайно важлива для відбудови зруйнованого війною архівного господарства та для створення документальної бази війни постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. (справа 2557). Документи другого опису є хронологічним продовженням першого і охоплюють період до 1970 року. З доби післявоєнного сталінізму використано директивні вказівки та накази керівництва архівної галузі, що стосувалися оперативно-чекістського

та пропагандистського напрямів використання архівних джерел, а також перебудови роботи архівів відповідно до рішень ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань. Інформативними виявилися документи, що відображають вирішення урядом УРСР та загальносоюзним керівництвом галузі питань кадрової політики. В означеному руслі особливо цікавим вбачається наказ ГАУ МВС СРСР 1949 р. та додатки до нього (справа 411). Документи опису другого допомогли також дослідити вплив на діяльність архівів такої характерної риси періоду сталінського тоталітаризму, як обмеження свободи слова і отримання інформації.

Особливий інтерес викликають документи фонду Центрального Комітету Комуністичної партії України (1) ЦДАГО України. Опис перший цього фонду представляє матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК за період 1917 – 1971 років. Документи цього фонду були використані при дослідженні загальних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, що впливали на діяльність архівних установ. Інформативними виявилися постанови пленумів ЦК КП(б)У щодо агітаційно-пропагандистської та ідеологічної роботи, а також кадрової політики. Опис 23 фонду 1 відображає документальні матеріали загального відділу ЦК КПУ. Документи описані за рубриками і підрубриками – відповідно до основних напрямів діяльності: організаційно-партійна робота, питання ідеологічної роботи та гуманітарних проблем, діяльність органів державної влади, розвиток господарства тощо. Окрема рубрика – це документи періоду Другої світової війни. У означених рубриках представлені різноманітні документи таємного (на той час) діловодства відділу – постанови та проекти постанов ЦК КП(б)У (КПУ); директиви РНК та ВКП(б); РНК УРСР та ЦК КП(б)У; накази ДКО; доповідні записки; звіти з питань роботи державних, партійних і господарських органів та ін. З урядових документів періоду війни використано директивний лист РНК СРСР та ЦК ВКП(б) до партійних і радянських організацій прифронтових областей 1941 р., а також Постанову РНК СРСР про роботу Надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. Інформативними виявилися і доповідні записки та інформації, що надсилалися до ЦК КП(б)У – з оперативного напрямку роботи українських архівістів в евакуації та ходу відбудови Сумщини у перші місяці після звільнення від загарбників.

При здійсненні даного дослідження використані також і документи двох фондів (1358 та 1363) Державного Російського воєнного архіву. Джерела, що сконцентровані в означених фондах, допомогли у

висвітленні пропагандистської політики нацистів на окупованій території області.

Із метою з'ясування передумов ситуації, що склалася в архівах регіону наприкінці 1930-х років, опрацьовано документи Держархіву Харківської області і Держархіву Чернігівської області: до утворення Сумської області (січень 1939 р.) Сумський державний історичний архів підпорядковувався Харківському обласному архівному управлінню, а Роменський, Конотопський та Глухівський – Чернігівському. В роботі використані документи фонду 3947 Держархіву Харківської обл. (Архівного відділу Харківського облвиконкому). В описі 12 (1932 – 1968 рр.) представлені накази, плани, звіти, переписка та інша документація Харківського облархуправління (з 1939 р. – АВ УНКВС у Харківській області); розпорядження керівництва галузі, що надсилалися в область. Справи 1937 – 1939 років виявилися цінним джерелом із висвітлення репресій серед архівістів (і в Сумському історичному архіві у тому складі), розкриття особливостей кадрової політики та психологічної атмосфери в колективах архівів у другій половині 30-х років ХХ ст. З документів 1939-го року було взято ті розпорядження керівництва галузі, що надсилалися до всіх керівників обласних архівних відділів (як Харківської, так і Сумської областей), але не були знайдені у фондах Державного архіву Сумської області.

В роботі використані документальні матеріали фондів Р-647 (Архівний відділ виконавчого комітету Чернігівської обласної ради народних депутатів) та Р-651 (Чернігівський обласний державний архів). В описі 5 (1932 – 1941 рр.) фонду Р-647 представлено накази Чернігівського архуправління (з 1939 р. – АВ УНКВС у Чернігівській області); інструкції, циркуляри, накази республіканського і союзного керівництва галузі; постанови органів влади з питань роботи архівів; переписка архівного управління з республіканським ЦАУ, ГАУ СРСР та архівами області. Документи цього фонду виявилися цінним джерелом при дослідженні проблем кадрового забезпечення, тенденцій засекречення роботи архівів та посилення репресій серед архівістів. Документи опису 1 (1924 – 2000 рр.) ф. Р-651 висвітлюють різні аспекти функціонування Чернігівського облдержархіву, а також і архівів Чернігівської області в цілому. З джерел цього фонду були взяті дані щодо посилення репресій наприкінці 1930-х років в архівних установах Чернігівської області і, зокрема, у Роменському історичному архіві.

Регіональним масштабом дослідження зумовлено опрацювання значної кількості джерел, що зберігаються у Державному архіві Сумської області. При підготовці монографії використано документи і матеріали

16-ти фондів радянського періоду (2445, 2448, 5802, 4941, 951, 5003, 1807, 2196, 2370, 1841, 1868, 2192, 2048, 2926, 2191, 6640). Характеристику цього комплексу джерел починаємо з фонду обласного архівного відділу (Р-2445). З опису 1 (1943 – 1960 рр.) використані джерела другої – п'ятої з вказаних вище груп. Інформацію про матеріальне, кадрове забезпечення та роботу архівів містять звіти про роботу означеного відділу, штатні розклади особового складу архівів, матеріали обласної наради архівних співробітників 1958 р. та ін. Документи опису 5 (1918 – 1941 рр.) відносяться до всіх вказаних вище груп і є цінним джерелом дослідження передвоєнної реорганізації архівних установ області, специфіки лінії НКВС щодо спрямування роботи архівів та вказівок керівництва галузі після поглинення цим відомством. Звітна документація 1939, 1940 років висвітлює роботу архівів області. Більшість документів опису 6 (1943 – 1962 рр.) відображає діяльність архівних установ регіону на завершальному етапі війни та у повоєнне десятиліття. Інформація звітів співставлялася з її оцінками керівництвом галузі (викладених у актах обстеження або перевірки). Документи опису 10 (1943 – 1965 рр.) також, у більшості, стосуються конкретної роботи архівних установ. Особливий інтерес представляє справа 2, в якій у формі доповідних записок сконцентровано докладну інформацію щодо відновлення архівів регіону (із перших годин після звільнення населених пунктів від загарбників); збирання по «гарячих слідах» матеріалів війни, їх оперативну розробку. Посилення цензури в останні роки сталінізму і безпосереднє відношення цієї загальної тенденції до діяльності архівів відображено в документах справ 23 та 26 цього опису. Звітна документація архівного відділу за другу половину 50-х років ХХ ст. була використана при аналізі впливу суспільно-політичних змін періоду «відлиги» на роботу архівних установ регіону.

Значний обсяг різнопланової інформації з проблеми, що досліджується, містить фонд Сумського обласного державного архіву (Р-2448). Опис перший представляє документи усіх вказаних вище груп, при чому тривалого періоду, – з 1938 по 1991 рр. На перший погляд, частина з них (звітна документація) «дублює» аналогічні документи фонду Р-2445. Зазначаємо, що з метою максимально докладного розкриття змісту роботи архівів області на різних напрямках, авторами використовувалися як звіти архівного відділу, так і звіти самого обласного архіву. У перших в узагальненому вигляді міститься і основна інформація про діяльність облдержархіву та його філіалів, а у других даних про здійснені заходи наводиться більше. Відомості, наведені у щорічних звітах, співставлялися та доповнювалися також даними з

актів обстеження роботи обласного архіву комісіями республіканського Архівного управління. Інформація про встановлення напрямів та характеру діяльності архіву у передвоєнні роки міститься у директивних вказівках республіканського керівництва галузі, а також в наказах і розпорядженнях архівного відділу, що надходили до Сумоблдержархіву. Декілька справ цього опису (2, 8, 26, 28) допомагають висвітлити стан і роботу обласного архіву в роки війни – на початковому та завершальному її етапах. Особливо вбачаємо за потрібне відмітити справу 2, в якій знайдено документ, що розкриває дійсну причину загибелі Глухівського філіалу облдержархіву – свідоме спалення за наказом начальника РВ НКВС. Це – рапорт Я. Шпаченко до начальника АВ УНКВС у Сумській області від 10 вересня 1941 р., в якому надається докладна інформація про знищення документальної бази та приміщення архіву у м. Глухів. Також важливими джерелами для дослідження історії діяльності архівів регіону виявилися численні директивні вказівки, накази, інструкції загальносоюзних та республіканських керівних органів галузі, а також переписка з АУ УРСР періоду післявоєнного двадцятиріччя. При комплексному історико-ретроспективному аналізі цих документів простежувався вплив загальних суспільно-політичних умов післявоєнного сталінізму, а потім – хрущовської «відлиги» – на лінію керівництва щодо роботи архівів.

Значну кількість документів було використано з фондів філіалів Сумського обласного державного архіву – Роменського і Конотопського (Р-5802 і Р-4941 відповідно). Матеріали першого опису фонду Р-5802 означені хронологічними рамками 1932 – 1941 років. З передвоєнних років і початкового періоду війни були опрацьовані документи 2, 4, і 5-ї груп, які є джерелом дослідження не тільки діяльності філіалу у м. Ромни, а й історії архівної галузі регіону взагалі. Другий опис цього фонду охоплює матеріали тривалого періоду – з відновлення роботи філіалу у 1943 до його ліквідації у 1972 рр. Ці джерела містять максимальну кількість інформації щодо різних напрямів діяльності філіалу на завершальному етапі війни та у післявоєнне двадцятиріччя. Опрацьовані щорічні звіти про роботу цього архіву, переписка з республіканським та обласним керівництвом галузі, а також з підприємствами, установами та організаціями регіону з різних питань – підвищення кваліфікації співробітників, зібранню матеріалів періоду Вітчизняної війни, використанню документів у народногосподарських цілях тощо. Для дослідження діяльності архівів області інформативними виявилися численні циркулярні розпорядження УДА НКВС УРСР,

ГАУ та АУ, а також вказівки обласного архівного відділу щодо різних напрямків роботи облархіву та філіалів.

При характеристиці використаних у даній роботі документів фонду Р-4941 зупиняємося на його другому описі, що охоплює період 1943 – 1971 років. Інформацію про діяльність Конотопського філіалу на різних напрямках містять щорічні звіти про роботу архіву. При дослідженні використання документів у наукових та культурно-просвітницьких цілях додатково аналізувалася відповідна переписка з республіканським керівництвом галузі. Надзвичайно корисними для висвітлення публікаційної роботи філіалу виявилися справи 227, 245, 278, в яких сконцентровано статті, написані його співробітниками. При характеристиці кадрового забезпечення використовувалися штагні розклади архіву певних років. Інформація річних звітів філіалів також використовувалася у співставленні з даними звітів облархіввідділу та актів перевірки їхньої роботи комісіями республіканського Архівного управління.

Окремо звертаємо увагу на матеріали відділів секретних фондів Сумоблдержархіву та його Роменського і Конотопського філіалів, що зберігаються у вищеназваних фондах Р-2448, Р-5802, Р-4941 – описи 4, 3, 1 відповідно. Гриф секретності з них було знято за часів незалежності України – у 2003 р. З періоду сталінізму ці документи є надзвичайно важливими для дослідження необґрунтованого засекречення діяльності архівів та інформації архівних джерел, а також і напряму оперативної розробки останніх. Слід зазначити, що у вказаних описах представлено матеріали вищеназваних 1, 2, 4 і 5-ї груп: накази, інструкції, директивні вказівки МВС, керівництва галузі та обласного архівного відділу, що находили до директорів архівів і начальників відділів секретних фондів; а також звіти про роботу відділів і доповідні записки щодо проведення оперативної розробки документів. Жодні рішення місцевої влади щодо секретних документів відсутні – факт існування цих фондів не оприлюднювався для широкого загалу, а керівництво їх діяльністю було у компетенції органів внутрішніх справ та безпеки. Названі матеріали виявилися і важливим джерелом дослідження особливостей проведеного розсекречення документів в роки «відлиги».

З фондів обласного архівного відділу (Р-2445), Роменського (Р-5802) і Конотопського (Р-4941) філіалів облдержархіву було використано ще одну групу однотипних за інформативністю документів, які можна охарактеризувати разом (описи 2-л, 4-л, 2-л відповідно). Це матеріали, що стосуються особового складу працівників архівів, – накази керівників (архіввідділу, архіву) з питань призначення, звільнення та

переміщення кадрів; переписка з АУ, відділом кадрів УМВД у Сумській області щодо відбору та використанню спеціалістів; особові справи, списки працівників тощо. Ці джерела були опрацьовані у поєднанні з іншими документами – наказами та розпорядженнями влади і галузевого керівництва з кадрових питань, даними штатних розкладів, відповідних відомостей звітів, доповідних записок та ін. Аналіз означеного комплексу джерел здійснювався з метою об'єктивного висвітлення різних аспектів проблеми кадрового забезпечення архівних установ регіону в контексті історичних умов.

Дані про роботу архівів у передвоєнні роки містять також матеріали фондів Р-951, Р-5003, Р-1807 – Сумського, Конотопського та Глухівського державних історичних архівів відповідно. Назви цих фондів відповідають назвам обласного архіву та його філіалів до реорганізацій кінця 1930-х – початку 1940-х рр. Документи вже охарактеризованих вище фондів Р-2448 та Р-4941 фактично є доповненням і продовженням тих, що сконцентровані у фондах Р-951 та Р-5003 відповідно. Фонд же Р-1807 продовження не має, оскільки після спалення у 1941 році Глухівський філіал вже не було відновлено. Опис перший фонду Р-951 охоплює документи періоду 1931 – 1941 років. При здійсненні дослідження використана звітна документація 1939 та 1941 рр., а також дані акту передачі архіву у відання органів НКВС. З опису другого, що представляє секретні матеріали тих же років, використана інформація про нормативні умови використання документів в читальних залах архівів у передвоєнні роки. З опису першого фонду Р-5003, що охоплює період 1931 – 1941 років, використано звітну документацію архіву за 1939 р. З фонду Р-1807 використані матеріали опису першого (1933 – 1941 рр.), що характеризують кадрову ситуацію в архіві на 1941 р. У описі другому цього фонду (1935 – 1945 рр.) представлені матеріали відділу секретних фондів Глухівського архіву. Важливим джерелом дослідження напряму оперативної розробки архівних документів є відповідні вказівки керівництва, звіти про роботу відділу за 1940 та 1941 рр., а також відомості про результати цієї роботи, складені його працівниками. Документи цього опису були також використані при висвітленні діяльності архіву у трагічні перші місяці Великої Вітчизняної війни.

Рішення місцевої влади, що стосувалися архівних установ області і були прийняті у передвоєнні 1939 та 1940 роки, також взяті з фонду виконавчого комітету Сумської обласної Ради депутатів трудящих (Р-2196). Опис перший цього фонду охоплює матеріали 1939 – 1941 рр. При здійсненні дослідження були використані постанови Оргкомітету

Верховної Ради УРСР у Сумській області щодо реорганізації мережі архівних установ регіону та Сумського облвиконкому – з питань кадрової політики та роботи райміськархівів.

Окремо вбачаємо за необхідне охарактеризувати використані в роботі фонди, в яких відкладені документи виключно періоду Другої світової війни. В першу чергу це – фонд евакуації держархівів НКВС УРСР сел. Алга, Ключевського району Казахської РСР (Р-2370). Він має один опис, в якому сконцентровано документи 1941 – 1943 років. Інформація документів цього фонду виявилася надзвичайно корисною для висвітлення майже недосліджених аспектів історії архівної галузі регіону – умов життя та праці архівістів Сумщини в евакуації, їх роботи по збереженню та використанню евакуйованих документів. Матеріали справи 4 також дозволяють проаналізувати лінію керівництва галузі щодо визначення пріоритетних напрямів роботи архівістів в евакуації.

Дані про стан та функціонування архівів регіону за окупації були взяті з фондів Сумської міської управи (Р-1841), відділу просвіти і пропаганди Сумської міської управи (Р-1868), Конотопської міської управи (Р-2192), Конотопського міського архіву Конотопської міської управи (Р-2048), Роменського історичного архіву Роменського міського відділу пропаганди і просвіти (Р-2926). Висвітлення цього малодослідженого періоду історії архівної галузі Сумщини в документах неоднорідне. Дані про функціонування Сумського архіву майже відсутні: у фондах Р-1868 та Р-1841 знайдені лише відомості 1943 року: штат та заробітна платня співробітників архіву (лютий, березень), списки працівників (липень, серпень). Документів про функціонування Конотопського архіву збереглося більше. Справи опису 1 фонду Р-2192 містять дані про початок роботи архіву, його кадрове забезпечення (штатний розпис, відомості про директора, зарплатня працівників), стан приміщення та ін. Документи опису 1 фонду Р-2048 містять відомості з кадрових питань, а також про заходи окупаційної влади щодо охорони архіву. Звіт про роботу Конотопського архіву за окупації не збереглося, при опрацюванні фондів Р-2192 та Р-2048 знайдені лише поодинокі відомості про виконання окремих видів робіт. Про функціонування Роменського архіву в означений період збереглася найбільша кількість джерел. Документи опису 1 фонду Р-2926 дають можливість охарактеризувати підходи нової влади до підбору працівників; чисельний, посадовий та особовий склад кадрів; умови їх роботи та зарплатню. Відображено і матеріальний аспект роботи архіву – процес зміни приміщення та причини втрати частини документальної бази, витрати окупаційної влади на ремонт будівлі та інші потреби. Відмічаємо збереження

звіту про роботу цього архіву у 1942 році – важливого джерела для дослідження змісту та напрямів діяльності архівних працівників регіону за окупації.

Із Другою світовою війною пов'язаний фонд Обласної Надзвичайної Держаної комісії по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх посібників і нанесених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам Сумської області (Р-2191). Інформація документів цього фонду (чисельність населення, промисловість, сільське господарство області станом на початок війни; жертви, руйнування та збитки, нанесені окупантами та ін.) була використана при висвітленні соціально-економічного розвитку регіону у 1939 – 1945 роках. Водночас відомостей про руйнування та збитки, нанесені за окупації архівам області, в них не наводиться.

У роботі використано матеріали опису 1 (1943 – 1962 рр.) фонду Р-6640 (Роменський районний державний архів) – із метою розкриття внеску районних архівів у збирання документів Другої світової війни та встановлення збитків, нанесених загарбниками документальній базі установ та підприємств області.

Опубліковані джерела, використані в дослідженні, поділяємо на групи: 1) рішення партійно-державного керівництва, що стосувалися діяльності архівів і були надруковані за радянських часів; 2) збірники документів та матеріалів, опубліковані архівістами Сумського регіону; 3) матеріали періодичних видань 1930-х – початку 1960-х років.

Із метою всебічного висвітлення загального контексту роботи архівів Сумщини в роки війни були опрацьовані джерела, надруковані у збірнику документів і матеріалів з історії СРСР⁹², а також у збірнику законів СРСР і указів Президії Верховної Ради СРСР⁹³. Лінія партійного керівництва, що впливала і на характер та напрямки діяльності архівів, представлена документально у відповідних збірниках⁹⁴. Ряд документів, що опосередковано стосувалися діяльності архівів, використані зі збірника рішень партії і уряду з господарських питань⁹⁵. Під впливом лібералізації суспільно-політичного за часів «відлиги» спостерігається і поширення введення до соціального обігу документів, що приймалися загальносоюзним та республіканським керівництвом як держави, так і архівної галузі. Найважливіші з матеріалів, що стосувалися роботи архівів, друкуються у Науково-інформаційному бюлетені АУ, а також у виданому на початку 1960-х рр. збірнику матеріалів з архівної справи⁹⁶.

Важливою частиною використаних у монографії опублікованих джерел є матеріали періодичних видань кінця 30-х – початку 60-х рр.

XX ст. складність роботи архівістів у жорстких суспільно-політичних умовах передвоєнного сталінізму дозволяє зрозуміти редакційна стаття журналу «Архивное дело» (1939 р.)⁹⁷. Особливості пропагандистської та дезінформаційної політики нацистської влади, а також окремі аспекти діяльності архівів Сумщини в роки окупації допомагають дослідити матеріали місцевих газет цього періоду («Сумський вісник», «Відродження», «Визволення»)⁹⁸. З періоду «відлиги» в роботі використана стаття тогочасного начальника АВ УНКВС УРСР С. Малкієля у галузевому виданні, що висвітлює проведення громадського огляду районних та відомчих архівів регіону⁹⁹.

Важливим джерелом вивчення діяльності архівів Сумщини є збірники документів та матеріалів, опубліковані архівістами регіону у 1957, 1958 та 1963 рр.¹⁰⁰ Самим фактом свого видання ці збірники можуть бути оцінені як здобуток архівних працівників області на шляху розвитку історичної науки. В той же час аналіз підбору документів до них, формулювань з передмов та коментарів дають змогу охарактеризувати вплив суспільно-політичних умов на видавничу діяльність архівів Сумщини. В роботі використовувалися і окремі документи зі збірника 1963 р. та його доповненого перевидання 1988 р.¹⁰¹ – при висвітленні процесу відбудови господарства на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни. До підготовлених і опублікованих архівістами регіону джерел відносимо і путівник по Сумському обласдержархіву та його філіалах (1965 р.)^{102,103}.

Підсумовуючи викладений у розділі матеріал, зазначаємо, що проблема діяльності архівів Сумщини, їх ролі в житті українського суспільства кінця 30-х – початку 60-х років XX ст. в історичній науці майже не досліджена. Вагомий внесок у вивчення історії архівної галузі в масштабах СРСР та УРСР здійснили науковці радянської доби. Спроба ж висвітлення основних етапів діяльності архівних установ Сумського регіону за радянських часів була здійснена лише в одній статті. Попри беззаперечну цінність цієї публікації, відмічаємо застарілі методологічні підходи при поданні фактів; відсутність аналізу впливу історичних умов на роботу архівів, а також взаємозв'язку «архіви – життя суспільства».

При розкритті загальних тенденцій розвитку архівної галузі Сумщини важливими є індивідуальні та колективні дослідження історії вітчизняної архівної справи, здійснені в роки незалежності України. Ці роботи відзначаються застосуванням новітньої наукової методології, використанням широкого кола джерел, вивченням впливу історичних умов на діяльність архівів. Водночас розвиток архівної галузі Сумського

регіону подається сучасними істориками у формі загального стислого огляду, окремо висвітлюються лише її певні аспекти.

Проблема, що порушена у роботі, представлена достатньо чисельним та інформативним комплексом історичних джерел. Опрацювання та використання документальних матеріалів п'яти українських та одного російського архівів стало основою всебічного дослідження діяльності архівів регіону в контексті політичних, економічних та культурних процесів розвитку українського суспільства кінця 1930-х – початку 1960-х років. Важливим джерелом вивчення загальних історичних умов, а також роботи архівів на суспільно-духовному напрямку є опубліковані документи і матеріали: постанови та рішення партійно-державного керівництва країни, статті періодичної преси, збірники документів і матеріалів, видані архівістами Сумського регіону.

Отже, історіографічний аналіз наукової літератури підтверджує потребу у дослідженні проблеми, що порушена у роботі. Достатньо широке джерельне забезпечення, а також застосування сучасної наукової методології дозволяє всебічно охарактеризувати стан та роботу архівів Сумщини, їх місце і роль у політичному, економічному та культурному житті українського суспільства кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст.

Література

¹ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941 – 1945. Краткая история / [Н.И. Анисимов, П.П. Богданов, Е.Ю. Богуш и др.]. – М.: Воениздат, 1967. – 624 с.; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945: в 6 т. / [редакционная комиссия: П.Н. Поспелов (председатель) и др.]. – М.: Воениздат, 1960 – Т. 2: Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) / [редакция: Н.А. Фокин, А.М. Беликов, А.П. Смелянов и др.; авторский коллектив: П.П. Андреев, И.Х. Баграмян, И.И. Барбашин и др.]. – 1961. – 688 с.; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945: в 6 т. / [Редакционная комиссия: П.Н. Поспелов (председатель) и др.]. – М.: Воениздат, 1960 – Т. 3: Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.) / [редакция: Ю.П. Петров, Л.И. Абаева, В.И. Грушко и др.; авторский коллектив: Л.И. Абаева, В.И. Ачкасов, И.Г. Власов и др.]. – 1961. – 664 с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: в 3 т. / [редкол.: І.Д. Назаренко (голова) та ін.]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967. – Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.) / [редкол.: П.Т. Тронько (керівник) та ін.; авторський колектив: П.Т. Тронько (керівник) та ін.]. – 1967. – 558 с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: в 3 т. / [редкол.: І.Д. Назаренко (голова) та ін.]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967. – Т. 2: Радянська Україна

в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.) / [редкол.: Г.Г. Шевель (керівник) та ін.; авторський колектив: Г.Г. Шевель (керівник) та ін.]. – 1968. – 520 с.; Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / Головоредкол.: А.Г. Шевель (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / [редкол.: В.І. Клоков (відпов. ред.) та ін.]. – 1977. – 536 с.; История Украинской ССР: в 10 т. / [главная редколл.: Ю.Ю. Кондуфор (главный редактор) и др.]. – К.: Наукова думка, 1981 – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / [редколл.: В.И. Клоков (ответственный редактор) и др.]. – 1984. – 639 с.

² История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. / [главредколл.: П.Т. Тронько (председатель) и др.]. – Т.: Сумская область / [редколл.: И.Я. Макухин (председатель) и др.]. – К.: Главная редакция Украинской Советской энциклопедии, 1980. – 698 с.

³ Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20 – 30-ті роки та його наслідки / В.М. Даниленко // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К.: Вища школа, 1993. – 187 с. – С. 45–69.

⁴ Даниленко В. Холодна війна і поширення антисемітизму в СРСР (1945 – 1953 рр.) / В. Даниленко // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – С. 4–26.

⁵ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

⁶ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм в Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; Шаповал Ю.І. Сталінський терор в Україні в світлі нововиявлених документів Служби безпеки України / Ю.І. Шаповал // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19 – 20 листопада 1996 р.): в 2 ч. – Ч. 2 / [упоряд. В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш]. – К.: Друкарня Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, 1997. – 264 с. – С. 49–56; Пристайко В.І. Шлях на Соловки / В.І. Пристайко, О.М. Пшенніков, Ю.І. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 45–79; Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

⁷ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 38 с.; Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89; Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 141–162; Нікольський В.М. Репресії за «лімітами» (1937 – 1938 рр.) / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 210–223.

⁸ Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Замлинська. – К., 1995. – 21 с.; Мозговський М.В. Боротьба тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946 – 1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.В. Мозговський. – Харків, 2006. – 20 с.; Сірук Н.М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00. 01. «Історія України» / Н.М. Сірук. – Львів, 2008. – 20 с.; Сірук Н. «Ждановщина»:

культурно-ідеологічні процеси в Україні другої половини 40-х років ХХ ст. / Н. Сірук // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 2005. – № 5. – С. 60–65.

⁹ Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920 – 1930-ті рр.: монографія / Т.А. Стоян. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480 с.

¹⁰ Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3–26.

¹¹ Санцевич А. Українські видатні історики під репресивним пресом сталінщини / А. Санцевич // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20 – 80-ті роки. – К., 1998. – С. 44–57.

¹² Васильєв В. Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни / В.Ю. Васильєв // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 4–15; Очеретянюк В. Політична цензура в системі контролю за особистістю і суспільством. До 80-річчя створення радянської цензури / В. Очеретянюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 70 – 79.

¹³ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція України 1945 – 1955 рр.: політико-адміністративний тиск та морально-психологічний стан / О. Прохоренко // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – С. 46–59.

¹⁴ Бабенко С.Ю. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.Ю. Бабенко. – Донецьк, 2000. – 19 с.

¹⁵ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 21 с.; Нестеренко В.А. Структура місцевих органів влади на Сумщині в роки окупації (1941 – 1943) / В.А. Нестеренко // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № IV–V. – С. 207–211.

¹⁶ Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941 – 1944 рр. (Історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / П.В. Рекотов. – Х., 1997. – 19 с.; Рекотов П.В. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941 – 1944 рр. (історико-правовий аспект) / П.В. Рекотов // Право України. – 1997. – № 5. – С. 78–80.

¹⁷ Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Салата. – Донецьк, 2010. – 35 с.; Салата О.О. Дезінформація як складова частина інформаційного простору, створеного на окупованих територіях / О.О. Салата // Сумська старовина. – 2009. – XXVI – XXVII. – С. 49–57; Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.) / О.О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.

¹⁸ Потильчак О. Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941 – 1944 / О. Потильчак // Молода нація. – 1996. – № 4. – С. 186–209.

¹⁹ Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / І. Ветров // Пам'ять століть. – 2005. – № 3–4. – С. 194–207; Король В.Ю. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції / В.Ю. Король, І.В. Мошик // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 33–35; Михайлюк М. Морально-психологічний стан цивільного населення України в умовах Другої світової війни та в перші повоєнні роки / М. Михайлюк // Київська старовина. – 2007. – № 5. – С. 109–122.

²⁰ Чернега П.М. Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України у роки Другої світової війни / П.М. Чернега. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 373 с.

²¹ Дробот І.І. До аналізу проблем становища української культури в роки Другої світової війни / І.І. Дробот // 50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки. – К.: Генеза, 1995. – С. 68–74.

²² Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку»: 1941 – 1944 рр. / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 15–38; Коваль М.В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69–91.

²³ Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни і Україна / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128–138; Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації 1941 – 1944 / [упоряд. Н. Маковська]. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. – 872 с. – С. 762–769.

²⁴ Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.; Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі – Терра», 2004. – 240 с.; Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі – Терра», 2004. – 272 с.

²⁵ Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946 – 1947 рр. та політичні настрої населення / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 505 с. – С. 360–367.

²⁶ Кононенко В.В. Інтелігенція УРСР у другій половині 1940 – 1950-х роках: суспільне становище та роль в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму / В. Кононенко // Інтелігенція і влада: матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції 24 – 25 грудня 2009 р.: у 3 ч. – Ч. 1 / [редкол.: Г.І. Гончарук (голов. ред.) та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2009. – 268 с. – С. 93–100; Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945 – 1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Кононенко. – К., 2004. – 20 с.

²⁷ Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953 – 1985 рр. / В. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 123 с.

²⁸ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.

²⁹ Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 120–129; Кульчицький С.В. ХХ з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 106–129.

³⁰ Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. / [редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.]. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні 1939 – 1945 / [В.І. Кучер (керівник тому) та ін.]. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.; Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. / [редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.]. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії / [О.М. Майборода (керівник тому) та ін.]. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.

³¹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / [Д.В. Архерейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; відповід. ред. В.А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

³² Куманев Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941 – 1942 годы / Г.А. Куманев // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6. – С. 7–27; Зубкова Е. Кадровая политика и чистки в КПСС (1949 – 1953) / Е. Зубкова // Свободная мысль. – 1999. – № 6. – С. 112–120; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика

и повседневность. 1945 – 1953 / Е.Ю. Зубкова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 229 с.

³³ Сумщина від давнини до сьогодення: науковий довідник / [упоряд. Л. А. Покидченко; редкол.: Л.П. Сапухіна (голова) та ін.]. – Суми: Слобожанщина, 2000. – 384 с.; Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник / [редкол.: В.П. Щербань (голова) та ін.]. – Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. – 624 с.; Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки. Довідково-біографічне видання / [автор-упоряд. В.В. Болгов]. – К.: Київська книжково-журнальна фабрика, 2008. – 176 с.; Власенко В.М. З історії рідного краю / В.М. Власенко, В.Б. Звагельський, М.О. Соколов // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник [редкол.: В.П. Щербань (голова) та ін.]. – Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. – 624 с. – С. 1–15.

³⁴ Сумщина в історії України: навчальний посібник / [редкол.: В.Ю. Голубченко, А.М. Близнюк, М.П. Карпенко та ін.]. – Суми: Мак Ден, 2005. – 496 с.

³⁵ Сало І.В. Сумщина: від Київської Русі до сьогодення. Нариси. – Суми: ВАТ «СОД», видавництво «Козацький вал», 2003. – 232 с.

³⁶ Покидченко Л.А. До 65-річчя створення Сумської області // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2003. – № 4 (16). – С. 7.

³⁷ Бажан О.Г. Командир «великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський) / О.Г. Бажан, В.А. Золотарьов // Сумська старовина. – 2009. – №№ XXVIII – XXIX. – С. 156–163; Рубанов О.М. Історія свідчить / О.М. Рубанов, О.І. Гончаров, Б.І. Мамін // Реабілітовані історією. Сумська область: у 3 кн. – Кн. 1 / [облредкол.: Л.С. Латишева, Б.Л. Корогод, Ю.Г. Осадчий та ін.]. – Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2005. – 756 с. – С. 9–38; Гончаров О. Реабілітовані історією / О. Гончаров // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2001. – № 2–3. – С. 10–11; Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь // Книга Пам'яті Сумської області: В 3 т. – Т. II. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. – 324 с., іл. – С. 6–17.

³⁸ Корогод Б.Л. Сумська область ґруоки Великої Вітчизняної війни / Б.Л. Корогод, Г.І. Корогод, М.І. Логвиненко. – Суми: ВАТ «СОД» вид-во «Козацький вал», 2003. – 178 с.

³⁹ Карпенко М.П. Визволення Сумщини від німецько-фашистських загарбників (визволення сталінізмом) / М.П. Карпенко // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29 – 30 жовтня 2009 р.). – Суми: Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 272 с. – С. 160–162; Кобелева Т.В. Згадаймо всіх поіменно / Т.В. Кобелева // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2000. – № 3. – С. 2–5; Лобко Н.В. Бої за Суми / Н.В. Лобко // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2003. – № 3. – С. 5; Книга пам'яті України. Сумська область / [головредкол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; облредкол.: О.Д. Мартиненко (керівник) та ін.]. – Суми: Слобожанщина, 1994. – 312 с.; Нестеренко В.А. Структура місцевих органів влади на Сумщині в роки окупації (1941 – 1943) / В.А. Нестеренко // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № IV – V. – С. 207–211; Марченко В.А. Архівні документи розповідають про часи окупації Сумської області / В.А. Марченко // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № II – III. – С. 195–198; Індіріс Н.О. Документи ДАСО про роботу шкіл, культурно-освітніх закладів, релігійних організацій у період окупації Сумщини німецько-фашистськими загарбниками / Н.О. Індіріс // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області / [редкол.: Л.А. Покидченко (відпов. ред.) та ін.]. – Суми: Сумська обласна друкарня, 2000. – 87 с. – С. 48–53; Павлик В.А. Окупаційний режим на Сумщині в 1941 – 1943 гг. (Документи і воспоминання) // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29 – 30 жовтня

2009 р.). – Суми: Вид-во Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 272 с. – С. 193 – 199; Рожкова Л.І. Преса як інструмент нацистської пропаганди (на матеріалах Сумщини) / Л. Рожкова // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29 – 30 жовтня 2009 р.). – Суми: Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 272 с. – С. 251–255.

⁴⁰ Діброва Г.В. Роменщина у полум'ї війни (історико-краєзнавчий нарис) / Г.В. Діброва. – Ромни: Видання Роменської «Просвіти», 1998. – 112 с. ; Фесенко Н.В. Глухівщина під владою окупантів / Н.В. Фесенко // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2001. – № 2. – С. 8–9.

⁴¹ Марченко Р.П. Проблема повоєнної відбудови промисловості Сумщини в 1946 – 1950 роках / Р.П. Марченко // Історичні науки: збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. – Суми: СДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – 191 с. – С. 81–89.

⁴² Митюков А.Г. Архивное дело в Украинской ССР // Государственные архивы Украинской ССР. Справочник / [Ответственный редактор А.Г. Митюков]. – К.: «Наукова думка», 1988. – 224 с. – С. 19 – 46; Ильченко И.А. Государственный архив Сумской области / И.А. Ильченко, А.Ф. Казанцева // Государственные архивы Украинской ССР. Справочник. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 177–181.

⁴³ Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917 – 1945) / В.В. Максаков. – М.: Наука, 1969. – 431 с.

⁴⁴ Максаков В.В. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / В.В. Максаков // Вопросы архивоведения. – 1961. – № 2. – С. 3–13.

⁴⁵ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917 – 1973 рр.) / О.Г. Мітюков. – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.; Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / О.Г. Мітюков // Архіви України. – 1975. – № 2. – С. 9–18; Мітюков О.Г. 60 років архівної справи в УРСР / О.Г. Мітюков // Архіви України. – 1978. – № 3. – С. 20–34.

⁴⁶ Пилькевич С. Архівне будівництво на Україні за роки радянської влади / С. Пилькевич // Архіви України. – 1968. – № 6. – С. 13–20.

⁴⁷ Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни / П. Гудзенко // Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР. – 1958. – № 2. – С. 30–42.

⁴⁸ Цаплин В.В. Подвиг архивистов / В.В. Цаплин // Советские архивы. – 1968. – № 3. – С. 63–70; Цаплин В.В. Восстановление архивных фондов в период войны / В.В. Цаплин // Советские архивы. – 1969. – № 3. – С. 22–29.

⁴⁹ Копылова О.Н. К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны / О.Н. Копылова // Советские архивы. – 1990. – № 5. – С. 37–44.

⁵⁰ История советской археографии. Учебное пособие: в 6 вып. / [под ред. М.С. Селезнева]. Вып. IV: Эпштейн Д.М. Археография в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945) / Д.М. Эпштейн, Л.И. Арапова. – М.: Московский государственный историко-архивный институт, 1966. – 44 с.; История советской археографии. Учебное пособие: в 6 вып. / [под ред. М.С. Селезнева]. – Вып. V: Батаева Т.В. Археография в послевоенные годы (1945 – 1955) / Т.В. Батаева, Е.М. Тальман, Д.М. Эпштейн. – М.: Московский государственный историко-архивный институт, – 1967. – 83 с.; История советской археографии. Учебное пособие: в 6 вып. / [под ред. М.С. Селезнева]. – Вып. VI: Корнева И.И. Археография в период развернутого строительства коммунизма / И.И. Корнева, Е.М. Тальман, Д.М. Эпштейн. – М.: Московский государственный историко-архивный институт, 1967. – 110 с.

⁵¹ Шевченко Ф.П. Про роль архівів у розвитку радянської історичної науки / Ф.П. Шевченко // Архіви України. – 1978. – № 5. – С. 28–31.

⁵² Савин В.А. Формирование Государственного архивного фонда СССР в 1920 – 50-х годах / В.А. Савин // Советские архивы. – 1991. – № 1. – С. 44–54; Пшеничный А.П. Система государственного управления и архивные учреждения / А.П. Пшеничный // Советские архивы. – 1991. – № 2. – С. 35–40.

⁵³ Архівне будівництво на Сумщині (1918 – 1965 рр.) / [Т. Бойко, Г. Казанцева, Л. Палеоха та ін.] // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 3–11.

⁵⁴ Зубко О. Радянським архівам – 60 років / О. Зубко // Ленінська правда. – 1978. – 21 травня. – С. 2; Пятак Л. Документальна пам'ять / Л. Пятак // Советское Полесье. – 1987. – 11 августа. – С. 2; Покидченко Л. Хранитель героїчного минулого // Ленінська правда. – 1987 р. – 5 червня. – С.3 с.

⁵⁵ Grimsted Patricia Kennedy. Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – В. I: General Bibliography and institutional directory / Grimsted Patricia Kennedy. – Princeton: Princeton University Press, 1988. – 1107 p.

⁵⁶ Grimsted Patricia Kennedy. Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – В. I: General Bibliography and institutional directory / Grimsted Patricia Kennedy. – Princeton: Princeton University Press, 1988. – 1107 p. – P. XIX.

⁵⁷ Grimsted Patricia Kennedy. Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – В. I: General Bibliography and institutional directory / Grimsted Patricia Kennedy. – Princeton: Princeton University Press, 1988. – 1107 p. – P. 807.

⁵⁸ Grimsted Patricia Kennedy. A Handbook for Archival Research in the USSR / Grimsted Patricia Kennedy // Rex international Research Exchange Board The Woodrow Wilson international center for Scholars kennan institute for advanced Russian studies, 1989. – 430 p.

⁵⁹ Grimsted Patricia Kennedy. A Handbook for Archival Research in the USSR / Grimsted Patricia Kennedy // Rex international Research Exchange Board The Woodrow Wilson international center for Scholars kennan institute for advanced Russian studies, 1989. – 430 p. – P. 8 – 9.

⁶⁰ Grimsted Patricia Kennedy. A Handbook for Archival Research in the USSR / Grimsted Patricia Kennedy // Rex international Research Exchange Board The Woodrow Wilson international center for Scholars kennan institute for advanced Russian studies, 1989. – 430 p. – P. 58.

⁶¹ Боряк Г.В. Формування системи архівних установ та розвиток української архівістики / Г.В. Боряк, І.Б. Матяш // Архівні установи України: Довідник. – Т.1: Державні архіви / [редкол.: Г.В. Боряк (голова) та ін.] / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2005. – 692 с. – С. 11–25; Заїка Л.Я. Державний архів Сумської області / Л.Я. Заїка, Л.А. Покидченко // Архівні установи України. Довідник. – К.: Друкарня Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, 2000. – С. 112–116; Українські архівісти: бібліографічний довідник. У 3-х вип. Вип. 2: 1940 – 1960 рр. Упоряд.: Т.В. Портнова. – К., 2002. – 254 с.; Українські архівісти (XIX – XX ст.): Бібліографічний довідник / Держкомархів України. УНДІАСД; Упор.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін. К., 2007. – 252 с. – С. 490.

⁶² Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / І.Б. Матяш / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2000. – 592 с.; Матяш І.Б. Використання архівної інформації в 1920 – 1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції / І.Б. Матяш // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 84–92; Матяш І.Б. Використання архівної інформації в 1920 – 1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції / І.Б. Матяш // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 89–100; Матяш І.Б. До питання про періодизацію українського архівознавства / І.Б. Матяш // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. –

№ IV – V. – С. 7–13; Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920 – 1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія / І.Б. Матяш. – К.: НБУВ, 1999. – 480 с.

⁶³ Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М.Г. Дубик. – К., 1997. – 23 с.; Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дубик Марина Григорівна. – К., 1997. – 189 с.; Дубик М.Г. До історії діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941 – 1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України / М.Г. Дубик // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Вип. 6 / [упор. М.М. Макаревич]. – К., 1996. – 334 с. – С. 194–198.

⁶⁴ Мищак І.М. Розвиток архівної справи в Україні (1943 – середина 1960-х років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Мищак Іван Миколайович. – К., 2002. – 205 с.; Мищак І. З історії комплектування та впорядкування архівів України у повесні роки / І. Мищак // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 2: Архівознавчі читання / [редкол.: Р.Я. Пиріг (голова) та ін.] / Держкомархів України. УНДІАСД та ін. – К., 2000. – 277 с. – С. 173–182.

⁶⁵ Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Прилепішева Юлія Анатоліївна. – К., 2003. – 344 с.; Прилепішева Ю. А. Документальні видання архівних установ, присвячені громадським діячам, предствникам науки та культури України / Ю.А. Прилепішева // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа / [редкол.: Р.Я. Пиріг (голова) та ін.] / ГАУ України. УНДІАСД та ін. – К., 1999. – 328 с. – С. 134–148; Прилепішева Ю. А. Підготовка та публікація довідкових видань про склад та зміст фондів архівних установ України (1946 – 1991 рр.) / Ю.А. Прилепішева // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства / [редкол.: Р.Я. Пиріг (відп. ред.) та ін.] / Держкомархів України. УНДІАСД та ін. – К., 2002. – 362 с. – С. 110–125.

⁶⁶ Макарчук С.С. Документальні публікації в Україні з історії Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С.С. Макарчук. – К., 1994. – 23 с.

⁶⁷ Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.В. Платонова. – К., 2003. – 23 с.; Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Платонова Надія Володимирівна. – К., 2003. – 217 с.

⁶⁸ Нариси історії архівної справи в Україні / [заг. ред. І.Б. Матяш, К.І. Климова]. – К.: Видавничий дім «К М Академія», 2002. – 612 с.

⁶⁹ Даниленко В. Архівіст, археограф, історик Пантелеймон Гудзенко: діяльність у 1941 – 1945 рр. у контексті роботи архівних органів УРСР / В. Даниленко, С. Юсов // Архіви України. – 2008. – № 5–6. – С. 128–151; Даниленко В. Пантелеймон Петрович Гудзенко: наукова та науково-організаційна діяльність / В. Даниленко, С. Юсов // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12: Збірник статей на пошану професора П.П. Гудзенка / [редкол.: В.М. Даниленко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 502 с. – С. 5–60.

⁷⁰ Пристайко О. Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки / О. Пристайко // Пам'ятки: археографічний щорічник. – Т. 8 / [редкол.:

І.Б. Матяш (гол. ред.) та ін.] / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2008. – 334 с. – С. 3–19.

⁷¹ Іваненко Б. Архіви України під час другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування / Б. Іваненко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Вип. 6 / [упор. М.М. Макаревич]. – К., 1996. – 334 с. – С. 26–33.

⁷² Коваль М.В. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941 – 1944 рр.) / М.В. Коваль // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – 334 с. – С. 34–42.

⁷³ Грімстед Кеннеді П. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / Грімстед Кеннеді Патріція, Геннадій Боряк. – К.: Львів: Червона калина, 1991. – 120 с.

⁷⁴ Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Kennedy // Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine.-Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies). – 798 p.

⁷⁵ Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дацків Ігор Богданович. – Тернопіль, 2001. – 167 с.

⁷⁶ Хорхордіна Т. История Отечества и архивы: 1917 – 1980 гг. / Т. Хорхордіна. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1994. – 360 с.

⁷⁷ Хорхордіна Т. Архивы и война / Т. Хорхордіна // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства / [редкол.: Р.Я. Пиріг (відп. ред.) та ін.] / Держкомархів України. УНДІАСД та ін. – К., 2002. – 362 с. – С. 80–86.

⁷⁸ Корнеев В.Е. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 – 1940-х гг.) / В.Е. Корнеев, О.Н. Копылова // Отечественные архивы. – 1992. – № 3. – С. 13–24.

⁷⁹ Елпатьевский А.В. О рассекречивании архивных фондов / А.В. Елпатьевский // Отечественные архивы. – 1992. – № 5. – С. 15–20.

⁸⁰ Пшеничный А. П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны / А.П. Пшеничный // Отечественные архивы. – 1992. – № 4. – С. 90–98.

⁸¹ Заїка Л.Я. Передмова / Л.Я. Заїка // Державний архів Сумської області: Путівник / Держкомархів України. Держархів Сумської області. – Суми, 2002. – С. 13–20.

⁸² Росторгуєва О.М. Історія відділу збереження, обліку та довідкового апарату ДАСО / О.М. Росторгуєва // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області / [редкол.: Л.А. Покидченко (відпов. ред.) та ін.]. – Суми: Сумська обласна друкарня, 2000. – 87 с. – С. 20–22.

⁸³ Іванущенко Г.М. Діла минають – документи залишаються / Г.М. Іванущенко, Л.А. Покидченко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1. – С. 5–10.

⁸⁴ Покидченко Л.А. Видавнича діяльність – один з головних напрямків роботи Державного архіву Сумської області / Л.А. Покидченко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1. – С. 112–114.

⁸⁵ Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941 – 1943 років. (Огляд документів) / [автор-упоряд. В.А. Марченко]. – Суми: ВВП «Мрія – 1» ЛТД, 2003. – 52 с.

⁸⁶ Заїка Л. Війна і архіви / Л. Заїка // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2000. – № 2. – С. 2–3; Заїка Л. Скарбниця людської пам'яті / Л. Заїка // Площа незалежності, 2. – 2003. – № 11. – С. 2.

⁸⁷ Гричановська Л.М. Про ановані реєстри описів фондів Державного архіву Сумської області / Л.М. Гричановська // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № II–III. – С. 199–200.

⁸⁸ Кобелева Т.В. Працівники архіву – ветерани Великої Вітчизняної війни / Т.В. Кобелева // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2000. – № 2. – С. 4–5; Покидченко Л.А. Обличчя архіву / Л.А. Покидченко // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2000. – № 4 (4). – С. 4–11.

⁸⁹ Ніколаєнко С.П. Розвиток архівної справи на Сумщині у 40-х – середині 50-х рр. XX ст. / С.П. Ніколаєнко // Сумська старовина. – 2007. – №№ XXI – XXII. – С. 266–271.

⁹⁰ Притика Л. Архівне будівництво на Сумщині / Л. Притика // Сільські горизонти. – 1998. – 26 грудня. – С. 1–2.

⁹¹ Глушко Л.І. Архівне будівництво на Конотопщині / Л.І. Глушко // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області / [редкол.: Л.А. Покидченко (відпов. ред.) та ін.]. – Суми: Сумська обласна друкарня, 2000. – 87 с. – С. 12–14; Белашов В. Доля Глухівського архіву та глухівські періодичні видання / В. Белашов // Соборний майдан. – 2006. – № 6. – С. 3; Артеменко С. Архіви Глухівщини від створення до сьогодні / С. Артеменко // Народна трибуна. – 1998. – 26 грудня. – С. 1; Кузьменко Л. Пил століть як «поклик долі» / Л. Кузьменко // Сумщина. – 2001. – 27 січня. – С. 4; Муселіані Л. Пам'ять на віки / Л. Муселіані // Вісті Роменщини. – 1998. – 23 грудня. – С. 4.

⁹² Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 г. «О военном положении» (извлечение) // Сборник документов и материалов по истории СССР Советского периода (1917 – 1958 гг.) / [редкол.: И.М. Волков (отв. ред.) и др.]. – М.: Издательство Московского Университета, 1966. – 621 с. – С. 398–399; Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1941 г. «О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время» // Сборник документов и материалов по истории СССР Советского периода (1917 – 1958 гг.). – С. 400.

⁹³ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 января 1939 г. «О создании Сумской области» // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 – 1975 гг.: в 4 т. / [редкол.: В.И. Васильев и др.]. – Т. 1 / [редкол.: В.И. Васильев и др.]. – М.: «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – 718 с. – С. 100; Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 ноября 1942 г. «Об образовании Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР» // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 – 1975: в 4 т. / [редкол.: В.И. Васильев и др.]. – Т. 1. – С. 181–183.

⁹⁴ Постанова Пленуму ЦК КП(б)У 3 – 5 лютого 1941 р. «Про реалізацію постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку і продовольства з місцевої сировини» // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. / [редкол.: В.І. Юрчук (голова) та ін.]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976 – Т. 1: 1918 – 1941 / [редкол.: В.І. Юрчук (голова) та ін.]. – 1976. – 1008 с. – С. 976–983; Постанова ЦК КПРС від 9 січня

1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970 / [заг. ред. П.М. Федосєєв, К.У. Черненко; пер. з 8-го рос. вид.]. – К.: Політвидав України, Т. 8: 1959 – 1965. – 1981. – 450 с. – С. 36–56; Постановление Президиума Верховного Совета СССР, ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 30 июня 1941 г. «Об образовании Государственного Комитета Обороны» // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – М.: Политиздат, 1983 – Т. 7: 1938 – 1945. – 1985. – 574 с. – С. 224; Постановление пленума ЦК Компартии Украины 26 – 27 апреля 1960 г. «О состоянии идеологической работы на Украине и мерах по ее улучшению» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. – Т. 2: 1941 – 1976 / [редколл.: В.И. Юрчук (председатель) и др.]. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1977. – 1084 с. – С. 704–711; Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 24 июня 1941 г. «О создании Совета по эвакуации» (извлечение) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – М.: Политиздат, 1983 – Т. 7: 1938 – 1945. – 1985. – 574 с. – С. 212; Резолюция пленума ЦК КП(б)У 12 – 14 декабря 1945 г. «О политической и агитационно-массовой работе среди населения в связи с подготовкой к выборам в Верховный Совет СССР» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. – Т. 2. – С. 112.

⁹⁵ Постановление Совета Народных Комиссаров СССР и ЦК ВКП(б) от 7 января 1941 г. «О мероприятиях по увеличению производства товаров широкого потребления и продовольствия из местного сырья» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет: в 5 т. – Т. 3: 1941 – 1952 гг. / [сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]. – М.: Политиздат, 1968. – 751 с. – С. 5–14; . Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 29 августа 1938 г. «О высшем заочном обучении» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет: в 5 т. – Т. 2: 1929 – 1940 гг. / [сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]. – М.: Политиздат, – 1967. – 798 с. – С. 652–655; Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 1 июля 1941 г. «О расширении прав народных комиссаров СССР в условиях военного времени» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет: в 5 т. – Т. 3. – С. 40–41; Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 18 июля 1941 г. «О распространении постановления Совнаркома СССР «О расширении прав народных комиссаров СССР в условиях военного времени» на народных комиссаров РСФСР и УССР» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет: в 5 т. – Т. 3: 1941 – 1952 гг. / [сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]. – М.: Политиздат, 1968. – 751 с. – С. 44; Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений» (извлечение) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет: в 5 т. – Т. 2. – С. 757–758.

⁹⁶ Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР // Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР. – 1958. – № 3. – С. 4–13; Постанова Ради Міністрів СРСР від 13 серпня 1958 р. «Про затвердження Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР» // Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР. – 1958. – № 3. – С. 3; Постанова Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б)У від 5 липня 1946 р. «Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР» // Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР. – 1958. –

№ 2. – С. 6–7; Постановление Совета Министров СССР от 7 февраля 1956 г. «О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств» // Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР. – 1956. – № 4. – С. 3–6.

⁹⁹ За большевистскую перестройку работы архивных органов // Архивное дело. – 1939. – № 2. – С. 1–5.

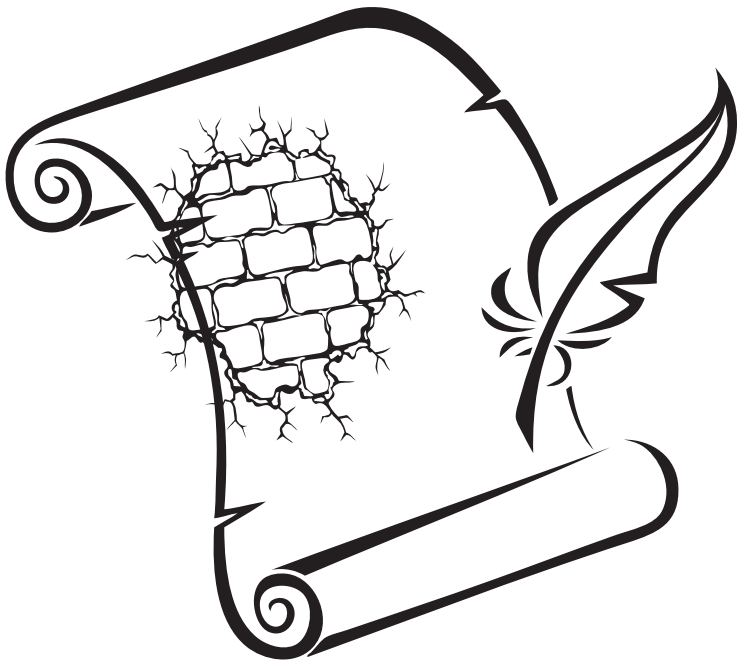
¹⁰⁰ Альбрехт К. Доля людська в підземеллях ГПУ / К. Альбрехт // Відродження. – 1942. – 17 липня. – С. 1–2; Бабка С. Згадки Т.Г. Шевченка про Ромен / С. Бабка // Відродження. – 1942. – 10 березня. – С. 2; Богуш І. Застінок смерті / І. Богуш // Сумський вісник. – 1942. – 18 березня. – С. 4; П. Впорядкувати міський архів / П. // Сумський вісник. – 1942. – 13 вересня. – С. 2; Оголошення // Відродження. – 1942. – 8 грудня. – С. 2; Приходько М.Ф. Спогади політв'язня / М.Ф. Приходько // Відродження. – 1942. – 28 серпня. – С. 1–2; Романченко І. Нечуй-Левицький / І. Романченко // Відродження. – 1942. – 25 листопада. – С. 4; Романченко І. Українська література за доби советів / І. Романченко // Відродження. – 1942. – 11 грудня. – С. 2–3; Салій П.О. Історичний архів / П.О. Салій // Відродження. – 1943. – 23 липня. – С. 4; Сапун С. В застінках Сумського НКВС (спогади із власних переживань у 1938 році) / С. Сапун // Сумський вісник. – 1942. – 7 червня. – С. 3–4; Сергієнко Г. Ольга Кобилянська 1865 – 1942 / Г. Сергієнко // Сумський вісник. – 1942. – 12 квітня. – С. 4.

¹⁰¹ Малкіель С. Громадський огляд районних та відомчих архівів Сумської області / С. Малкіель // Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР. – 1958. – № 3. – С. 106–109.

¹⁰² Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.). Сборник документов и материалов / [сост. С.М. Кафтарьян, И.А. Авраменко, В.К. Бойко и др.]. – Сумы: Облиздат, 1957. – 392 с.; 3 історії комсомольських організацій Сумщини. 1919 – 1937. Збірник документів та матеріалів / [упоряд. І.О. Авраменко, В.К. Бойко, І.О. Власова та ін.]. – Суми: Облиздат, 1958. – 398 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / [сост. И.А. Авраменко, В.К. Бойко, И.А. Ильченко и др.]. – Харьков: Кн. изд-во, 1963. – 458 с.

РОЗДІЛ 2

АРХІВИ СУМЩИНИ В УМОВАХ ПЕРЕДВОЄННИХ РОКІВ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Політичний режим передвоєнних років як визначальний чинник реорганізації та функціонування архівної галузі

1920 – 1930-ті рр. в історії Радянської держави є роками неоднозначними і вражаючими – за масштабністю і, водночас, – трагічністю змін, що відбувалися. Беззаперечним і загальновідомим фактом є грандіозний поступальний рух економіки, перетворення відсталого аграрної країни на індустріальну – з достатньо потужним на той час військово-промисловим комплексом. Неможливо не відзначити і здобутки у культурній сфері – ліквідація масової неписьменності, розвиток середньої, спеціальної та вищої освіти, досягнення різних галузей науки, певне піднесення в літературі та мистецтві. Ці процеси супроводжувалися безпрецедентними соціальними змінами, що були зумовлені як розвитком економіки, так і можливістю масового доступу до освіти і розумової праці людей робітничого та селянського походження. В той же час позитивне значення соціально-економічних та культурних перетворень затьмарюється політичними заходами влади – також безпрецедентними – за масштабами тотального підпорядкування усіх сфер життєдіяльності суспільства, порушення законів економічного розвитку, нехтування правами і свободами громадян. Характерні риси доби сталінського тоталітаризму найяскравіше виявляються у 30-х рр. ХХ ст. Це – панування єдиної загальнообов'язкової ідеології та однопартійна диктатура; командна економіка і надзвичайно високий ступінь централізації управління; тотальний владний контроль, політика масових репресій, гнітюча атмосфера страху, підозрливості та постійного пошуку ворогів. І саме всеохоплюючий характер режиму зумовлював визначальний вплив цих факторів на діяльність усіх без виключення підприємств, організацій та установ. Архівна галузь не стала виключенням – саме в ці роки, фактично під тиском жорстких політичних чинників формуються і передумови подальшого її функціонування – як на загальносоюзному та республіканському, так і на регіональному рівнях.

Визначальний вплив на розвиток архівної галузі в УРСР в цілому і на Сумщині зокрема здійснив також особливий підхід партійно-державної верхівки до питання цінності ретроспективних документів. Їх використання у якості джерела для збирання компрометуючого матеріалу на громадян розпочинається у Радянській Росії вже у 1918

році. В масштабах СРСР пошук архівних даних для оперативних органів поступово розгортається у 1920-х рр. – у зв'язку з поширенням судових процесів проти «інакомислячих»¹. Науково-історичний підхід до розуміння цінності архівних документів, відповідно, відходить на другий план. З інформації, що в них містилася, для влади та її каральних органів особливо важливою частиною стають дані недалекого минулого – факти з життя та діяльності громадян. А забезпечити максимально ефективне використання архівних джерел в інтересах репресивної політики могло лише одне відомство – НКВС. Загальними тенденціями централізації державного управління, утвердження контролю над суспільством, а також необхідністю означеного вище використання архівних документів зумовлюється, на нашу думку, рішення про включення архівних установ до системи органів внутрішніх справ. Ця кардинальна реорганізація була здійснена на центральному та регіональному рівнях протягом 1938 – 1941 рр. Постанови Президій Верховних Рад – СРСР від 16 квітня та УРСР від 10 грудня 1938 р. – говорять про передачу Центральних архівних управлінь СРСР та УРСР у відання НКВС – загальносоюзного та республіканського відповідно². Згодом ЦАУ СРСР було перетворено на Головне архівне управління НКВС СРСР³. Про необхідність опрацювання питань реорганізації та підготовку необхідних для неї даних говорять грудневі 1938 р. накази ГАУ СРСР та ЦАУ УРСР, надіслані на місця⁴. Останній 5 січня 1939 р. надсилає до обласних архуправлінь розпорядження терміново представити докладні звіти про стан архівних органів і про здійснену у 1938 р. роботу. На його виконання керівник архівного управління Чернігівського облвиконкому Є. Ананьєв 9 січня 1939 р. надсилає вказівки і до підпорядкованих йому на той час історичних архівів Сумщини – Роменського, Конотопського і Глухівського⁵. У цьому ж місяці до республіканського ЦАУ було направлено анкети, автобіографії, ділові та політичні характеристики працівників цих архівів⁶.

Порядок та строки прийому республіканських і місцевих архівних установ до відомства внутрішніх справ, а також склад і повноваження відповідних комісій докладно визначають накази наркоматів внутрішніх справ 1939-го року – СРСР від 17 січня та УРСР від 11 лютого⁷. Мережа архівів України – центральних, обласних, районних та міських, які переходили у відання НКВС, була створена ще в 1932 р.⁸ На території сучасної Сумської області на 1938 – початок 1939 рр. функціонувало чотири державні історичні архіви, що підпорядковувалися Харківському (Сумський) та Чернігівському (Роменський, Конотопський, Глухівський) обласним архівним управлінням⁹. Відповідно до наказу НКВС УРСР

республіканське ЦАУ 15 лютого 1939 р. повідомляє керівників обласних архівних управлінь, що підпорядковані їм архівні управління, обласні та історичні архіви будуть приймати комісії з представників УНКВС областей, облвиконкому та облархуправління, а районні та міські архіви – з представників від УНКВС, райвиконкому та завідуючого певним (районним або міським) архівом¹⁰. Для регламентації роботи цих комісій була видана спеціальна «Інструкція по прийому місцевих органів Центрального Архівного Управління», в якій підкреслювалася необхідність проведення всебічного обстеження архівних органів з метою «більш повно виявити стан виробничої, адміністративної, фінансової, господарської діяльності установ, які приймаються»¹¹. Після завершення акту прийому обласні історичні архіви підпорядковувалися начальникам УНКВС областей; міські і районні – начальникам міських і районних відділів НКВС УРСР. На місцях обласні архівні управління перетворювалися в архівні відділи НКВС областей¹².

Кардинальні зміни у підпорядкуванні архівної системи хронологічно співпадають з адміністративно-територіальними змінами в УРСР, які безпосередньо стосувалися і Сумщини. 10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була створена Сумська область, до складу якої увійшли 12 районів Харківської, 17 – Чернігівської та 2 – Полтавської областей¹³. Першим головою виконкому Сумської області було обрано Й. Горлова. Станом на 1 травня 1940 р. у новоствореній області нараховувалося 10 міст, 6 селищ міського типу, 4623 сільських населених пунктів з чисельністю населення 1706,7 тис. чол., більшість якого проживала у селах¹⁴. Промисловий потенціал передвоєнної Сумської області був представлений машинобудівною, хімічною, цукровою, спиртовою, текстильною, деревообробною, торф'яною та іншими галузями. Види сільськогосподарських підприємств були традиційними – колгоспи, радгоспи, МТС. Вирощувалися зернові та технічні культури, розводилася велика рогата худоба, птиця. З установ культурно-освітньої сфери в області працювали 1209 шкіл, 34 технікуми та училища, а також 5 вищих учбових закладів¹⁵.

Акт створення Сумської області зумовлює відповідні зміни в організації архівної сфери регіону. Згідно з постановою Оргкомітету Президії ВР УРСР у Сумській області (25 січня 1939 р.) було створено обласне архівне управління НКВС¹⁶. Наказ №1 по Сумському обласному архівному управлінню говорить про початок (з 25 січня 1939 р.) виконання обов'язків його начальника – М. Горбатенко¹⁷. Наказом НКВС УРСР від 13 травня 1939 р., що був виданий у відповідності до наказу НКВС СРСР від 23 квітня того ж року, визначається штат

обласних архівних відділів республіки. У Сумській області – це чотири співробітника¹⁸. У лютому 1939 р. Чернігівське обласне архівне управління повідомляє Конотопський, Глухівський і Роменський архіви про те, що вони були передані по акту до Сумського облархуправління і тому по всіх питаннях потрібно звертатися до останнього. Аналогічне розпорядження видає у тому ж місяці і М. Горбатенко¹⁹. Новий статус отримує Сумський історичний архів – 31 травня 1939 р. Оргкомітет Президії Верховної Ради УРСР у Сумській області постановляє реорганізувати його «в Сумський обласний Історичний архів»²⁰.

Розпочатий у 1938 р. процес реорганізації архівної галузі продовжується у 1940 – першій половині 1941 рр. – як на загальносоюзному, так і на республіканському і місцевому рівнях. Включення архівних установ до системи НКВС зумовило зміщення керівних основ архівної справи із законодавчої до нормативно-розпорядчої сфери²¹. Основні напрямки, зміст та характер діяльності архівів стали визначатися наказами НКВС та керівництва галузі, внутрішньовідомчими інструкціями, розпорядженнями тощо. Особливе місце серед перелічених документів займали так звані «положення», що затверджувалися знову ж таки – наказами НКВС та постановами уряду. Цілим рядом «Положень» закріплюються сам акт зміни підпорядкування та різні аспекти подальшого функціонування галузі, що були з ним пов'язані. Першим у цьому ряду було «Положення про Головне архівне управління НКВС Союзу РСР», введене в дію наказом НКВС СРСР від 2 березня 1940 р. Входження ГАУ до системи органів НКВС підкреслюється в ньому першим пунктом. Структура ГАУ, за цим документом, – це організаційно-методичний, секретних фондів, науково-видавничий, адміністративно-господарський, фінансово-плановий та інші відділи²². У відповідності до «пріоритетів» НКВС з відділів по роботі з архівними документами спочатку йде секретний, а вже потім – науково-видавничий і допоміжні щодо функціонування галузі відділи.

Перехід архівної спадщини народів СРСР у повне розпорядження НКВС закріплювало «Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР та мережу державних архівів СРСР» (затверджене постановою РНК СРСР від 29 березня 1941 р.). Ним, в першу чергу, визначався склад ДАФ СРСР, а також беззаперечно утверджувалася його єдність (тобто без поділу на архівні фонди союзних республік). І цей величезний масив різноманітних документальних матеріалів дореволюційного і радянського періодів – надбання народів СРСР – передавався органам НКВС. ГАУ НКВС СРСР та його місцевим органам надавалося виключне право щодо вирішення питань про політичну,

практичну та наукову цінність архівних матеріалів, а також виділення тих, що не підлягають збереженню²³. У цьому переліку на першому місці поставлено політичний, і на останньому – науковий критерій цінності архівних джерел. Ця, на перший погляд, дрібничка відображає ставлення керівництва НКВС до їх призначення – у першу чергу для політики, політичної пропаганди, репресій тощо, а вже потім – для економіки і, в останню чергу, – для наукових цілей. Друга частина названого документа визначає мережу державних архівів СРСР. На території Сумської області це – Державний архів Сумської області (м. Суми) та його філіали у містах Глухів, Конотоп, Ромни²⁴. На той час на Сумщині діяли Сумський обласний історичний архів та Глухівський, Конотопський, Роменський державні історичні архіви. На підставі означеного «Положення» і циркуляру ГАУ НКВС СРСР від 1 квітня 1941 р. «Про порядок реорганізації республіканських, крайових і обласних архівів» перший було перейменовано на Державний архів Сумської області, а названі істархіви – перетворені на його філіали. До мережі державних архівів Сумської області було також включено три міських архіви (Сумський, Конотопський, Глухівський) та 31 районний архів²⁵. Нова мережа і нові назви держархівів повинні були набути юридичної сили з 1 липня 1941 р., тому завершувати цю роботу прийшлося вже під час Великої Вітчизняної війни.

Реорганізацію структури управління галуззю закріплювало «Положення про Архівний відділ НКВС республіки та УНКВС краю, області» (наказ НКВС СРСР від 7 квітня 1941 р.)²⁶. Реорганізація АУ УРСР в Архівний відділ НКВС УРСР відбулася на підставі наказу останнього від 16 березня 1940 р.²⁷ Назване ж «Положення» визначає, що архівні відділи республіки (області) входять до складу відповідних НКВС (УНКВС), а їхні начальники безпосередньо підпорядковуються Народному Комісару внутрішніх справ республіки або начальнику УНКВС області. Побудова цих архівних відділів повторювала структуру ГАУ: організаційно-методичне відділення, секретних фондів тощо²⁸. Назва Архівний відділ для республіканського керівництва галузі існувала недовго – наказом НКВС УРСР (6 червня 1941 р.) АВ НКВС УРСР було перетворено в Архівне управління НКВС УРСР²⁹.

«Положення про Центральний республіканський, крайовий, обласний державний архів», затверджене наказом НКВС СРСР від 14 травня 1941 року³⁰, визначає особливості підпорядкування і структуру місцевих архівів. Підкреслювалося, що останні знаходяться у віданні АВ НКВС – УНКВС. Порядок призначення директорів цих архівів був складний і свідчив про значне посилення централізації управління галуззю:

керівник облархіву призначався Наркомом внутрішніх справ СРСР (за представленням НКВС республіки, УНКВС області та через начальника ГАУ). До структури облархівів було включено відділи дореволюційних фондів, Жовтневої революції та соціалістичного будівництва; секретних фондів; науково-довідкової літератури; читальний зал та ін.³¹

Основою функціонування як архівних, так і будь-яких інших установ, є матеріальна база. Але саме для архівів її якість має особливе значення – як запорука виконання головного завдання – створення необхідних умов для тривалого збереження документів. Стан матеріально-технічного забезпечення архівів Сумщини наприкінці 30-х рр. ХХ ст. докладно відображений у річних звітах та інших документах. Адже у першій половині 1939 р. спеціальними комісіями здійснюється його оцінка – у зв'язку з переведенням до системи НКВС. За квітневим 1939 р. актом Сумський істархів займав двоповерхову цегляну будівлю, придатну для збереження архівних матеріалів. У той же час було відмічено відсутність опалення в архівосховищі та високу ступінь його завантаженості³². Роменський істархів у 1939 р., за актами комісії Чернігівського облархуправління та по прийому до НКВС, займав дві цегляних будівлі (колишня Вознесенська церква). Одна будівля була оцінена як суха – але без електроосвітлення, вентиляції та опалювальної системи. Комісія по прийому до НКВС наголошує на незадовільних умовах праці в цьому приміщенні: холод, задимлення при зміні вітру та ін. Друга будівля потребувала капітального ремонту³³. Архів у Глухові теж займав два приміщення: кам'яна будівля – придатна для архівосховища, а дерев'яний флігель – зайнятий під квартиру директором. Приміщення Конотопського архіву було оцінено Сумським облархуправлінням як придатне для зберігання документів, але без опалення, електроосвітлення і з повним завантаженням матеріалами. Вищенаведені дані актів і звітів, а також відомості, складені обласним керівництвом галузі (*таблиця 2.1*), свідчать про існуючу на 1939 р. нагальну потребу у поширенні та зміцненні матеріальної бази архівів Сумщини. Для нормальних умов праці та зберігання документів в усіх чотирьох істархівах необхідно було провести систему опалення, а у Роменському, Глухівському та Конотопському – ще й електроосвітлення. Сумський, Роменський і особливо Конотопський архіви потребували також додаткових площ архівосховищ. Гостро стояла проблема і матеріального забезпечення районних архівів – у 1939 р. шість з них навіть не мали приміщень³⁴.

Звернення уваги на проблему матеріального забезпечення держархівів спостерігається у ряді наказів НКВС. З іншого боку, заходи

керівників цього відомства, у більшості, обмежувалися надсиланням відповідних вимог на місця. У наказі НКВС УРСР «Про результати обстеження роботи архівних відділів і державних архівів УРСР» (16 червня 1940 р.) від начальників УНКВС і РВ НКВС вимагалось негайно здійснити заходи щодо забезпечення державних і районних архівів «цілком придатними і устаткованими приміщеннями»³⁵. Теж саме завдання ставиться на 1941 р. і республіканським АУ – але вже перед обласними архівними відділами³⁶. Уряд УРСР постановою від 10 січня 1941 р. обов'язок забезпечення архівів приміщення покладає на виконкоми обласних, міських і районних рад³⁷. В результаті жодних більш-менш суттєвих заходів щодо зміцнення матеріальної бази архівів Сумщини у 1940 – перш. пол. 1941 рр. здійснено не було: проводилися лише незначні ремонтні роботи. Опалення облархіву і у 1941 р. було незадовільним: директор Г. Приходько відмічає, що низька температура у приміщенні унеможливує виконання норм³⁸. Проблема завантаженості архівосховищ не тільки не була вирішена, а й загострилась.

Таблиця 2.1

Мережа та приміщення державних історичних архівів
Сумської області у 1939, 1941 рр.

Назва державного історичного архіву	Адреса	Кількість будівель / площа (кв. м.)	Приміщення		
			характеристика на 1939 р.	Завантаженість архівосховищ	
				1939 р.	на 01.01.1941 р.
Сумський (обласний)	м. Суми, вул. Роменська, 84	1/878	- Сухе; - взимку не опалюється;	95 - 97%	98%
Глухівський	м. Глухів, вул. Радянська, 49	2/418	- Сухе; - взимку не опалюється; - відсутнє електричне освітлення;	75%	100%
Конотопський	м. Конотоп, вул. Базарна, 8	1/580	- Сухе; - взимку не опалюється; - відсутнє електричне освітлення;	100%	100%
Роменський	м. Ромни, вул. Кірова, 17	1/350	- Сухе;	95%	95%

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 5, спр. 14, арк. 4; ф. Р-951, оп. 1, спр. 31, арк. 1; ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 26, 65; ф. Р-2445, оп. 5, спр. 15, арк. 99; ф. Р-2445, оп. 5, спр. 21, арк. 82.

Щодо вирішення матеріально-технічних проблем районних та міських архівів НКВС СРСР 9 лютого 1940 р. видає спеціальний наказ – «Про впорядкування роботи районних архівів Союзу РСР». В ньому наркомам внутрішніх справ республік та начальникам УНКВС областей наказано негайно вжити заходи щодо покращення роботи цих архівів і забезпечити їх приміщеннями³⁹. Лінія центру визначає і дії місцевої влади – 15 листопада 1940 р. Сумський облвиконком приймає постанову «Про стан міських і районних архівів області», в якій від голів виконкомів районних і міських рад вимагається забезпечити всі архіви придатними і обладнаними для збереження документальних матеріалів приміщеннями (протягом місяця), а надалі – коштами і матеріалами на обладнання; ремонт і охорону⁴⁰. Але вирішення проблеми все одно йшло повільно. М. Горбатенко у звіті про роботу архівділ у 1940 р. зазначає, що чотири райархіви приміщень і досі не мають, а трьом надані амбари, не придатні для зберігання документів. Спільна діяльність облархуправління і райвиконкомів по виділенню приміщень райархівам дещо активізується у першому півріччі 1941 р. Але у Красному районі архів так і не було організовано, а більшість наданих приміщень не опалювалося⁴¹. Передача архівів у відання НКВС спочатку негативно вплинула на стан райміськархівів в цілому в Україні: адже вони були залишені на бюджеті районних та міських виконкомів. Останні після реорганізації вже не відповідали за архіви і скорочували кошти на їх утримання⁴². У 1939 р. Харківське архуправління повідомляє ГАУ, що «... у зв'язку з переходом райархівів у ведення РВ НКВС створилося положення, що райархіви ніхто не фінансує ...»⁴³. У тому ж році з аналогічною проблемою звертається до галузевого керівництва Чернігівське архуправління⁴⁴. На Сумщині ця загальна тенденція також спостерігалася: виконкоми Красного, Буринського і Дубов'язівського районів у кошторисі на 1941 р. кошти на утримання райархівів не передбачили⁴⁵. Кроком до покращення ситуації стала вже названа вище постанова РНК УРСР від 10 січня 1941 р. («Про переведення державних архівів з місцевих бюджетів на республіканський»), але започаткована тенденція не отримала розвитку, оскільки була перервана війною.

Найбільш характерною ознакою сталінського режиму, його особливо ганебним проявом і основним злочином проти людства є політика масових репресій. Сумнозвісний «1937-й» в історії СРСР відомий не тільки на пострадянському просторі, а й людям різних країн світу. Поштовхом до нечуваного досі розгортання боротьби з «ворогами народу» став лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б), на якому Сталін поставив завдання «покласти край діяльності саботажників,

шпигунів і диверсантів». Наступними кроками стали рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» та оперативний наказ НКВС СРСР від 30 липня того ж року. У 1937 – 1938 рр. в Україні було заарештовано 265 669 чол., значну частину з яких розстріляли. За кількістю на першому місці опинилися репресовані за «національними лініями», на другому – колишні куркулі, на третьому – учасники «буржуазних націоналістичних організацій»⁴⁶. В цілому за період з 1930 по 1941 роки в Україні було сфабриковано понад 100 політичних справ. Великі гучні процеси, що у більшості проходили в столицях, мали наслідком менш гучні, але так само жорстокі – у регіонах. У зв'язку з «викритими» в центрі контрреволюційними організаціями на місцях виявляли і репресували тих, хто «належав», або просто «співчував», «підтримував» тощо. До числа засуджених увійшли ті, хто необачно схвально відгукувався про «ворогів народу», або – негативно про Й. Сталіна та інших «вождів». Поширеними були звинувачення у наклепі на радянську владу, які можна було отримати за побутове нарікання на тяжке матеріальне становище. На селі у антирадянською пропагандою могла стати відмова вступати до колгоспу, у містах – висловлювання про помилки індустріалізації. В результаті цих або інших привидів (адже причинами їх назвати неможливо) на Сумщині майже 23 тисячі громадян стали жертвами репресій⁴⁷.

Характерними для діяльності НКВС були звинувачення у шпигунстві та упричетності до різноманітної іноземної агентури. З метою збільшення чисельності «виявлення» таких осіб у структурі місцевих відділів НКВС з'являються контррозвідальні відділки, які для отримання будь-якої компрометуючої інформації активно посилають запити до місцевих архівів. Наприклад, у Сумському міському відділі УНКВС у Харківській області такий підрозділ було створено на початку 1937 р.⁴⁸ У містах і районах Сумщини активно розгортається «виявлення» диверсантів, шпигунів, агентів іноземних розвідок: польської, французької та ін.⁴⁹ А під час слідства «встановлювалася» і шкідницька діяльність арештованих, їх причетність до право-троцькістських організацій тощо. Цілий ряд контрреволюційних та повстанських організацій, що нібито готували повалення радянської влади та відокремлення України від СРСР, було «викрито» на території Сумщині у 1938 р.⁵⁰

Важливою складовою частиною «великого терору» була та звана «кадрова революція». На її першому етапі, наприкінці 1936 – на початку 1937 рр., почалися масові виключення з партії і арешти у першу чергу керівного складу партійних та радянських органів, установ, організацій, підприємств – у центрі і на місцях. У м. Суми на початку 1937 р. було

заарештовано секретаря міського комітету КП(б)У І. Міхеєнка, голову міської ради Клещенко та його заступника І. Чефраса (за звинуваченням у створенні правотроцькістської організації)⁵¹. На місце репресованих підбиралися нові кадри – з більш ідеальним соціальним походженням, відсутністю компрометуючих зв'язків з «ворогами народу», беззаперечно віддані вождеві і готові будь-якими засобами здійснювати політику партії. Так у кадровій політиці всіх галузей утверджується згубна тенденція пріоритетності політичних критеріїв над професійними. До того ж обставини отримання нового призначення для багатьох зумовлювали необхідність «вислужитися», якомога швидше показати цю відданість і готовність – щоб не повторити долю своїх попередників. Наприклад, секретар Сумського міського комітету КП(б)У К. Іщенко, що зайняв місце заарештованого І. Міхеєнка, був особливо послідовним у кампаніях викриття прихованого «антирадянського елемента». Він займався активним збиранням на членів партії брехливих заяв, не гребував плітками і анонімками. Уособленням бруталного насилля та правової вакханалії у сумнозвісній 1937 – 1938 рр. на Сумщині був також О. Кудринський, який з січня 1936 по жовтень 1938 р. очолював Сумський міський відділ НКВС⁵².

Характерна для тоталітаризму загальна риса в першу чергу політичного, а вже потім – професійного – підходу до підбору працівників визначає кадрову політику і в архівній галузі. У 1930-х рр. основною тенденцією розвитку архівної науки та освіти в Україні були ідеологізація архівної справи та заміна старих кваліфікованих працівників на «нових», «політично грамотних»⁵³. Політика масових репресій, атмосфера заляканості та пошуку ворогів, що штучно створювалася в суспільстві, зумовлюють швидке розповсюдження означеної тенденції у регіонах. Ще у 1934 р. ЦАУ УСРР звинувачує керівництво Чернігівського архуправління у недостатній боротьбі проти буржуазно-націоналістичних тенденцій і їх носіїв в архівах області. Це звинувачення безпосередньо стосувалося і Сумщини. Як зазначає ЦАУ, в одній з тематичних карток з історії громадянської війни, що були складені в Роменському архіві, «... контрабандно протягується брехливе націоналістичне «твердження» про те, що дрібнобуржуазна, контрреволюційна УКП злилася з КП(б)У ...»⁵⁴. У цьому ж році було «викрито» і шкідницько-націоналістичне використання архівних документів науковим співробітником Глухівського архіву Желіговським⁵⁵. У січні 1936 р. ЦК КП(б)У приймає постанову, в якій жорстко вказується на «засміченість установ ЦАУ ворожим елементом»⁵⁶. На виконання цієї постанови республіканське ЦАУ

вимагає від керівників обласних архівних управлінь провести «перевірку кадрів архівів Вашої області»⁵⁷. У березні 1937 р. на нараді керівників архуправлінь та директорів центральних історичних архівів голова ЦАУ УРСР Сенчило знову закликає «... рішуче боротись з ворогами народу ...» і «... переглянути всі кадри ...»⁵⁸. Чистка кадрів в архівах Сумщини, що були підпорядковані Чернігівському та Харківському архуправлінням, розгортається. У вересні 1937 р. Харківське обласне архівне управління надсилає до Сумського істархіву лист ЦАУ, «присвячений» виявленню ворогів народу в архівних органах. Республіканське керівництво галузі, залякане так само (а може й більше), ніж прості працівники, пропонує «... ще і ще раз перевірити і переглянути свої кадри і всі негодні викинути з нашої системи. Висувайте на відповідальні посади людей, хоча і не пройшовших довгої школи архівної мудрості, але зате люблячих нашу батьківщину, нашу партію, нашого вождя товариша Сталіна і люблячих архівну справу ...»⁵⁹.

У сумнозвісний 1937 р. «політична благонадійність» співробітників архівних установ перевірялася докладно – як тих, кого приймають на роботу, так і вже працюючих. Наприклад, у березні цього року, після перевірки працівників Глухівського держістархіву органами НКВС, директору архіву було запропоновано звільнити працівника Н. Зайцева⁶⁰. У липні 1937 р. Харківське обласне архівне управління надсилає запит до директора Конотопського істархіву – щодо їхнього колишнього співробітника Черепкова. Відповідь надає Чернігівське облархуправління, якому підпорядковувався тоді цей архів. Черепкова не рекомендують більше брати на роботу в архівну систему, оскільки він «був звільнений ... за зв'язок з ворожим елементом»⁶¹. У вересні 1937 р. секретар партійного комітету Сумської міської ради в листі до Харківського архівного управління висловлює думку щодо неможливості перебування на посаді завідуючого міським архівом Кучерук. Адже парткомом було встановлено близькі зв'язки цієї особи з ворогами народу, які «... сиділи в керівництві Міськради ...»⁶². Зрозуміло, що керівник архівної галузі Харківщини (Курляк) відповідає, що «не заперечує проти зняття з роботи завміськархівом Кучерук при наявності компрометуючих матеріалів, що підтверджують її зв'язки з ворогами народу ...»⁶³. Але і сам Курляк скоро потрапляє під маховик репресивної машини – у листопаді 1937 р. його було знято з роботи. Виконуючим обов'язки керівника Харківського архуправління став Олійник, а за його відсутності часто працює Педашенко⁶⁴. Доповідна записка останнього до Харківського облвиконкому (жовтень 1938 р.) яскраво відображає «розгул» каральних органів в архівних установах

області (у тому складі і в Сумському істархіві). Вступ до цього документа характерний для тих часів: «... Архівна система була сильно засмічена ворожими елементами. Вороги народу для знищення найцінніших історичних документів розсаджували свої кадри на всі відповідальні ділянки архівної системи ...»⁶⁵. У доповідній записці повідомляються прізвища архівістів, які були «викриті» як вороги народу – у тому складі і директора Сумського істархіву Гамберга. Педашенко звинувачує і свого попередника – «... колишній керівник ... не займався питаннями очистки архівів від ворожих елементів ... Курляк у 1937 р. знятий з роботи, за зв'язок з ворогами народу, за засміченість архівної системи»⁶⁶.

Репресії не обминули і архівістів Чернігівської області. Доповідна записка виконуючого обов'язки керівника Чернігівського архуправління А. Чміля до обкому КП(б)У (вересень 1937 р.) свідчить про це яскраво: «... колишній керівник облрхуправління шпiон Шмiдт, вороги, що працювали в інших установах, багато нашкодили в архівній справі ...»⁶⁷ В архівній, так само як і в інших галузях, розповсюджується порочна тенденція перекидання провини за певні проблеми саме на репресованих попередників. Наприклад, у 1938 р. партійно-радянське керівництво Чернігівської області складну ситуацію з матеріально-технічним забезпеченням обласного архіву називає результатом «... шкідницької діяльності ворогів народу ...»⁶⁸ Керівники ж, що «не розгледіли», ретельно не перевірили працівників отримували спочатку адміністративні покарання, а згодом і самі підпадали під репресії. Директор Глухівського істархіву Одинець після «викриття» вищевказаної шкідницької діяльності підлеглого, сам потрапив під слідство і був звільнений. Догану за неухвалене ставлення до підбору кадрів отримав у вересні 1937 р. і директор Конотопського архіву Ніколаєв⁶⁹. Був репресований і голова Чернігівського облрхуправління Шмідт⁷⁰.

Тенденція політичного, а не професійного підходу до підбору працівників особливо активно впроваджувалася в роботу архівних установ напередодні та після входження їх до системи НКВС СРСР. У 1938 р., за результатами роботи спеціальної комісії з перевірки архівів і підготовки їх переведення у систему НКВС, керівництву останнього було названо 66 працівників архівів «непридатних» для подальшої роботи в системі (що фактично робило цих людей кандидатами на арешт). Списки кандидатів на арешт визначалися і під час проведення реорганізації у 1939 р. Названий вище наказ НКВС СРСР від 9 лютого 1940 р. вимагає забезпечити райархіви «перевіреними робітниками»⁷¹. НКВС УРСР у ряді наказів (травень, червень, грудень цього ж року) від

начальників відділів кадрів УНКВС вимагає укомплектувати архівні органи також – перевіреними чекістськими кадрами⁷². Місцева влада повністю підтримує кадрову політику центру – у названій вище постанові Сумського облвиконкому (листопад 1940 р.) перед АВ НКВС було поставлено завдання укомплектувати штати райміськархівів перевіреними працівниками⁷³.

Політика масових репресій 1930-х рр. визначає не тільки особливості підбору кадрів в архівах Сумщини. Архівна галузь була невід’ємною частиною системи державних установ і перед війною включена до структури органів внутрішніх справ. Тому вона розглядалася владою як знаряддя забезпечення документального підґрунтя репресивної політики. Як вже говорилося вище, саме необхідність швидкого та максимально ефективного використання інформації архівних джерел в оперативних цілях стало однією з причин підпорядкування архівних установ НКВС. Адже поточна робота оперативних органів за сталінських часів розпочиналася з обліку «неблагонадійного» (контрреволюційного, антирадянського та ін.) елемента і подальшого постійного нагляду за цією категорією населення. Потім отримана інформація «реалізувалася» – шляхом порушення справ та провадження слідства⁷⁴. Саме для здійснення початкового етапу цієї поточної роботи органам внутрішніх справ та держбезпеки і були необхідні архівні документи. Адже в останніх можна було знайти інформацію про діяльність громадян в минулому. У 1920-х – першій половині 1930-х рр. використання архівних джерел з оперативною метою було несистематичним і, у більшості, в центральних і партійних архівах СРСР. А от з другої половини 30-х рр. ХХ ст. в активну роботу по виявленню «ворогів народу» включають і місцеві державні архіви⁷⁵. Карально-репресивна машина запроваджує цинічну практику, за якою спочатку керівництвом визначалися категорії ймовірних злочинців, а потім під ці категорії оперативниками «підганялися» конкретні особи. До роботи з визначення прізвищ цих людей і залучалися архівні працівники. Наприклад, в наказі НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. серед груп населення, на які було зорієнтовано каральні дії, називалися колишні кадри антирадянських політичних партій⁷⁶. І саме колишні члени не більшовицьких партій, як побачимо далі, за вказівками «зверху» будуть активно виявлятися архівістами у наступні роки.

Передача архівних установ у відання НКВС зосередила їхню увагу на виконанні завдань цього адміністративно-політичного органу і відсунула на другий план інші види використання ретроспективних джерел. Такий напрям роботи, як розробка архівних матеріалів в

оперативно-чекістських цілях, ставиться владою на провідне місце. У березні 1939 р. республіканське керівництво галузі вимагає виділити на роботу з секретними матеріалами кращих, «перевічених робітників, що знають архівну справу»⁷⁷. Вже у вересні 1939 р. ГАУ НКВС СРСР видає циркуляр, в якому відмічає наявність в архівах значної кількості не розроблених матеріалів, що представляють великий оперативний інтерес для НКВС. Також зазначається, що багато «антирадянських елементів», на яких в архівах наявні компрометуючі матеріали, проживають на території СРСР і ведуть ворожу роботу. Відповідно називаються і завдання архівів – негайно приступити до виявлення секретних матеріалів, а також до картотечного обліку особового складу, що проходить по архівних документах. «Підштовхнути» до ретельного та швидкого виконання цих вказівок повинна була загрозна згадка про те, що саме «... вороги народу, що ... орудували в архівах ... навмисно приховували ці матеріали від органів НКВС, знищували їх та передавали іноземним розвідкам ...»⁷⁸. Докладні вказівки по складанню списку-довідника на виявлених осіб надаються у спеціальній інструкції, що була розроблена ГАУ НКВС СРСР для відділів секретних фондів державних архівів і затверджена 21 вересня 1939 р. Для внесення у список розшуку органами НКВС була потрібна наявність так званих «установчих даних» – ПІБ, рік та місце народження, місце служби, рід занять у минулому, а також даних, що компрометують особу. Список-довідник був призначений для систематизації відомостей по СРСР і для оголошення розшуку у загальносоюзному масштабі⁷⁹. З документів передвоєнних років, прийнятих на цьому напрямку, відмічаємо також інструкцію ГАУ НКВС СРСР «Щодо обліку осіб, які проходять по компрометуючим архівним матеріалам», яка була надіслана у вересні 1940 р. до відділів секретних фондів державних архівів. Цей документ докладно визначає зміст та порядок проведення оперативної розробки архівних матеріалів⁸⁰. М. Горбатенко надсилає до архівів області розпорядження щодо негайного виконання цієї інструкції, надається також і перелік так званих «політичних окрасок», які архівісти повинні були ставити на облік у першу чергу (*таблиця 2.2*).

Таблиця 2.2

Перелік «політичних окрасок», що підлягали першочерговому обліку в процесі оперативної розробки документів у 1940 р.

№	Політична окраска
1	Члени царського двору, відповідальні керівники царських урядових установ в Росії і за кордоном та їхня особиста охорона
2	Члени Тимчасового уряду, відповідальні керівники урядових установ Тимчасового уряду в Росії і за кордоном та їхня особиста охорона
3	Члени білих контрреволюційних урядів, відповідальні керівники урядових установ Тимчасового уряду в Росії та їхня особиста охорона
4	Співробітники охоронних відділень царського уряду в Росії і за кордоном; співробітники жандармських, поліцейських управлінь
5	Провокатори, філери та інші агенти охоронних відділень, жандармських і поліцейських управлінь
6	Співробітники білих і буржуазно-націоналістичних контррозвідок, карателі
7	Тасмні агенти царського, тимчасового, буржуазно-націоналістичних урядів за кордоном
8	Керівний склад і члени монархічних організацій типу Союзу Михайла Архангела
9	Учасники закатів і закатів проти радянської влади
10	Керівний склад в'язниць, суду, прокуратури, цензури царського, тимчасових, білих, буржуазно-націоналістичних урядів
11	Меншовики
12	Есери (праві, ліві, максималісти)
13	Народні соціалісти
14	Члени конституційно-демократичної партії народної свободи (кадети)
15	Октябристи
16	Анархісти
17	Троцькісти, зінов'євці, праві
18	Учасники буржуазно-націоналістичних політичних партій: сїоністи, бундівці, дашнаки мусавати та ін.
19	Націонал-фашисти
20	Керівники і активні учасники організованих політичних банд і повстанських організацій
21	Терористи (після Жовтня)
22	Керівний командний і політичний склад царської, білих і буржуазно-націоналістичних армій
23	Агенти, розвідники, шпигуни тощо іноземних держав

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 3, спр. 21, арк. 37–39.

Протягом 1940-го р. до архівів Сумщини неодноразово надходять розпорядження з додаткового виявлення певних «контрреволюційних елементів»: працівників поліцейських управлінь та охоронних відділень царської Росії; членів розвідувальних організацій періоду діяльності Добровольчої армії 1918 – 1919 рр. тощо. На завдання з оперативної розробки впливає і зовнішньополітична ситуація – початок Другої світової війни. Адже у жовтні 1940 р. пропонується виявити, передати на секретне зберігання та розробити матеріали німецьких концесійних підприємств, представництв німецьких фірм і німецько-радянських акціонерних товариств, які існували в СРСР до 1935 р. З цих документів вимагалось взяти на облік і скласти списки-довідники на всіх службовців і, навіть, керівний робочий склад. Аналогічну роботу було запропоновано провести і по матеріалах інших радянсько-іноземних товариств⁸¹.

В останній передвоєнний рік спостерігається посилення вимог НКВС СРСР та УРСР щодо прискорення темпів розробки секретних матеріалів. Основну масу документів пропонувалося розробити вже до кінця 1940-го, а повністю всі матеріали секретних фондів – до 1 липня 1941 рр.⁸² 14 грудня 1940 р. НКВС УРСР видає наказ «Про використання архівних документів в оперативно-чекістській роботі», в якому жорсткі звинувачення висувуються і до органів внутрішніх справ (недостатньо реалізовували розроблені архівними органами матеріали про контрреволюційні елементи), і до працівників архівів (документи багатьох архівів використовувалися у ворожих цілях, знищувалися, передавалися іноземним розвідкам контрреволюційними елементами в самих архівних органах). В наказі вимагалось широко розгорнути виявлення і розробку матеріалів на царських провокаторів, жандармів, контррозвідників, шпигунів, членів контрреволюційних партій тощо, а також особливу увагу звернути на розробку документів преси, протоколів різних з'їздів, конференцій, зборів 1917 – 1930 рр.⁸³ Відповідно до змісту та характеру цього наказу більш жорсткими стають і розпорядження республіканського керівництва галузі. Її тогочасний очільник – М. Шклярів – в листі від 21 грудня 1940 р. вимагає завершити облік секретних фондів, особливу увагу звертати на «політичні окраски», вказані у попередніх наказах і розпорядженнях, а також на виявлення контрреволюційної діяльності троцькістів, правих, буржуазних націоналістів тощо. Максимальної ефективності у виконанні поставлених завдань керівник АВ НКВС УРСР намагається досягти шляхом залякування начальників архівділ та директорів архівів. Він попереджає, що останні несуть повну відповідальність за

якість списків, що складаються, – і у випадку виявлення браку в роботі винні будуть притягнуті до відповідальності⁸⁴. На початку 1941 р. архіви Сумщини двічі на місяць надсилали відомості про результати оперативної розробки, складені за певною формою: 1) політична окраска; 2) всього виявлено і взято на облік з початку розробки по кожній політичній окрасці окремо; 3) складено і передано до другого відділу УДБ попередніх списків з початку розробки по кожній політичній окрасці окремо; 4) складено списки-довідники і передано до другого відділу ГАУ і АВ НКВС УРСР з початку розробки по кожній політичній окрасці окремо⁸⁵.

Зневажливе ставлення до інших видів роботи (які саме і входили до фахових обов'язків архівістів) керівництвом галузі вже навіть не приховується: «... деякі архіви замість першочергової роботи по обліку контрреволюційного елемента запланували другорядну роботу – складання внутрішніх описів, перескладання заголовків ... Архівно-технічна доробка матеріалів ... не може служити гальмом виявленню контрреволюційного елемента і відстрочка його абсолютно не припустима. Потрібно основну увагу і сили архівів мобілізувати на розробку у встановлені строки архівних документів для оперативно-чекістських цілей» (березень 1941 р.)⁸⁶. Обласне галузеве керівництво, в свою чергу, вимагає від директорів архівів забезпечення виконання поставлених центром завдань, постійно нагадує про прискорення цієї роботи⁸⁷.

Обсяги та темпи здійснення оперативної розробки матеріалів в архівах Сумщині напряму залежали від характеру та інтенсивності владних розпоряджень з цього питання. У 1939-му – на початку 1940-го рр. ця робота йшла повільно⁸⁸. У другій половині 1940-го року вона активізується – як раз під впливом все жорсткіших розпоряджень НКВС та керівництва галузі. Повільні темпи оперативної розробки старший науковий співробітник Глухівського істархіву Я. Шпаченко пояснює так: «... на початку року ми не врахували важливості цієї роботи ...»⁸⁹ Архівістам дійсно важко було збагнути, що відтепер їхній основний обов'язок – не збереження, впорядкування та використання документів для задоволення практичних та духовних потреб суспільства, а пошук компрометуючих матеріалів на виконання забаганок тоталітарної влади. Щоб усвідомити ці нові пріоритети потрібен був час і жорсткі «підштовхування» влади. І вже на кінець 1940-го року у Глухівському істархіві було розроблено 80 секретних і 5 загальних фондів і взято на облік 1 516 чоловік⁹⁰.

Виконання завдань з оперативної розробки, поставлених перед архівами, а також оформлення даних для надсилання вищим інстанціям представляло собою значну за обсягом роботу. У лютому 1941 р. науковий співробітник Роменського істархіву повідомляє облархвідділ, що запланованого на оперативну розробку часу не вистачає, адже «списки доводиться переписувати в 6 екземплярах від руки, 5 екземплярів відсилаємо Архівному відділу УНКВС у Сумській області і один екземпляр райвідділу НКВС»⁹¹ Центральне керівництво, яке встановило значні обсяги та темпи оперативної розробки, в той же час не потурбувалося про належне кадрове забезпечення цього напрямку. Працівників для такого обсягу роботи в архівах Сумщини у передвоєнні роки катастрофічно не вистачало. Керівники останніх звертаються до РВ НКВС за санкціями на допуск до роботи з секретними матеріалами працівників інших відділів – з причини великої кількості термінової оперативної роботи. У 1940 р. для цієї роботи у Глухівському істархіві відволікався директор, було переведено і двох архівно-технічних працівників та старшого наукового співробітника Я. Шпаченко. Останній, найбільш грамотний співробітник, у зв'язку з цим був звільнений від інших обов'язків – використання документів у народногосподарських, наукових цілях⁹². Роменський істархів у січні 1941 р. також просить дозволу допустити до секретної роботи архівно-технічного працівника⁹³. У звітах за 1940 – першу половину 1941 рр. зазначалося, що замість наукової роботи співробітники займалися оперативною розробкою. Глухівський істархів у 1940 р. не виконав плану видавничої діяльності з причини вже згаданого переведення наукового співробітника на роботу з секретними фондами⁹⁴. Директор Сумського облархіву у першому півріччі 1941 р. «... повинен був використати на наукову роботу 75 людино-днів, з яких 19 днів витрачено на секретну роботу ...»⁹⁵.

Під час нового і ще не зрозумілого виду роботи у архівістів виникало багато питань. Директор Роменського історичного архіву звертався до АВ НКВС УРСР з проханням пояснити, до якої «політичної окраски» відносити політично неблагонадійних; тих, які виступали проти радянської влади та учасників Кронштадтського повстання. Адже за попередніми розпорядженнями, що надсилалися до архіву, не зрозуміло «... в чому саме виражається політично неблагонадійний або той, який виступав проти радянської влади ...»⁹⁶. Заступник начальника АВ НКВС УРСР П. Гудзенко пояснює, до яких граф потрібно включити названі категорії осіб. Але одночасно директору було вказано на порушення ним порядку відносин всередині архівної системи: «запити

такого характеру необхідно вирішувати на місці через начальника АВ УНКВС»⁹⁷. Це зауваження було надіслано і до обласного архівділду і у травні 1941 р. М. Горбатенко категорично забороняє директорам архівів звертатися до АВ НКВС УРСР з будь-яких питань до їхнього вирішення в обласному АВ УНКВС⁹⁸. У даному випадку керівництво турбує більше внутрішньогалузева субординація. Тим, що архівні працівники з причин некомпетентності або нерозуміння вказівок можуть включити до списків-довідників невинних людей, ніхто не переймається. В той же час зрозуміло, що з сучасних демократичних позицій всі ті особи, які розподілялися за «політичними окрасками», були не винні. Адже неприпустимим є звинувачення людини за членство в іншій партії або за критику влади, особливо в минулому.

Надзвичайно важливим для роботи будь-якого підприємства чи установи взагалі – і архівів зокрема – є кадрове питання. У руслі окресленої вище «кадрової революції», сумнозвісних «чисток», а також у зв'язку з входженням галузі до органів внутрішніх справ особлива увага приділялася саме політичним якостям архівних співробітників. Але вище керівництво – як партійно-державне, так і НКВС, – розуміло, що для виконання поставлених перед архівами завдань їхні працівники повинні мати також і певну освіту, і практичні навички роботи з документами. Тому кадрове забезпечення архівів Сумщини піддавалося ретельному обстеженню та оцінці у 1939 р. – у процесі прийому до НКВС. В результаті цих обстежень з'ясувалося, що архіви регіону мали проблеми як з кількістю, так і з якістю кадрового забезпечення. Однією з причин такої ситуації була знову ж таки сумнозвісна «чистка» – «політично неблагонадійних» працівників звільняли, або навіть заарештовували, а знайти на їхнє місце кваліфіковану заміну ставало проблемою. Яскравим прикладом цього є Роменський істархів, в якому у 1938 р. дев'ять працівників звільнилися за власним бажанням; п'ять було звільнено як такі, що не впоралися з роботою; а старший науковий співробітник – заарештований НКВС. В результаті основний склад працівників був не спроможний впоратися зі своїми обов'язками: виконуючий обов'язки старшого наукового співробітника та архівно-технічні працівники були не знайомі з архівною роботою⁹⁹. Велика плінність кадрів, відсутність досвіду роботи у нових працівників, загальний низький освітній рівень характеризували кадрову ситуацію в цьому архіві і на середину 1939 р. У Сумському історичному архіві у 1938 р. спостерігався значний недокомплект штатів – тривалий час були вакантні посади двох наукових та двох архівно-технічних співробітників¹⁰⁰. Рівень підготовки кадрів був також недостатнім: у

1939 р. лише один працівник архіву – науковий співробітник Я. Ратнер – мав вищу (але не архівознавчу) освіту (*таблиця 2.3*).

Таблиця 2.3

Освітній рівень архівних працівників Сумського та Роменського державних історичних архівів (квітень-травень 1939 р.)

№	Посада	Освіта	
		Сумський державний історичний архів	Роменський державний історичний архів
1	Директор	Робфак	нижча
2	Старший науковий співробітник	Педагогічний інститут	вища
3	Науковий співробітник	ФЗУ, курси архівно-технічних працівників	нижча
4	Старший архівно-технічний працівник	5 класів, семінар	незакінчена середня
5	Старший архівно-технічний працівник	10 класів	–
6	Старший архівно-технічний працівник	9 класів	–
7	Архівно-технічний працівник	7 класів, ФЗУ, семінар	нижча
8	Архівно-технічний працівник	3 курси робфаку, семінар	нижча
9	Архівно-технічний працівник	7 класів, ФЗУ, семінар	нижча

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 85; ф. Р-951, оп. 1, спр. 31, арк. 51.

Плиність кадрів залишається проблемою істархівів області (особливо Сумського і Роменського) протягом всього 1939-го р. (*таблиця 2.4*). В результаті більшість працівників не мали елементарного досвіду роботи. Але, у зв'язку з переходом до НКВС, керівництво галузі у 1939 – 1940 рр. більше турбує налагодження трудової дисципліни, «оперативність та суворота ретельність» в роботі архівних установ. Новий начальник АВ НКВС УРСР М. Шкляров також висловлює невдоволення відсутністю «правильних ділових відносини» між місцевими та центральними керівними структурами і вимагає організувати систематичний контроль за виконанням директив вищих органів¹⁰¹. Надзвичайно жорсткі вимоги до дотримання трудової дисципліни, що перетворювали працівників у безсловесних виконавців будь-яких наказів «зверху», наприкінці

30-х рр. XX ст. були характерною ознакою не тільки роботи органів внутрішніх справ, а й держави в цілому. Одним з яскравих прикладів цього може слугувати Указ Президії ВР СРСР від 26 червня 1940 р., що встановлює майже кріпацьку залежність робітників та службовців до підприємств і установ, де вони працювали¹⁰².

Таблиця 2.4

Плинність кадрів в архівних установах Сумської області у 1939 р.

Назва установи	Прийнято	Звільнено
	кількість працівників	
Архівний відділ УНКВС у Сумській області	2	1
Сумський обласний історичний архів	10	9
Глухівський державний історичний архів	3	3
Конотопський державний історичний архів	8	1
Роменський державний історичний архів	5	7

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 5, спр. 14, арк. 1.

Низька якість кадрового забезпечення архівів вимагала нагального підвищення освітнього і фахового рівня працівників. Слід зазначити, що державне керівництво переймалося питаннями організації системи вищої заочної освіти – для підготовки кваліфікованих спеціалістів в усіх галузях: у серпні 1938 р. РНК СРСР приймає спеціальну постанову про вище заочне навчання¹⁰³. Впродовж 1920 – 1930-х рр. в Україні відбувається становлення системи підготовки кадрів для архівних установ. Були розроблені та апробовані такі її основні форми, як історико-архівні гуртки (семінари) для працівників, короткотермінові курси для різних категорій співробітників, архівознавчі відділення у вищих навчальних закладах, архівна аспірантура та ін. Основним центром отримання фахової вищої освіти для архівних працівників УРСР (і для інших республік СРСР) на той час був Московський історико-архівний інститут¹⁰⁴. Також на місця надсилаються і правила прийому до Московських і Ленінградських шкіл архівних робітників при ЦАУ СРСР¹⁰⁵. З архівів Сумщини у 1939 р. один працівник заочно і три – екстерном навчалися у МІАІ¹⁰⁶. РНК УРСР січневою 1941 р. постановою зобов'язує Народний Комісаріат Освіти ввести спеціалізацію з архівної справи однієї групи п'ятого курсу історичного факультету Київського університету¹⁰⁷.

З метою підвищення кваліфікації співробітників республіканське керівництво галузі також організує роботу відповідних курсів у Києві. У 1938 – 1940 рр. на них направлялися і працівники істархівів Сумщини: Сумського, Конотопського, Роменського, Глухівського, а з 1939 р. – і інспектор обласного архівділду¹⁰⁸. Керівництвом створювалися матеріальні умови для навчання – стипендія 200 руб. на місяць (зі збереженням основної зарплатні), гуртожиток, оплата проїзду до Києва. В той же час у зв'язку із входженням архівної галузі до НКВС процедура направлення працівника навіть на звичайні фахові курси набуває політичного забарвлення: необхідні були автобіографія, політико-ділова характеристика і обов'язкове узгодження з відділом кадрів УНКВС. Остаточне ж затвердження кандидатури санкціонував начальник відповідного РВ НКВС¹⁰⁹.

Керівництво архівної галузі як центрального, так і обласних рівнів намагалося організувати підвищення фахового рівня співробітників на місцях – безпосередньо в архівах, без відриву від роботи. Щорічно видаються розпорядження про введення для всіх співробітників обов'язкового «техмінімуму» знань – з методики та техніки архівної справи, з історії архівної справи в СРСР, а також з історії СРСР. Від здачі такого екзамену могли бути звільнені лише працівники, які мали вищу архівознавчу освіту (в архівах Сумщини на той час таких не було). Організацією виконання цих вказівок у Роменському, Конотопському і Глухівському істархівах у 1937 – 1938 рр. займалося Чернігівське архуправління, а у Сумському – Харківське¹¹⁰. Архівно-технічні працівники навчалися у гуртках за місцем роботи. Директори ж та наукові співробітники повинні були два рази на місяць приїжджати до відповідних архуправлінь на консультації¹¹¹. У 1939 – першій половині 1941 рр. вказівки щодо організації семінарів з вивчення техмінімуму надає вже новостворений Сумський обласний архівний відділ¹¹².

Архівісти виконують розпорядження керівництва: у вересні – грудні 1938 р. регулярно проводяться заняття з вивчення техмінімуму у Роменському істархіві. В Сумському облрхіві у 1939 р. було проведено 30 годин занять гуртка по техмінімуму, регулярно проходили такі заняття у 1940 р. в Глухівському істархіві¹¹³. Але посилення політичного тиску і репресій серед архівістів здійснили негативний вплив і на процес підвищення фахових знань в архівах Сумщини. Робота з підвищення кваліфікації співробітників, що велася в Роменському істархіві у 1938 р., у 1939-му припинилася. Адже старший науковий співробітник цього архіву був заарештований НКВС, а фаховий рівень інших працівників був надзвичайно низький. Зрозуміло, що обов'язковою

умовою проведення фахових занять була наявність у колективі хоча б одного кваліфікованого працівника. Тому такі заняття в Роменському архіві були відновлені лише у березні 1940 р. (під керівництвом нового співробітника Г. Лисенка)¹¹⁴. Також процес підвищення кваліфікації працівників становиться ще одним засобом «політичної обробки» громадян – і архівістів у тому складі. Ще у 1934 р., після обстеження Чернігівського архуправління, ЦАУ УРСР звинувачує «старого буржуазного спеціаліста» П. Федоренка за те, що його навчання молодих кадрів «... скеровано ... в бік буржуазного техніцизму ...», відірвано «від політичних завдань архівних установ, політичного значення самих архівних документів, як продуктів і знаряддя класової боротьби...»¹¹⁵. У другій половині 1930-х рр., а особливо після входження архівної системи до НКВС, політико-ідеологічне спрямування занять з підвищення кваліфікації значно посилюється. В першу чергу це виявляється у обов'язковому впровадженні у програми фахових курсів вивчення історії ВКП(б) (наприклад, у 1936 – 1938 рр. – на одномісячних курсах з підвищення кваліфікації робітників райархівів Чернігівської області)¹¹⁶.

Заходи, що були здійснені у передвоєнні роки на шляхах отримання вищої фахової освіти та підвищення кваліфікації співробітників, виявилися недостатніми. Проблема низького освітнього рівня архівістів регіону не була вирішена і до 1941 р.: на 1 липня цього року в обласному архіві не було жодного працівника з вищою освітою, а повну середню мали тільки двоє – директор і старший науковий співробітник. Аналогічною була ситуація і в філіалах (*таблиця 2.5*), а також і в самому обласному архівному відділі.

Таблиця 2.5

Освітній рівень архівних співробітників архівів Сумської області (1941 р.)

Назва архіву Посада співробітника	Сумський облдержархів (на 1 липня)	Роменський філіал (на 1 липня)	Глухівський філіал (у I кварталі)	Конотопський філіал (на 1 січня)
	Освіта			
Директор	середня	В.о. - нижча	середня	нижча
Старший науковий співробітник	середня	середня	середня	середня
Науковий співробітник	незакінчена середня	нижча	середня	незакінчена середня
Науковий співробітник	незакінчена середня	–	–	–
Старший архівно- технічний працівник	незакінчена середня	–	нижча	середня

Старший архівно-технічний працівник	незакінчена середня	–	–	незакінчена середня
Старший архівно-технічний працівник	незакінчена середня	–	–	–
Архівно-технічний працівник	незакінчена середня	незакінчена середня	нижча	незакінчена середня
Архівно-технічний працівник	–	нижча	–	незакінчена середня
Архівно-технічний працівник	–	нижча	–	–
Архівно-технічний працівник	–	нижча	–	–
Молодший архівно-технічний працівник	незакінчена середня	–	–	–
Молодший архівно-технічний працівник	незакінчена середня	–	–	–
Молодший архівно-технічний працівник	незакінчена середня	–	–	–
Завідуючий архівосховищем	–	нижча	нижча	–

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-951, оп. 1, спр. 33, арк. 45–46; ф. Р-951, оп. 1, арк. 52–53; ф. Р-1807, оп. 1, спр. 26, арк. 16; ф. Р-2445, оп. 5, спр. 21, арк. 86.

Начальник Сумського обласного архівного відділу М. Горбатенко мав нижчу освіту, а науковий співробітник П. Супрун – середню¹¹⁷. Такий стан був характерний і для інших областей – керівник Чернігівського архуправління Є. Ананьєв мав нижчу освіту¹¹⁸. Недостатній освітньо-фаховий рівень негативно відбивався на якості роботи. Наприклад, у звіті за I півріччя 1941 р. директор Глухівського філіалу зазначає, що одна з причин недовиконання норм та низької якості роботи – недосвідченість працівників¹¹⁹. Якість кадрового забезпечення районних архівів також була низькою – більшість їх завідуючих були малограмотні. Високою була і плінність кадрів цієї категорії: у 1939 р. звільнено 13 і прийнято на роботу також 13 чоловік. На першу половину 1941 р. посади заврайархівними були, у переважній більшості, укомплектовані. Але проблема кваліфікації кадрів залишалася невиршеною (більшість завідуючих не були знайомі з архівною справою)¹²⁰.

При аналізі вимог, що висувалися до працівників архівів, неможливо не зупинитися на питанні оплати їхньої праці. Адже важливою умовою ефективної роботи будь-якої установи є матеріальне зацікавлення співробітників. Взагалі у соціальній сфері сталінізм характеризувався невисоким рівнем життя і добробуту населення, орієнтацією на низький та середній рівень соціальних потреб, широким втіленням у життя

принципів зрівняльності¹²¹. Заходи з оплати праці в архівних установах, здійснені у передвоєнні роки, не можна оцінити однозначно. З одного боку, рівень зарплатні був переглянутий. 5 лютого 1939 р. РНК УРСР приймає постанову «Про ставки зарплати архівних робітників Ц.А.У. і Державних архівів УРСР»¹²², за якою з 1 січня 1939 р. в держархівах було підвищено ставки директорам, науковим та архівно-технічним працівникам (*таблиця 2.6*).

Таблиця 2.6

Підвищення рівня заробітної плати працівникам державних історичних архівів згідно постанови РНК УРСР від 5 лютого 1939 р.

№	Посада	Заробітна плата (крб.)	
		1938 р.	1939 р.
1	Директор	375	500
2	Заступник директора	375	450
3	Наукові працівники	275 - 300	300 - 375
4	Старший архівно-технічний працівник	225	250
5	Архівно-технічний працівник	120 – 175	150 – 200

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-951, оп. 1, спр. 31, арк. 10.

Підвищується зарплатня і в архівах Сумщини (*таблиця 2.7*). Начальникам облархвідділів УНКВС ставки від 950 до 1200 руб. на місяць були встановлені відповідно до постанови РНК СРСР від 1 липня 1939 р.¹²³

Таблиця 2.7

Ставки зарплат співробітників Роменського держістархіву, встановлені на 1939 р.

№	Посада	Кількість працівників	Заробітна плата (крб.)
1	Директор	1	475
2	Старший науковий співробітник	1	425
3	Науковий співробітник	1	350
4	Старший архівно-технічний працівник	1	225
5	Архівно-технічний працівник	1	200
6	Архівно-технічний працівник	3	175

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 34.

В той же час оплата праці в райархівах залишилася незмінною. Їх завідуючі у 1939 р. одержували всього 150 крб. – менше, ніж нова ставка архівно-технічного працівника. Саме тому М. Горбатенко однією з основних причин плінності кадрів і неможливості підібрати освічених працівників на посади заврайархівами справедливо вважав низьку зарплатню¹²⁴. Підвищення заробітної плати позитивно вплинуло на роботу архівістів та матеріально-побутові умови їхнього життя. Але в той же час було зведено нанівець право місцевого галузевого керівництва матеріально стимулювати кращих працівників: АВ НКВС УРСР у квітні 1941 р. забороняє преміювання співробітників за рішенням керівника певного архіву¹²⁵.

На шляху утримання та зміцнення контролю тоталітарного режиму над суспільством необхідною умовою є порушення (як відкрите, так і завуальоване) свободи слова і отримання інформації. Означена риса була характерна для сталінської держави як 1930-х рр., так і протягом всього періоду її існування. Провідну роль у цьому процесі відігравали органи цензури, створені ще на початку радянської влади. Вже у 1922 р. в Радянській Україні (за аналогією з РСФРР) було створено Головне управління у справах друку, яке займалося виключно цензурними справами та тісно співпрацювало з ДПУ. Перші відповідні документи («Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва (ГОЛОВЛІТ)»; інструкція останнього місцевим органам) свідчать про прагнення владних структур до використання політичної цензури як одного із засобів створення моноідеологічного інформаційного простору, проведення офіційної лінії у всіх сферах духовного життя суспільства. Тоді ж, у 1922 році, для зберігання «ворожих» або ідейно «шкідливих» видань починають створювати спеціальні фонди у бібліотеках. І вже з середини 20-х, а особливо у 30-х роках ХХ ст. вилучення такої літератури набуло планового і централізованого характеру – книжки або знищувалися, або потрапляли до спецфондів бібліотек¹²⁶. Періодичні хвилі масового вилучення забороненої літератури не обминають і науково-довідкові бібліотеки в регіональних архівах. Цей процес був нерозривно пов'язаний з проведенням гучних процесів над відомими політиками, вченими, літераторами. Адже після фізичного знищення або ізолювання від суспільства цих людей влада намагалася знищити і їх ідеї – шляхом обмеження доступу громадськості до їхньої друкованої спадщини. У серпні 1937 р. до архівів Сумщини надходять копії листа ЦАУ УРСР з вимогою створити у науково-довідкових бібліотеках таємні частини. До них пропонувалося включати видання, що підлягають вилученню на підставі вказівок Головліту та НКВС.

Використання цієї літератури було дозволено особам, допущеним до секретних фондів. І у другій половині 1937 р. активізується вилучення заборонених книжок з бібліотек Сумського, Роменського, Глухівського та Конотопського істархівів та їх передача до секретної частини або відповідних міськклітів¹²⁷.

Тенденція засекречення виявляється в архівній сфері значно глибше, ніж періодичне вилучення книжок з бібліотеки. Закритими для суспільства стає значна частина як документів, що зберігалися в архівах, так і самої архівної роботи. У руслі загального процесу обмеження свободи отримання інформації у 30-х рр. ХХ ст. з архівних фондів наполегливо вилучаються матеріали, що, на думку влади, не повинні були потрапити до соціального обігу. Критерії відбору таких документів, як і літератури з бібліотек, був також зумовлений репресивною політикою. У червні 1937 р. ЦАУ УРСР надсилає до істархівів розпорядження брати на облік документи, в яких вказані прізвища ворогів народу, і давати їх у користування дослідникам як секретні матеріали – за особливим дозволом¹²⁸. Вказівки з вилучення, засекречення документів і книжок, будь-яким чином пов'язаних з іменами «ворогів народу» (розпорядження, інструкції, звіти, службова, особиста переписка тощо) продовжують надходити від керівництва і у 1938 – 1939 рр.¹²⁹ З включенням архівних установ до складу НКВС тенденція засекречення посилюється: у жовтні 1939 р. АУ НКВС УРСР пропонує негайно виділити всі секретні матеріали в істархівах у спеціально обладнані кімнати, передати до останніх і секретні матеріали з райміськархівів¹³⁰. 4 грудня 1939 р. в інструкції по роботі з секретними архівними матеріалами ГАУ наголошує, що секретні «матеріали і документи ... вимагають особливих умов зберігання і роботи з ними і тому повинні бути виділені із загального зберігання і роботи у відділі секретних фондів»¹³¹. Відповідно був визначений і основний вид їх використання – надання секретних довідок, виписок і копій – для оперативних органів НКВС. Доступ до цих документів і до складеної за ними картотеки був закритий навіть для архівістів (окрім співробітників відділу секретних фондів)¹³².

Посилення тенденції втаємничення інформації архівних джерел призводить до того, що з вільного введення до соціального обігу вилучаються і документи загального зберігання. За вказівками ГАУ (листопад 1940 р.), без його дозволу заборонялася інформація про документи, що зачіпали інтереси установ або осіб інших країн, про тільки-но виявлені документи про життя і діяльність В. Леніна, керівників ВКП(б) та уряду. Навіть про звичайні документи загального

зберігання директорам архівів було дозволено інформувати пресу тільки з дозволу начальника АВ УНКВС¹³³. За розпорядженнями «зверху» архівісти Сумщини здійснювали і засекречення документів – фонди загального зберігання ретельно перевірялися з метою пошуку матеріалів для фондів секретних. Ця робота була на особливому контролі керівництва – у 1941 р. звіти щодо її результатів висилалися до обласного АВ УНКВС двічі на місяць. Наприклад, Глухівським історичним архівом з 16 по 28 лютого 1941 р. було засекречено 38, з 1 по 15 березня 1941 р. – 26, а з 15 квітня по 1 травня 1941 р. – 114 од. зб.¹³⁴

На початку 1941 року спостерігається активізація уваги влади до архівних документів як до джерела економічної інформації. Це було зумовлено планами партійно-державного керівництва збільшити виробництво продукції з місцевої сировини (директиви XVIII з'їзду ВКП(б); Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) щодо збільшення виробництва товарів широкого вжитку і продовольства з місцевої сировини (січень 1941 р.)¹³⁵, постанова лютого пленуму ЦК КП(б) У щодо її реалізації та ін.)¹³⁶. У резолюції ж травневого 1941 р. пленуму вищого партійного органу УРСР вимагається посилити увагу справі виробництва всіх видів місцевих будівельних матеріалів¹³⁷. У руслі виконання означених директив керівники областей переймаються питаннями розвитку місцевої сировинної бази. І для прискорення цієї роботи могли стати корисними саме архівні документи. У березні 1941 р. АВ НКВС УРСР пропонує розпочати виявлення матеріалів про корисні копалини; праць розвідувально-дослідницьких комісій, проектів, мап, креслень тощо. М. Горбатенко надає аналогічні розпорядження директорам архівів і нагадує, що така робота здійснювалася у 1932 – 1936 рр. Деякі результати на цьому напрямку за короткий період передвоєнних місяців були досягнуті. Глухівський архів повідомляє АВ НКВС УРСР про виявлення документів про родовища фосфоритів, облдержархів – про наявність 193 тематичних карток на матеріали про торфорозробки, осушення заболочених луків, будівництво водоймищ, укріплення ярів та ін. Співробітниками ж Конотопського і Роменського архівів матеріалів практичного значення не було виявлено¹³⁸.

У передвоєнні роки загальносоюзне керівництво галузі приймає також ряд методичних документів з науково-технічної обробки архівних матеріалів, перевірки їх наявності, стану тощо¹³⁹. Суто архівознавчі питання, що в них розкривалися, не є предметом нашого дослідження. Але, з іншого боку, ці методичні вказівки були нагально необхідні працівникам архівів Сумщини, оскільки визначали порядок та основний зміст робіт з науково-технічної обробки документів. До

того ж, як говорилося вище, значна частина співробітників не мала ні відповідної фахової підготовки, ні практичного досвіду такої роботи. А саме впорядкування та науково-технічна обробка документів у всі часи є запорукою їхнього ефективного використання. Слід зазначити, що негативний вплив включення архівних установ до системи НКВС спостерігався і на цьому напрямку роботи. Практика відволікання працівників на оперативну розробку, що активно впроваджувалася у 1939 – 1941 рр., на нашу думку, була неприпустимою як з моральної, так і з професійної точок зору. Але і в таких непростих умовах передвоєнних років архівісти Сумщини продовжували виконували свої основні фахові обов'язки – здійснювали розробку справ та розсипу по фондах, формування справ з розсипу, підшивку та систематизацію документів у справах, дачу заголовків справам тощо¹⁴⁰.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що сталінський тоталітарний режим здійснив негативний вплив на роботу архівів, їх роль у громадському житті. Включення архівної галузі до системи НКВС було спричинено утвердженням жорсткого владного контролю над суспільством та необхідністю постановки ретроспективних джерел на службу репресивної політики. Діяльність архівів була підпорядкована інтересам держави, а не українського суспільства. Загальний принцип повного підкорення місцевого керівництва центру зумовив встановлення жорсткої централізованої структури управління архівами, утвердження беззаперечної пріоритетності наказів НКВС і другорядності розпоряджень галузевого керівництва.

Реорганізація архівної системи хронологічно співпала з адміністративно-територіальними змінами в УРСР та Сумському регіоні, в результаті яких було створено новий обласний осередок архівної галузі – АВУНКВС у Сумській області. Глухівський, Роменський, Конотопський історичні архіви стали філіалами Державного архіву Сумської області.

Особливо негативний вплив на діяльність архівів регіону та їх роль у житті суспільства мала політика репресій. Намагання влади використати архівні джерела для її забезпечення посилилися після включення галузі до системи НКВС. Оперативна розробка документів була визначена провідним напрямком діяльності архівів. Із метою досягнення максимальної ефективності цієї роботи в колективах архівних установ створювалася атмосфера заляканості та пошуку ворогів. Необхідність перегляду великої кількості документів, подання даних у декількох екземплярах, опанування нових видів роботи займало значну частину робочого часу. Під загрозою репресій керівництво архівів регіону

переводило найбільш здібних працівників на оперативну розробку, в результаті чого не виконувалися завдання на інших напрямках. Пошук компрометуючої інформації на невинних людей зробив архівістів вимушеними співучасниками політики репресій. Необхідність здійснення оперативної розробки фактично протиставила діяльність архівів Сумщини інтересам українського суспільства.

Наприкінці 1930-х років потребували вирішення проблеми матеріального забезпечення архівів регіону: необхідність створення нормальних умов праці та збереження документів, розширення площ архівосховищ, надання приміщень районним та міським архівам. Але суттєвих заходів щодо подолання названих проблем здійснено не було. На стан райміськархів у 1939 – 1940 роках негативно вплинула також неузгодженість підпорядкування (НКВС) та бюджету (районні та міські виконкоми рад).

Кадрову політику в архівах регіону в передвоєнні роки визначали як негативні фактори (жорсткий тоталітарний режим; насадження в архівній системі відносин, характерних для органів внутрішніх справ), так і позитивні (курс влади та керівництва галузі на підвищення освітнього рівня працівників). В архівах регіону було проведено «кадрові чистки», встановлено пріоритетність політичного підходу до підбору працівників, посилено контроль за трудовою дисципліною і дотриманням внутрішньогалузевої субординації. З іншого боку, державою та керівництвом галузі створювалися умови для здобуття співробітниками фахової освіти, підвищення кваліфікації на курсах та заняттях за місцем роботи. Заробітну плату працівників архівних установ регіону (окрім райміськархівів) було збільшено, водночас можливості матеріального стимулювання архівістів – обмежено. В результаті у передвоєнні роки в архівах Сумщини було дещо призупинено плинність кадрів, залучено співробітників до різних форм підвищення кваліфікації. Проблема ж низького освітнього та фахового рівня працівників подолано не було. Найгіршою залишалася ситуація в райміськархівах – збереження в них низького рівня оплати праці унеможливило підвищення якості кадрового забезпечення.

Загальна тенденція обмеження свободи слова та вільного доступу до інформації зумовила засекречення роботи архівів і значної частини документів. Вхідження до системи НКВС прискорило оформлення в архівах відділів секретних фондів та їх комплектацію матеріалами. Пріоритетне становище секретних відділів виявлялося у структурі архівних установ усіх рівнів – від ГАУ до місцевих архівів. Така ситуація унеможливлювала вільний доступ науковців і, тим більше, – пересічних

громадян до архівних документів, сприяла «міфологізації» офіційної історії та «відірваності» архівів від суспільства.

Відновлення використання документів у народногосподарських цілях було реальною спробою залучити архіви до вирішення суспільних завдань в економічній сфері. Але реалізація цієї тенденції була перервана війною.

2.2. Вплив подій початкового етапу війни на діяльність архівів

22 червня 1941 р. відкрило найтрагічнішу сторінку історії як українського, так і інших народів Радянського Союзу. Навсій протяжності західного кордону СРСР фашистські орди вторглися на його територію, створивши на напрямках головних ударів значну перевагу у живій силі та техніці. Цілковита бойова готовність військ агресора стала вагомим фактором вирішального впливу на розвиток подій. Німецькі танкові колони, супроводжувані мотопіхотою і підтримані авіацією, зуміли за короткий час завдати непоправних поразок радянським військам¹⁴¹. Попри героїзм солдат і офіцерів, Червона Армія відступає, залишаючи під владою фашистів мирне населення.

Початковий етап війни виявляє мобілізаційні можливості радянської політичної системи. Партійно-державним керівництвом ініціюються зміни до деяких законів (щодо свободи пересування, обов'язків громадян тощо), а також вводяться в дію цілий ряд надзвичайних законодавчих актів. Указ Президії ВР СРСР від 22 червня 1941 р. в місцевостях, де проголошувався воєнний стан, всі функції державної влади з організації оборони, забезпечення громадського порядку та державної безпеки передавав військовим радам та командуванню військових з'єднань. Всі місцеві органи влади, державні та громадські установи, організації та підприємства зобов'язувалися сприяти командуванню у використанні сил та засобів даної місцевості для потреб оборони. Відповідальність за невиконання розпоряджень військової влади встановлювалася жорстка, значно поширювався і перелік злочинів, що підлягали розгляду воєнних трибуналів¹⁴². Указ Президії ВР Ради СРСР від 26 червня 1941 р. «Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час» стосувався всіх підприємств, організацій та установ. Він скасовував відпустки, дозволяв керівникам запроваджувати обов'язкові надурочні роботи¹⁴³. Обставини війни зумовили необхідність посилення централізації управління – а саме зосередження всієї повноти влади в одному органі: 30 червня 1941 р. рішенням Президії ВР СРСР, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР створено ДКО

на чолі з Й. Сталіним. У прифронтових районах, що знаходилися під загрозою ворожої окупації, організовувалися обласні та міські комітети оборони, які об'єднували під своїм керівництвом всю громадянську та воєнну владу на місцях¹⁴⁴. В умовах воєнного часу поширюються права народних комісарів – союзних і республіканських. Органи радянської влади також перебудовують свою діяльність. При виконкомах обласних, міських та районних рад продовжували працювати відділи місцевої промисловості, сільського господарства, зв'язку, фінансів та ін. Але з початком війни вони займаються організацією протиповітряної оборони, залученням громадян до оборонних робіт, евакуацією підприємств, установ тощо¹⁴⁵.

В означених умовах опиняється і Сумська область, що з кожним днем відчувала стрімке наближення фронту. За перші два місяці війни з області на фронт пішло близько 207 тис. чол.; організовуються загони народного ополчення, будівництво оборонних рубежів, вивчення військової справи. Підприємства регіону переводяться на виробництво продукції для фронту¹⁴⁶. Начальник Сумського гарнізону 25 червня 1941 р. видає наказ з протиповітряної оборони. На його виконання архівні співробітники розпочинають обладнання бомбосховища. 28 червня цього року виконавчий комітет Сумської облради прийняв постанову, яка зобов'язувала виконкоми міських та районних рад взяти на облік всі пожежні засоби, встановити порядок взаємодопомоги на випадок пожеж від бомбардувань, створити протипожежні формування на підприємствах тощо¹⁴⁷. Ці дії на місцях випереджали рішення центральної влади – РНК СРСР приймає постанову про загальнообов'язкову підготовку до протиповітряної оборони тільки 1 липня 1941 р. 7 липня М. Горбатенко наказує колективам облдержархіву та філіалів створити групи самозахисту; покрити шаром піску горіщні приміщення у будівлях архівів; тримати у справності протипожежний інвентар тощо. У зв'язку з мобілізацією ускладнюється кадрова ситуація в архівах. У липні 1941 р. АВ повідомляє керівників облархіву і філіалів, що посади директора, завідуючого секретним відділом та наукових співробітників підлягають бронюванню і пропонує звернутися з цим питанням до воєнкоматів. Але не всі співробітники скористалися наданим їм правом: на фронт пішли директор Роменського філіалу В. Чижик, виконуючий обов'язки директора А. Охрименко та ін.¹⁴⁸ Не зважаючи на складні умови перших тижнів війни, звичайна робота архівістів – на різних напрямках – продовжується¹⁴⁹.

Вже в перші дні війни в УРСР розпочалися арешти так званих «сумнівних» осіб. Невинних людей репресували фактично «про всяк

випадок» – у превентивному порядку. Четверта частина громадян, що притягувалися у початковий період війни до кримінальної відповідальності по лінії органів держбезпеки, була заарештована як підозрілі особи, а третина – як антирадянські елементи¹⁵⁰. Така політика партійно-державної верхівки, провідником якої були органи внутрішніх справ та держбезпеки, мала вплив і на роботу архівів: вимоги керівництва щодо обсягів та темпів оперативної розробки документів посилюються. І це, не зважаючи на послаблення кадрового забезпечення, необхідність рятувати документи під час бомбардувань та готувати їх до евакуації.

16 липня 1941 р. АУ надсилає на місця вказівки (затверджені НКВС) стосовно докорінної перебудови роботи архівних установ відповідно до умов і потреб воєнного часу. Вимоги відомства внутрішніх справ у цьому документі чітко прослідковуються: головним у цій перебудові вбачається спрямування основних сил на першочергову розробку секретних документів. Від архівістів вимагалось у найкоротший термін закінчити виявлення контрреволюційних елементів – троцькістів, есерів, меншовиків, членів націоналістичних партій тощо¹⁵¹. Децю пізніше, у 1942 р., НКВС УРСР відмічає, що основним завданням, яке стояло перед архівними установами у перші місяці війни, було виявлення і взяття на облік контрреволюційного елемента¹⁵². Співробітники архівів не могли не виконати розпорядження керівництва – особливо враховуючи режим законності в умовах війни. Оперативна розробка в архівах Сумщини здійснювалася за рахунок відсторонення інших, більш важливих – з фахової та суспільної точок зору – видів робіт, а також і надурочної праці архівістів. 31 липня 1941 р. директор Глухівського філіалу повідомляє Архівне Управління, що оперативна розробка здійснюється форсованими темпами і за основними «політичними окрасками» буде закінчена до 1 вересня: у липні філіалом було розроблено 18 фондів, взято на алфавітні картки 301 чол., активно проводилася ця робота у серпні 1941 р. (*таблиця 2.8*).

Таблиця 2.8

Оперативно-чекістська розробка документальних матеріалів Глухівським філіалом облдержархіву з 1 по 15 серпня 1941 р.

№	Назва політичної окраски	Включено до списків-довідників (кільк. осіб)
1	Члени бувших буржуазно-націоналістичних урядів	13
2	Співробітники охоронних відділень	2
3	Провокатори	6

4	Шпигуни	1
5	Агенти	1
6	Учасники заговорів та заколотів проти радянської влади	1
7	Керівний склад в'язниць, судів, прокуратури	23
8	Меншшовики	1
9	Анархісти	1
10	Політичні бандити	30
11	Офіцери білих армій	7
12	Рядові білих армій	114
13	Співробітники в арміях іноземних урядів	37
14	Фальшивомонетники	2
15	Контрреволюційний «неблагонадійний елемент» на обліку в органах ДПУ	26
16	Члени Союзу хліборобів-власників	29
Всього:		294

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-1807, оп. 1, стр. 26, арк. 23-24.

Особливою сторінкою початкового періоду війни в історії України в цілому та архівної галузі зокрема є процес евакуації. У перші дні війни ворог просувався настільки стрімко, що її проведення потрібно було здійснювати негайно. 24 червня 1941 р. було створено Раду по евакуації¹⁵³, цими питаннями переймалися ДКО, ЦК ВКП(б), РНК СРСР. Адже її ефективність була запорукою збереження економічної бази країни і оперативного переведення господарства на випуск продукції для фронту. За перебазування промислового обладнання та ресурсів сільського господарства, порятунок людей, матеріальних і культурних цінностей на місцях відповідали центральні комітети партії та уряди республік; обкоми, райкоми і міськкоми партії; виконкоми місцевих рад прифронтових областей. У липні 1941 р. при наркоматах було створено інститут уповноважених Ради по евакуації, а на місцях створювалися республіканські, обласні та міські комісії. Для керівництва евакуацією з УРСР була утворена комісія на чолі з заступником голови РНК Д. Жилою. Головні завдання та першочергові об'єкти евакуації були визначені у постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР

«Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна» (27 червня 1941 р.), яка була доповнена інструкцією РНК про порядок демонтажу і відвантаження обладнання заводів і фабрик. В цілому загальною специфічною особливістю радянської евакуаційної політики було те, що головним її пріоритетом визнавалися не люди, а техніка, обладнання, сировина, – тобто гуманітарний фактор був підпорядкований матеріальному¹⁵⁴.

Масштаби ж проведеної в СРСР евакуації вражають своєю величиною, а основний тягар цього грандіозного перебезування взяв на себе народ. Як відомо, цей процес мав і численні недоліки, зумовлені об'єктивними факторами – умови війни, відсутність досвіду, стислі строки¹⁵⁵. В той же час на проведення евакуації суттєвий негативний вплив здійснили і фактори суб'єктивні – прорахунки партійно-державного керівництва щодо початку війни і території ведення бойових дій, невідповідності до роботи у воєнних умовах, відсутність заздалегідь розроблених планів порятунку матеріальних, культурних цінностей, людей тощо. Особливо трагічні наслідки названі чинники мали при евакуації громадян і історико-культурних (у тому складі і архівних) цінностей. Адже пріоритет при вивезенні надавався матеріальним ресурсам – і тому їх перебезування було максимально ефективним (наскільки це було можливо в умовах того часу). Евакуація ж людей та історико-культурних цінностей проводилася вибірково. У першому випадку – це спеціалісти, необхідні для розгортання роботи підприємств і установ в евакуації; у другому, як йтиметься далі, пріоритети також встановлювалися владою. Зрозуміло, першочерговість евакуації підприємств і розгортання їхньої роботи на сході СРСР була зумовлена потребами війни і виправдовувалася метою перемоги. Ця робота у перспективі могла врятувати як людські життя, так і духовний розвиток суспільства, що не потрапило у рабство. З іншого ж боку, матеріальні цінності можна відтворити знову, а загибель людей і знищені історико-культурні цінності відновити неможливо.

Війна показала недостатню підготовленість як держави в цілому, так і НКВС – у розпорядженні якого знаходилася доля архівних документів – до евакуації архівів. Плани її проведення не були своєчасно і належним чином розроблені. У загальносоюзний план евакуації (складений фактично у перші дні війни) входило і вивезення культурних цінностей. 5 липня 1941 р. АУ НКВС УРСР спеціальним листом встановлює порядок евакуації архівних матеріалів, але у повній мірі виконати цей план не вдалося¹⁵⁶. Критерії відбору документів, які потрібно було обов'язково евакуювати, вироблялися не професіоналами-архівістами,

а партійними інстанціями і співробітниками НКВС. Архіви цікавили НКВС тільки з оперативної точки зору і таке відношення зіграло рокову роль у долі по-справжньому цінних історичних документів під час війни¹⁵⁷. Ця загальносоюзна тенденція яскраво спостерігалася і в процесі відбору до евакуації документів з архівів Сумщини. Відповідно до вказівок АУ М. Горбатенко надсилає до архівів перелік документів, що підлягали вивезенню на схід СРСР: матеріали відділу секретних фондів, міліції, волревкомів, волвиконкомів, комнезамів, судові та прокурорські справи, фонди дореволюційних поліцейських та жандармських управлінь та інші фонди «що мають оперативне значення»¹⁵⁸. Віддавати наказ щодо порятунку документів, необхідних для репресій, і залишати напризволяще спадщину попередніх століть могло тільки одне відомство – НКВС. У тих надзвичайно жорстких політичних умовах центральному та місцевому керівництву галузі, а, тим більше, рядовим архівістам залишалось лише виконувати ці вказівки. Додатковий перелік, надісланий до архівів 28 липня того ж року, був аналогічний попереднім вказівкам: евакуації підлягали картотека і списки-довідники; документи оперативного значення; списки архівних матеріалів і документи з обліку фондів¹⁵⁹. Тільки остання група матеріалів, важлива при відновленні фондів після звільнення, вигідно виділяється з цього списку.

Наприкінці серпня на території Сумської області розгорнулися жорстокі бої між частинами Червоної Армії та військами ворога. Танкова група Гудеріана, звернувши з московського напрямку, направилася на Конотоп – Бахмач до оголеного флангу Південно-Західного фронту. Радянське командування вживало термінових заходів, але 7 вересня 1941 р. німецькі війська захопили міста Глухів та Конотоп¹⁶⁰. 10 вересня, – раптово, після жорстокого 3-х годинного бою, – ворогом взято Ромни. Після відходу на рубіж р. Псел війська Південно-Західного фронту перейшли до оборони, намагаючись прикрити Донбас, Харків, Полтаву і Суми. Але сили були не рівні. Гітлерівцям ціною значних втрат вдалося 28 вересня захопити Штепівку – важливий вузол доріг на Суми, Харків і Курськ. А 10 жовтня 1941 р. було залишено і м. Суми¹⁶¹. З наближенням фронту активізується евакуація промислових підприємств, установ, населення. Підприємства Сум евакуювалися до Російської Федерації, Казахської, Киргизької, Узбецької РСР. У надзвичайно складних умовах (стислі строки, бомбардування) велася робота і з підготовки до евакуації архівних документів. Провести її багатьом архівам дали можливість вперті оборонні бої на Дніпрі¹⁶². Підготовка документів до евакуації на Сумщині проводилася протягом липня – серпня 1941 р.: з матеріалів

облархіву було відібрано 246 фондів (5 213 од. зб.), Глухівського філіалу – 10 тьоків (1 750 од. зб.). Це були, у переважній більшості, секретні матеріали – відповідно до вказівок НКВС¹⁶³. З наближенням фронту до м. Суми ці підготовлені документи були вчасно вивезені (10 вересня 1941 р.). Проведена ж робота з підготовки до евакуації документів Конотопського і Роменського філіалів виявилася марною – у зв'язку зі стрімким захопленням міст матеріали цих архівів не було евакуйовано¹⁶⁴.

Пріоритет документів оперативного значення виявляється і у так званому «розвантаженні» архівів, що було ініційоване владою майже одночасно з підготовкою до евакуації. 5 липня 1941 р. РНК СРСР видає розпорядження наркомам здійснити «розвантаження» архівів і поточного діловодства від матеріалів, що не мають оперативного та науково-історичного значення. Наступного дня НКВС СРСР видає інструкцію «Про порядок розвантаження від матеріалів, які не підлягають зберіганню архівів, народних комісаріатів, установ, організацій і підприємств, які розташовані на території, що оголошена у воєнному стані». Її положення повністю відповідають сформованому ще у передвоєнні роки підходу до цінності архівних джерел – відбирати для знищення дозволено документи, – якщо «... в подальшому ці справи в оперативно-довідкових цілях не знадобляться ...»¹⁶⁵. 23 липня 1941 р. республіканське АУ надсилає на місця розпорядження, в якому ця інструкція повторюється майже дослівно. Архівісти були змушені виконувати накази НКВС – у тому ж місяці М. Горбатенко нагадує керівникам архівів, що всі матеріали, які не мають наукового і оперативного значення, повинні бути знищені. І згодом заступник начальника АУ НКВС УРСР П. Гудзенко повідомляє про факти виявлення і знищення «непотрібних документів» в архівах України¹⁶⁶.

У перші дні війни – 29 червня 1941 р. – РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видають директиву до партійних та радянських організацій прифронтових областей. Одне з її положень вимагає знищувати при відступі Червоної Армії все цінне майно, що не вдалося вивезти¹⁶⁷. На цьому наголошують і ЦК КП(б)У та РНК УРСР у вказівках секретарям обкомів партії та головам облвиконкомів рад – щодо дій у зв'язку з відступом Червоної Армії. Заключна фраза цього документа однозначна: «... ЦК буде розцінювати як зраду, якщо на території, що зайнята ворогом, буде залишено ... продовольство і цінне обладнання»¹⁶⁸. Мета цих розпоряджень зрозуміла – запобігти посиленню ворожої армії за рахунок залишених їй ресурсів. Адже мова йдеться про транспорт, паливо, продовольство, обладнання тощо. В той же час саме ця цілком слушна ідея започатковує безглузду і згубну політику знищення

архівних документів, які не вдалося евакуювати. Окрім названих вище заходів з «розвантаження» архівів, відомі й інші владні розпорядження щодо знищення історичних джерел. Наказ НКВС СРСР від 30 серпня 1941 р. «Щодо охорони державних архівів у военний час» вийшов із запізненням – адже велика частина України була вже окупована¹⁶⁹. В ньому визначається першочерговість евакуації матеріалів, що мають відомості воєнного характеру та оперативне значення. На останньому місці у черзі за порядком опиняються «... найбільш цінні в науково-історичному відношенні фонди ...»¹⁷⁰ На крайній випадок керівництво НКВС зазначало: «... якщо немає можливості здійснити евакуацію всіх документальних матеріалів, їх треба знищити ...»¹⁷¹. На порятунок документів з архівів Сумської області (на території якої як раз точилися запеклі бої) цей наказ уже не вплинув. Але у справі знищення історичних джерел він відіграв свою згубну роль.

Сумщина має свій незаперечний доказ свідомого знищення владою архівів, які не вдалося евакуювати – це Глухівський філіал облдержархіву. Докладну інформацію про цей акт надає рапорт наукового співробітника Я. Шпаченка до начальника АВ УНКВС у Сумській області, датований 10 вересня 1941 р. Я. Шпаченко повідомляє, що директор філіалу Костелова, за погодженням з РВ НКВС, евакуювалася з м. Глухів. Сам Я. Шпаченко 27 серпня 1941 р. прибув у м. Суми до облвоєнкомату, але відділом кадрів та архіввідділом обласного УНКВС був направлений назад до Глухова – як виконуючий обов'язки директора філіалу. Розгорнути роботу останнього, йому, зрозуміло, не вдалося – фронт був вже за сім кілометрів від Глухова. Архівні документи було підготовлено (на випадок відходу радянських військ) до спалювання. І, при відступі частин Червоної Армії з міста (7 вересня 1941 р.), за наказом начальника РВ НКВС Белогурова архів з усіма документами було підпалено спеціальною саперно-підривною бригадою. Документи попередньо були облиті бензином. Наприкінці рапорту Я. Шпаченко констатує, що загальних фондів архіву спалено 1 067 (близько 300 000 од. зб.), а секретні матеріали – 111 фондів (800 од. зб.) були «своєчасно доставлені» до облдержархіву¹⁷². Безглуздість і цинізм здійсненого НКВС акту вражає – адже переважна більшість знищених документів відносилася до XVII – початку XX ст. Зазначаємо, що ставлення самого Я. Шпаченка до цього спалення оцінити неможливо – характер рапорту діловий і не містить будь-яких особистих думок. Архівіст наголошує на виконанні ним наказу – чим знімає з себе відповідальність. Свідченням же того, що керівництво галузі схвально оцінило «роботу» Я. Шпаченка у Глухові, є його направлення

в евакуацію. Втрати та винищення архівних джерел УРСР на початку війни беззаперечно потрібно розглядати у контексті ідеологічних засад політики сталінського режиму. Саме ця політика зумовлює оперативне проведення евакуації секретних матеріалів та залишення найцінніших фондів наукової та історичної ваги. Накази знищити документи, які не встигли евакуювати, несумісні з турботою про порятунок національної історико-культурної спадщини. І тому наслідки заходів по евакуації документів з українських архівів – з точки зору збереження безцінних документальних скарбів – були трагічними¹⁷³.

Розміщенням, працевлаштуванням, побутовим обслуговуванням, постачанням евакуйованих, займалися партійні та радянські органи тих регіонів радянських республік, що приймали цих громадян. Тільки з України було евакуйовано понад 4 млн. чол. При наркоматах республік, обласних, міських та районних радах створювалися комісії, які організували спеціальні пункти, займалися підготовкою житла, постачання, медичного обслуговування. У березні 1942 р. ці комісії було перетворено на постійні відділи при виконкоматах по господарському влаштуванню евакуйованого населення¹⁷⁴. Через такі місцеві органи підлягали розселенню і евакуйовані співробітники архівних установ. Але стосовно архівістів, а також матеріалів, що були евакуйовані, ГАУ 8 вересня 1941 р. видає спеціальне розпорядження. В ньому начальники архівних відділів НКВС республік, країв та областей, в які прибували такі матеріали, зобов'язувалися вжити всіх необхідних заходів щодо розміщення документів і забезпечення їх збереження. Також названим керівникам пропонувалося допомагати евакуйованим співробітникам архівних установ у працевлаштуванні¹⁷⁵. АУ НКВС УРСР для роботи в евакуації направляє трьох архівістів Сумщини (М. Горбатенко, П. Супрун, Я. Шпаченко). Вони були спочатку (17 вересня 1941 р.) командировані до Харкова, а потім – до місця знаходження евакуйованих з області архівних матеріалів – у м. Актюбінськ Казахської РСР. Названі співробітники 28 вересня виїхали до м. Златоуста Челябінської області, куди переїхало й АУ НКВС УРСР. У жовтні 1941 р. цей орган було реорганізовано в Управління держархівів НКВС УРСР¹⁷⁶. За розпорядженням республіканського АУ (27 вересня 1941 р.) архівний працівник з Сумщини – С. Штельмах – був також направлений у м. Павлоград на тимчасову роботу начальника АВ УНКВС у Дніпропетровській області¹⁷⁷. М. Горбатенко, П. Супрун та Я. Шпаченко перебували у Златоусті з 15 по 22 жовтня 1941 р., оскільки були затримані для розвантаження архівних матеріалів. Документи Сумської області були відправлені в селище Алга (45 км від

Актюбінська), куди 29 жовтня того ж року і прибули названі архівісти. Склад так званої «евакугрупи» архівних співробітників у с. Алга протягом періоду евакуації змінювався (*таблиця 2.9*).

Таблиця 2.9

Відомості про співробітників евакугрупи у с. Алга (1941 – 1943 рр.)

№	Прізвище	Місце роботи та посада, яку займав до евакуації	Посада в евакугрупі	Час роботи в евакугрупі	Причина вибуття
1	Горбатенко	АВ УНКВС у Сумській області, начальник відділу	Начальник відділу	29 жовтня 1941 – осінь 1943 рр.	Завершення роботи евакугрупи
2	Супрун	АВ УНКВС у Сумській області, старший інспектор відділу	Старший інспектор	29 жовтня 1941 – 9 лютого 1943 рр.	Направлення на роботу в м. Калач
3	Шпаченко	Глухівський філіал Сумоблдержархіву, Наук. співробітник	Старший науковий співробітник	29 жовтня 1941 – 19 січня 1942 рр.	Мобілізація до армії
4	Семенов	Завідуючий миськархівом	Науковий співробітник	29 листопада 1941 – 1942 рр.	Направлення в м. Старобельськ
5	Горбенко	Не відомо	Керівник евакугрупи	16 вересня 1942 – січень 1943 рр.	Не відома

Таблиця складена за матеріалами ЦДАВО України: ф. 14, оп. 1, спр. 2131, арк. 87, 90; Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 5-7, 12, 14, 17, 26; ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 26, 30, 57; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 2, арк. 105-105 зв.

По приїзді архівістів у с. Алга з'ясувалося, що документи були вже розміщені у недобудованому приміщенні Хімкомбінату, що було не придатним для зберігання матеріалів. На прохання архівних працівників дирекція Хімкомбінату виділила три кімнати площею 38 кв. м. в одній з будівель підприємства. Вони були придатні для зберігання документів, оснащені електроосвітленням та опаленням. Архівні матеріали під час вивантаження були розбиті та змішані. Влітку 1942 р. евакугрупі було надано інше приміщення (дві кімнати площею 36 кв. м.). Умови зберігання документів в ньому також були добрі, але роботі з їх впорядкування та використання заважали відсутність стелажів і недостатня площа. Розкласти матеріали окремо по фондах

було неможливим – тому багато часу архівісти витрачали на виймання зі штабелів необхідних справ¹⁷⁸.

Робота українських архівів у східних районах СРСР проводилася на підставі наказу «Про охорону державних архівів у воєнний час» та за поточними директивами НКВС¹⁷⁹. Архівісти Сумщини на початку роботи в евакуації зіткнулися зі значними фінансовими проблемами, з вирішенням яких керівництво галузі не поспішало. В листі до М. Шклярова на початку листопада 1941 р. М. Горбатенко просить вислати 4 526 крб. (зарплатня, оплата проїзду Златоуст – Алга та перевезення матеріалів; витрати на опалення, господарські потреби тощо), оскільки співробітники – у «надзвичайно критичному становищі»¹⁸⁰. Попри неодноразові подальші листи і телеграми від М. Горбатенка, гроші так і не були вислані. Тому наприкінці грудня 1941 р. останній направляє прохання вже до союзного керівництва галузі, де підкреслює, що подальше існування співробітників без коштів є неможливим. 29 листопада до с. Алга прибуває командирований УДА Ф. Семенов, якому також не була виплачена зарплатня з 16 вересня 1941 р. І лише 2 січня 1942 р. до с. Алга надійшло 2 000 крб. «для утримання архівів Сумської області»¹⁸¹. З цієї суми була частково погашена заборгованість по зарплатні, опаленню та господарським потребам та оплачено залізничні білети. Поступово регулярність оплати праці налагоджується, хоча кошти висилаються не в повному обсязі. Фінансування першої половини 1942 р. не покривало канцелярських та поштових витрат – співробітники, яким недоплачували зарплатню, були змушені здійснювати їх за власний рахунок. Грошове забезпечення роботи евакогрупи нормалізується вже у 1943 р.¹⁸²

Ставлення керівництва галузі до співробітників ілюструє випадок з М. Горбатенком. У березні – травні 1942 р. УДА НКВС УРСР погрожує йому адміністративними санкціями за виїзд до родини на сім днів (у січні 1942 р.). Письмове пояснення архівіста розкриває його особисту життєву трагедію: 6 січня 1942 р. він отримав інформацію про важку хворобу дружини і знаходження її з дітьми у Чапаєвському районі Куйбишевської області. Тільки через два тижні чоловік зміг виїхати до родини, але поїздка виявилася безрезультатною (дружина і діти, як з'ясувалося, були в Чапаєвському районі іншої – Саратовської області). М. Горбатенко був змушений повернутися до роботи, в той час як 11 лютого його дружина помирає, залишивши без нагляду дітей. До цього пояснення архівіст був змушений надати і документальне підтвердження: копію свідоцтва про смерть дружини, а також запропонував перевірити інформацію у начальника Чапаєвського РВ НКВС Саратовської області¹⁸³. Зрозуміло, що цінність людського життя,

і так низька в тоталітарній державі, ще більше нівелювалася в умовах війни. Але організація службового розслідування у подібному випадку ще раз підтверджує байдуже ставлення керівництва до співробітників, – незалежно від їхньої посади, заслуг та стажу роботи в архівних органах.

До роботи по розібранню документів архівісти Сумщини приступили з дня приїзду до с. Алга. Перші відомості – про кількість тюків з матеріалами Сумського облархіву і Глухівського філіалу; Черкаського філіалу Київського облдержархіву та архівів Сталінської області М. Горбатенко складає 8 листопада 1941 р. Точна кількість документів Сумської області була визначена на 1 січня 1942 р. – 246 фондів (5 213 од. зб.). У вказівках УДА НКВС УРСР від 26 листопада 1941 р. першочерговим напрямом роботи з евакуйованими документами знову визначається оперативна розробка. Відмічається, що її потрібно форсувати, оскільки матеріали по контрреволюційному елементу «можуть бути використані органами НКВС в оперативно-чекістських цілях у теперішній час, незалежно від того, чи зайнята тимчасово ворогом територія тієї чи іншої області»¹⁸⁴. Але розпочати цю роботу заважала невпорядкованість документів. У листопаді – грудні 1941 р. співробітники евакогрупи займалися виділенням фондів архівів Сумської області із загальної маси матеріалів; перевезенням, укладкою, перевіркою наявності документів; впорядкуванням облікових матеріалів і картотеки по спецрозробці тощо. У 1942 р. – систематизували матеріали по фондах, перевіряли їх наявність за описами, оформлювали справи, ремонтували обкладинки та ін. Але в цьому році обсяги оперативної розробки матеріалів перевищують роботу по їх впорядкуванню (242 і 183 людино-годин відповідно). У 1942 р. було проведено спецрозробку змішаних матеріалів (41 000 аркушів); склалися картки, списки-довідники¹⁸⁵. НКВС спрямовує архівістів на виявлення шпигунів, диверсантів, розвідників, різних «традиційних» контрреволюційних елементів, іноземних підданих, які жили на Україні¹⁸⁶. Всього за 1942 р. в оперативних цілях було виявлено 6 414 осіб, в УДА НКВС УРСР були направлені списки-довідники на 4 070 осіб (*таблиця 2.10*).

Таблиця 2.10

Відомість контрреволюційного елемента, виявленого у 1942 р. по документальних матеріалах державних архівів Сумської і Сталінської областей, евакуйованих до с. Алга

№	Назва політичної окраски	Кількість осіб	
		Виявлено	Внесено до списків - довідників
1	Члени царського двору, відповідальні керівники царських урядових установ в Росії та за кордоном та їхня особиста охорона	36	18
2	Члени білих контрреволюційних урядів, відповідальні керівники їхніх установ та їхня особиста охорона	73	73
3	Члени буржуазно-націоналістичних урядів, відповідальні керівники їхніх установ та їхня особиста охорона	127	73
4	Співробітники охоронних відділень царського уряду	22	2
5	Співробітники жандармських управлінь	118	56
6	Співробітники поліцейських управлінь	2326	1179
7	Провокатори, філери та інші агенти охоронних відділень жандармських і поліцейських управлінь	64	52
8	Співробітники білих і буржуазно-націоналістичних розвідок, каретелі	28	28
9	Секретні агенти, шпигуни, розвідники, контрреволюційні зв'язківці, утриманці переправ, квартир тощо	213	130
10	Керівний склад і члени монархічних організацій	1	1
11	Учасники закладів проти радянської влади	362	358
12	Керівний склад в'язниць, судів, прокуратури, цензури царського, білих та буржуазно-націоналістичних урядів	49	49
13	Меншовики	65	63
14	Есери	91	76
15	Члени конституційно-демократичної партії народної свободи, кадети	18	18
16	Октябристи	2	—
17	Анархісти	16	6
18	Учасники буржуазно-націоналістичних політичних партій	107	105
19	Керівники і учасники політичних і повстанських банд і організацій	149	114
20	Терористи (після Жовтня)	15	15
21	Керівний і офіцерський склад царської, білих, буржуазно-націоналістичних армій	2166	1454
22	Савіковці та ін.	316	200
Всього:		6414	4070

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 32-32 зв.

Галузеве керівництво у 1942 р. неодноразово висловлює невдоволення роботою евакогрупи у с. Алга. М. Шклярів особливо критикував «формальне відношення» архівістів Сумщини до спецрозробки. Повною безвідповідальністю та халатністю він назвав те, що М. Горбатенко переплутав у списку-довіднику деякі «політичні окраски». Начальник республіканського УДА підкреслював, що оперативна розробка є першочерговим завданням і вимагав протягом II кварталу 1942 р. «... мобілізувати співробітників на якнайшвидше завершення розробки матеріалів в оперативно-чекістських цілях органів НКВС ...»¹⁸⁷. Недоліки, допущені Алгінською групою, були відмічені і в резолюції наради начальників груп евакуйованих держархівів НКВС УРСР (30 грудня 1942 р.) На цій нараді було ще раз запропоновано спрямувати всі зусилля на якнайшвидше виконання плану по впорядкуванню і спецрозробці документів, форсувати закінчення розробки матеріалів щодо виявлення німецьких, австрійських, румунських та інших шпигунів та осіб, що підозрюються у шпигунстві¹⁸⁸. Наприкінці 1942 – у першій половині 1943 рр. архівісти Сумщини неодноразово надсилають до УДА НКВС УРСР списки-довідники: у листопаді 1942 р. – на 520 чол. (*таблиця 2.11*), у березні 1943 р. – на 1 601 чол., у червні 1943 р. – на 36 чол.¹⁸⁹.

Таблиця 2.11

Список-довідник на контрреволюційний елемент, складений по евакуйованих матеріалах Глухівського філіалу (листопад 1942 р.)

№	Назва політичної окраски	Кількість виявлених осіб
1	Офіцери жандармських управлінь	1
2	Урядники	1
3	Вартові	1
4	Петлорівці	2
5	Антирадянські агітатори	2
6	Порушники кордонів	3
7	Офіцери білих армій	4
8	есери	3
9	Провокатори	8
10	Контррозвідники	6
11	Учасники контрреволюційних повстань	79
12	Політичні бандити	315
13	Шпигуни	11
14	Учасники тасмної воєнної організації	29
15	Виступаючі проти радянської влади	22
16	Махновці	20
17	Денікінці	2

18	Унтер-офіцери старої армії	1
19	Меншовики	1
20	Українські націоналісти самостійники	1
21	Офіцери царської армії	8
Всього:		520

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 140.

У 1943 р. активно розробляються і документи Сталінської області (*таблиця 2.12*).

Таблиця 2.12

Відомість контрреволюційного елементу, виявленого і взятого на облік евакогрупою державних архівів у с. Алга у I півріччі 1943 р.

№ п/ч	Назва політичної окраски	Кількість осіб	
		Виявлено	Внесено до списків-довідників
1	Співробітники поліцейських управлінь	355	5
2	Співробітники жандармських управлінь	74	1
3	Керівний, командний і політичний склад царської, білих і буржуазно-націоналістичних армій	643	7
4	Іноземні піддані ворожих СРСР держав	214	10
5	Співробітники варт	99	4
6	Запідозрені у шпигунстві	10	1
7	Політичні бандити	66	4
8	Перебіжчики кордонів	25	–
9	Співробітники каральних загонів	36	5
10	Учасники буржуазно-націоналістичних партій	8	–
11	Есери	14	–
12	Меншовики	10	–
13	Анархісти	3	–
14	Провокатори, філери, агенти охоронних відділень жандармських й політичних управлінь	34	-
15	Учасники закатів проти радянської влади	6	–
16	Відповідальні керівники царський урядових установ	27	–
17	Керівний склад в'язниць, судів і прокуратури	27	–
Всього:		1701	37

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 59.

В період евакуації республіканське галузеве керівництво звертає увагу на забезпечення збереження архівних матеріалів – але трохи запізно. Більше ніж через півроку після розміщення евакуйованих документів, у травні 1942 р., УДА НКВС УРСР видає «Коротку інструкцію щодо розміщення, зберігання документальних матеріалів і щодо порядку тримання архівосховищ у военний час». Інструкція визначає правила розміщення документів; контроль на предмет ураження паперовими шкідниками та плісенню; основні правила протипожежної безпеки; забезпечення охорони архівних матеріалів тощо. Начальникам відділів держархівів було запропоновано негайно усунути всі недоліки у зберіганні документів¹⁹⁰ Керівництво вважає необхідним підвищення кваліфікації працівників – але для евакогрупи в с. Алга ці заходи були безрезультатними. У жовтні 1942 р. УДА НКВС УРСР надсилає розпорядження всім начальникам груп евакоархівів негайно організувати виробниче навчання – за надісланою тематикою. Інформація щодо проведення такого навчання у звіті про роботу евакогрупи за 1942 р. відсутня, а от у звіті за I півріччя 1943 р. М. Горбатенко повідомляє, що «... виробниче навчання не проводиться за відсутністю колективу...»¹⁹¹. У серпні 1943 р. він надсилає лист до УДА НКВС УРСР, в якому констатує, що оперативна розробка та архівно-технічна обробка матеріалів в с. Алга повністю завершена та пропонує ці документи здати для подальшого зберігання до РВ НКВС. Для себе ж М. Горбатенко просить дозволу на виїзд – відповідно виклику НКВС УРСР¹⁹². Робота архівістів Сумщини в евакуації завершувалася.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що початок війни перервав процес розвитку архівної галузі і став першопричиною значних втрат матеріальної та документальної бази архівів Сумщини. Згубні наслідки для долі ретроспективної спадщини мали такі фактори: 1) невідготовленість влади до евакуації; 2) ставлення до архівних джерел як до засобу обслуговування державної, в першу чергу, репресивної політики. У розпорядженнях НКВС та керівництва галузі, що стосувалися евакуації та розвантаження архівів, був наявний пріоритет справ секретних фондів, необхідних для проведення репресій. Із Сумського облархіву та Глухівського філіалу секретні матеріали були евакуйовані, з Роменського та Конотопського філіалів навіть таку групу джерел вивезти не встигли. Причиною загибелі загальних фондів Глухівського філіалу були вказівки знищувати матеріальні ресурси при відступі Червоної Армії. Свідоме спалення цінних історичних документів цього архіву, в той час як матеріали, необхідні для репресій, були евакуйовані, – ці дії влади в цілому та НКВС зокрема оцінюємо

як злочин щодо майбутнього духовного розвитку суспільства та історичної науки. Отже, державні заходи по порятунку документальної бази архівів Сумської області на початковому етапі війни виявилися неефективними.

Специфіка умов законності воєнного часу посилила жорсткі риси сталінізму. Війна спричинила загострення проблем кадрового забезпечення, збереження матеріальної та документальної бази архівів регіону. У надзвичайно складних умовах працівники архівів області рятували документи та приміщення під час бомбардувань, а також форсували – на вимоги НКВС – оперативну розробку.

Роботу архівістів Сумщини в евакуації визначали такі фактори: 1) створення керівництвом Актюбінської області необхідних умов для розташування і збереження документів; 2) розпорядження УДА НКВС УРСР щодо прискорення темпів оперативної розробки. До кінця 1941 р. співробітники евакогрупи у с. Алга потерпають від повної відсутності коштів на проживання і продовження роботи, при чому керівництво галузі вирішує ці проблеми дуже повільно. Результатами роботи архівістів регіону в евакуації була повна оперативна розробка та архівно-технічна обробка секретних матеріалів. Позитивне, фахове значення мав, на нашу думку, тільки останній вид робіт.

2.3. Становище архівів в умовах німецько-фашистської окупації

Особливим і надзвичайно трагічним періодом війни, тяжкість якого винесло на своїх плечах цивільне населення, була німецько-фашистська окупація. На Сумщині цей період тривав два довгих роки: у жовтні 1941 р. вся область була повністю захоплена ворогом, а лише у вересні 1943 р. було звільнено її останній населений пункт¹⁹³. Окупація стає причиною кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя – політичній, соціально-господарській, культурно-духовній тощо. В умовах тотального страху та боротьби за виживання виявляються, з одного боку, – найкращі, а з іншого – найгірші риси людської особистості, що залишило в історії приклади як героїзму, так і зрадництва. Більшість населення просто намагалася вижити, – і з гуманістичної точки зору це не є злочином. Найбільш свідомі і міцні духом люди протистояли загарбникам – і часто ціною власної смерті наближали перемогу. На перший погляд здається, що в таких умовах доля архівних документів не має суттєвого значення. Але у боротьбі з ворогом на фронтах та на окупованій території переслідувалася мета вільного життя наступних поколінь. Збереження ж культурно-історичної спадщини поколінь

попередніх (що була акумульована саме в ретроспективних документах) є запорукою подальшого прогресивного розвитку суспільства.

Основна частина окупованих українських земель (центральної області), як відомо, була включена до рейхскомісаріату «Україна», що ділився на шість генеральних округів. Окупанти передбачали створити і сьомий округ – «Чернігів», до якого мали увійти території Сумської, Чернігівської, частина Гомельської і Орловської областей. Територія рейхскомісаріату формувалася в міру просування частин вермахту вглиб України, але передбачуваних розмірів він не досяг – у зв'язку з припиненням наступу ворога¹⁹⁴. Сумська область була включена до так званої військової зони, що перебувала під владою німецького військового командування і ділилася на підзони – бойових дій, прифронтова, тилова. Після захоплення фашистами Сумщина певний час входила до прифронтової зони. Вся повнота влади в цій зоні належала військовому коменданту, який спирався на польові комендатури (їх на території області було три). В містах Суми, Охтирка, Конотоп, Ромни та інших діяли гарнізонні комендатури, підпорядковані польовим комендантам. З літа 1942 р. Сумщина була включена до тилової частини військової зони. На її територію поширилася влада командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь»¹⁹⁵. На території військової зони діяв німецький окупаційний апарат – його військово-адміністративна, військово-господарська та карально-поліційна частини. Невід'ємною частиною окупаційної адміністрації були також допоміжні органи (міські, районні, сільські управи) – без їх створення та співпраці частини населення з німецькими інстанціями здійснення окупаційної політики на українських землях було б неможливим¹⁹⁶.

Названі допоміжні органи – місцевого цивільного управління – працювали під контролем німецької окупаційної адміністрації. В межах району цивільну владу здійснювали районні управи, містами керували магістрати або міські управи. Уже на кінець 1941 р. на території Сумської області було створено 2 магістрати – Роменський і Кролевецький, 7 міських (Сумська, Охтирська, Лебединська, Конотопська, Буринська, Шосткінська, Тростянецька), 15 районних і 97 сільських управ. Процес створення місцевих управ проходив досить швидко – шляхом призначення керівника району, який займався підбором кадрів і був відповідальним перед німецькими інстанціями. У невеликих населених пунктах начальник («старшина», «шеф») району обіймав також і посаду бургомістра. Структура міських та районних управ була схожою і відповідала потребам життя міста чи району (відділи – фінансовий, торговий, обліку праці, освіти та пропаганди та ін.). Протягом періоду

окупації відділи реорганізовувалися, змінювалася їхня кількість та назви. Голови управ, бургомістри, старости відповідали перед німецькою владою за місцеве господарство, за «спокій і безпеку», займалися заготівлею продуктів і сировини для рейху. Бургомістри також слідували за надходженням податків, організували вербування робочої сили для Німеччини та ін.¹⁹⁷

Нова влада намагалася створити враження відродження культурного життя. На Сумщині, зокрема, відновлюються робота музеїв, бібліотек, театрів, друк газет. Зрозуміло, що газети видавалися нові: у Сумах – «Сумський вісник», Ромнах – «Відродження», Конотопі – «Визволення». Газети розглядалися окупаційною владою як важливий засіб «ідеологічної обробки» населення. Залишити останнє без інформації нацистське керівництво вважало політично не вигідним. Ще напередодні війни з СРСР у німецькому Міністерстві східних окупованих територій було створено відділ пропаганди, який займався вивченням культури українського і російського народів, контролював розповсюдження на окупованій території періодичних видань та пропагандистських матеріалів. Займався він також політичною обробкою заходів у галузі культури і преси, надавав допомогу вермахту у пропаганді¹⁹⁸. Саме відділом пропаганди Міністерства східних окупованих територій постійно друкувалися листівки і відправлялися на Схід¹⁹⁹. Місцева преса за нової влади переслідувала такі основні завдання: пропаганда (нацистська, антибільшовицька, антирадянська) і дезінформація (щодо причин початку війни, становища на фронтах, життя оstarбайтерів тощо). Окупаційні газети Сумщини були переповнені статтями про репресивну політику сталінського режиму та знуцання НКВС над арештованими²⁰⁰. Уявлення «національного відродження» намагалися створити численними публікаціями з історії краю, про видатних письменників та поетів. При чому зневажливе ставлення радянської влади до української культури підкреслювалося обов'язково²⁰¹. В місцевих газетах людям також роз'яснювалися різні аспекти окупаційної політики, публікувалися оголошення і розпорядження військового командування та міської управи. Дезінформаційні потоки були спрямовані на ту частину населення, яка вагалася щодо підтримки нового режиму. І в кожному населеному пункті знаходилися люди, що під впливом потужної пропагандистської та дезінформаційної політики йшли на службу до окупаційної влади²⁰².

Нацистську політику в галузі культури в Україні слід розглядати в широкому контексті загальноімперської політики на окупованих територіях Східної Європи. Є багато свідчень дбайливого ставлення до

архівних матеріалів на місцях, де окупанти сподівалися розташуватися мало не назавжди. Надзвичайно важливо зробити спробу простежити долю національних скарбів (у даному випадку – архівних джерел) з метою встановлення масштабів трагедії української культури в роки війни²⁰³. У загальному руслі налагодження функціонування державних установ на окупованих територіях поновлюється і робота архівів. В цьому окупанти переслідували мету збереження архівного майна та використання його в адміністративних, політичних, господарських цілях і для німецьких історичних досліджень. У планах окупантів передбачалося здійснити перехід українських архівів в управління рейхскомісаріату (по мірі збільшення його території). Обласні та історичні архіви збиралися передати у цивільне управління генерал-комісаріатів. Майже всі районні та міські архіви спочатку підпадали під контроль районних та міських управлінь, а на перспективу передбачалося об'єднання цих архівів з більшими архівами у генерал-комісаріаті. В рейхскомісаріаті «Україна» наприкінці 1942 р. була сформована спеціальна установа, основним завданням якої було здійснення керівництва архівною справою – Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями. Архіви в зоні військового підпорядкування передбачалося передати до керівництва з боку Крайового управління, але ця передача так і не відбулася. Тому основний нагляд за архівами в цій зоні окупованої України здійснювався з боку установ місцевого самоврядування²⁰⁴.

Територія Сумської області так і не була включена до рейхскомісаріату «Україна». З довоєнної мережі істархівів у підпорядкування нової влади потрапляють Сумський обласний та його Роменський і Конотопський філіали. Ними опікувалися відповідні міські управи – їхні відділи просвіти і пропаганди.

Налагодження роботи необхідних новій владі державних установ, сільськогосподарських та промислових підприємств було неможливим без залучення місцевого населення – у якості робочої сили. Тому складовою частиною діяльності окупаційного режиму була політика примусової праці. Вже у листопаді 1941 р. при комендатурах поліції міст регіону утворювалися управління робочої сили, які керували біржами праці. Всі громадяни віком від 18 до 50 років були зобов'язані зареєструватися при дільничних конторах біржі праці, одержати робочу картку і щодня відмічатися в конторі до отримання постійної роботи. За ухилення від реєстрації та роботи жорстко карали. Але використовувалася не тільки політика примусу – одним із завдань німецької влади було привернення на свій бік частини місцевого населення²⁰⁵. Саме з цією метою використовувалася антирадянська

пропаганда; проголошувалося лояльне ставлення до тих, хто постраждав від сталінського режиму; надавалися обіцянки винагород за сумлінну працю. Подібна неоднозначність у планах і діях окупаційної адміністрації виявлялася у ставленні як до робітників промисловості та сільського господарства, так і до службовців. Наприклад, нацистська політика щодо українського селянства набрала рис так званого «соціального маневрування» (заходи соціального заохочення поєднувалися з жорстким примусом та методами терору)²⁰⁶. Ситуація в містах відрізнялася від села – оскільки більшість городян не мала продовольчих запасів, присадибних ділянок. Основою їх матеріального забезпечення до окупації була заробітна плата. Тому, окрім примусу з боку загарбників, влаштування мешканців міст на роботу зумовлював інший вагомий чинник: необхідність забезпечити собі і своїй сім'ї умови елементарного виживання. Названі фактори впливали і на рішення людей йти на роботу до архівів – в окупованих Сумах, Ромнах, Конотопі. В той же час звертаємо увагу на характерну рису вступних заяв та автобіографій працівників. В них обов'язково повідомляється про засуджених родичів, про безпартійність, утиски від радянської влади. Бажаючі вступити на роботу до Роменського архіву згадують: засудженого батька (П. Святелик), те, що був «... знятий з роботи як ворожий елемент ...» (Ф. Овдієнко), антирадянські переконання (О. Дорошенко). Характер заяв про прийняття на роботу до Конотопського архіву аналогічний²⁰⁷. Пояснення цьому неоднозначне: з одного боку, люди показово висловлювали невдоволення радянською владою, щоб домогтися прийняття на роботу – адже потрібно було якось вижити. В той же час для тих, хто дійсно зазнав переслідувань від сталінського режиму, матеріальний фактор доповнювався і повною відсутністю ідеологічних сумнівів та докорів совісті. Тим більше, що робота в архіві була «нейтральною» – не вимагала здійснення каральних акцій проти своїх.

Нова влада в першу чергу намагалася залучити архіви до антирадянської, антисталінської пропаганди, яка починалася з викорінення комуністичних ідей. Радянська література суспільно-політичного змісту була заборонена і, за розпорядженнями німецької адміністрації, вилучалася з бібліотек культурно-освітніх закладів. Це були твори В. Леніна, Й. Сталіна, К. Маркса, Ф. Енгельса, певна художня література, підручники з географії, історії СРСР тощо²⁰⁸. І саме архіви роблять сховищем цієї вилученої літератури: у січні 1942 р. Конотопський архів прийняв від місцевого технікуму 3 059 книжок вказаного змісту (Історія СРСР та ВКП(б), Конституція СРСР,

твори класиків марксизму-ленінізму, Й. Сталіна та ін.), а у лютому цього ж року – 35 ящиків радянської друкованої продукції від фельдшерської школи²⁰⁹. Документи, що зберігалися в архівах, і друковані видання з фондів їхніх науково-довідкових бібліотек нацисти планували використовувати у пропагандистських цілях. У спеціальному наказі від 1 березня 1942 р. про функції оперативного штабу рейхсміністра окупованих областей вказувалося на необхідність перевірки бібліотек і архівів та конфіскації їхніх матеріалів для виконання ідеологічних завдань націонал-соціалістської партії²¹⁰. Архіви Сумщини також видавали з фондів своїх бібліотек літературу, потрібну новій владі у пропагандистських цілях. Наприклад, у червні 1942 р. з бібліотеки Конотопського архіву було відібрано літературу мистецького змісту для начальника відділу пропаганди Конотопської управи, у квітні 1943 р. той же відділ бере на використання книжки на німецькій, французькій та англійській мовах (71 шт.), а Конотопський загін українсько-національного козацтва – військову літературу²¹¹.

Обласний архів за часів окупації існував під назвою Сумського міського архіву відділу освіти і пропаганди міської управи. На жаль, про його матеріальний стан і роботу ми можемо лише здогадуватися, оскільки дані про це майже відсутні (особливо про 1941 рік). Роменський архів відновлює функціонування не з самого початку окупаційного періоду: до кінця 1941 р. він був визначений як відділ Краєзнавчого музею і перевезений до приміщення останнього. В результаті архівні фонди були змішані, описи розгублені, документи розсіпані і звалені разом з музейними речами. Тільки з 1 січня 1942 р. ставлення нової влади до архіву змінилося – його було виділено в окрему установу при Роменській міській управі, з новим приміщенням (вул. Микольська, буд. 6). Але це був напівзруйнований, обложений цеглою будинок, в якому, попри наявність 16 кімнат, не було дверей, вікон, пічок²¹². Водночас окупаційна влада дбала про матеріальне забезпечення тих установ, в роботі яких була зацікавлена. Це стосувалося і архівів, документи яких, як вже говорилося вище, планувалося використовувати. В приміщенні Роменського архіву у I кварталі 1942 р. розпочинається ремонт (виділено 400 крб.). Виготовлення дверей, віконних рам, встановлення стелажів, засклення вікон та закладення цеглою віконних отворів здійснює ремонтно-будівельний відділ. Завідуючий архівом П. Салій подає заявки щодо подальшого ремонту до відділу благоустрою Роменської міської управи²¹³. Ремонтні роботи в цьому архіві проходили протягом 1942 (у III кварталі – на 3000 крб.) (*таблиця 2.13*) і на початку 1943 років²¹⁴.

Таблиця 2.13

**Накладні видатки по утриманню архіву
Роменської міської управи у I та III кварталах 1942 р.**

№	Назва видатків	Сума (крб.)	
		I квартал	III квартал
1	Заробітна плата	6800	7350
2	Нарахування на заплату 5%	340	-
3	Автомобільно-гузовий транспорт	3100	600
4	Витрати по утриманню приміщень (опалення, освітлення, водопостачання та ін.)	726	2 160
5	Ремонт	400	3 000
6	Канцелярські, поштово-телеграфні та телефонні витрати	450	150
7	Відрядження та роз'їзди	200	450
8	Інші витрати, придбання спецодегу	340	1500
9	Придбання та утримання реманенту	-	1 500
Всього:		12356	17078

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2926, оп. 1, спр. 13, арк. 8, 93.

Конотопський архів розпочинає свою роботу майже з самого початку окупації – з кінця вересня 1941 р. Він був залишений в тому ж приміщенні, що й до окупації, яке знаходилося у більш-менш задовільному стані. Але у травні 1942 р. його директор звертається до старшини району з проханням надати розпорядження щодо ремонту, оскільки при вибухові міни й пожежі всередині будівлі архіву було порушено дах, протікає стеля і псуються документи. Наступного місяця Конотопська міська управа надає розпорядження Рембудконторі відділу міського господарства провести ремонт даху у кількох місцях²¹⁵. Окупаційною владою виділяються кошти не тільки на ремонт, а й на інші потреби архівів. У квартальних відомостях видатків по утриманню Роменського архіву вказуються різні статті витрат. Директор Конотопського архіву у листопаді 1941 р. складає обґрунтування витрат на опалення, освітлення, водопостачання і каналізацію; придбання стільців, господарського інвентарю, замків, шпагату та ін.²¹⁶ У січні 1943 р. постановою старшини Конотопського району було затверджено касовий план на I квартал для цього архіву (на 6 000 крб.) В ньому передбачалися витрати на канцелярські та господарські потреби, відрядження тощо²¹⁷.

Нацистське керівництво розуміло, що запорукою використання документів з українських архівів (у вказаних вище адміністративних,

політичних, господарських та ін. цілях) було їх збереження. Тому окупаційною владою на місцях приділялася увага питанням протипожежної безпеки та охорони приміщень архівів. Про забезпечення охорони Конотопського архіву йдеться у розпорядженні генерал-майора коменданта Наумана (лютий 1942 р.). На його виконання директор архіву терміново займається ремонтом замків. А через рік – з 25 лютого 1943 р. встановлювалася охорона приміщення цього архіву поліцейською вартою (нічна, а у вихідні дні – цілодобова)²¹⁸. Приділялася увага і охороні архіву у м. Ромни. 23 лютого 1942 р. керівник відділу благоустрою Роменської міської управи вимагає негайно ввести до штату додаткового сторожа «з таким розрахунком, аби помешкання і матеріальні цінності не залишалися без догляду жодної хвилини»²¹⁷. Також, згідно розпорядження німецького командування, голова Роменської міської управи Андрієвський у січні 1942 р. надсилає до архіву вказівки щодо перевірки протипожежних засобів. А вже наступного місяця було здійснено відповідне обстеження архіву²¹⁹.

Робота архівів окупованої Сумщини здійснювалася на різних напрямках. Найбільше відомостей маємо про діяльність Роменського архіву, оскільки зберігся його річний звіт за 1942 р. Відомо про активне проведення в ньому архівно-технічної обробки документів: матеріали розбиралися по фондах, здійснювалася підшивка та нумерація справ, перевірка матеріалів за описами; складання нових описів на фонди тощо. У планах цього архіву на 1943 р. передбачалося зробити повний облік документів та закінчити їх описування; скласти картотеку на матеріали з сільського господарства, промисловості та історії Роменщини, зробити облік архівних матеріалів діючих установ Роменської округи²²⁰. У липні 1943 р. в газеті «Відродження» була опублікована стаття директора архіву П. Салія. Вона написана у відповідності до пропагандистської політики окупаційної влади – робота архіву представляється у руслі «культурного відродження». Про роботу по збереженню і впорядкуванню документів говорить як про підготовку до «наукового опрацювання та видачі довідок метричного і статистичного характеру»²²¹. Конкретних даних про архівно-технічну обробку документів у Сумському та Конотопському архівах не збереглося. Але, оскільки у їхньому штаті були посади архіваріуса, архівно-технічного робітника²²², можемо передбачати, що роботи на цьому напрямі також виконувалися. В той же час «Сумський вісник» (вересень 1942 р.) закликає відділ освіти звернути увагу на незадовільну роботу архіву у м. Суми: «... цінні документи використовуються не за призначенням ... не налагоджена як слід робота.»²²³

За розпорядженнями нової влади, що планувала надовго залишитися на українських землях, у 1942 р. архіви вже розпочинають концентрацію документів окупаційних установ. У вересні цього року Конотопський архів прийняв 726 справ та книжок; 389 паспортів і сім військових білетів (на померлих громадян), три в'язки розсипу справ – від РАГСу, а також опис бухгалтерських книг та документів – від Конотопського управління поліції. У Роменському архіві було відкладено бланки довідок, протоколів, договорів, актів і штампів різних установ 1941 – 1943 рр.²²⁴. Використання документів здійснювалося у довідковій роботі. Конотопський архів з вересня 1942 р. почав видавати довідки по справах РАГСу. Роменський архів також видавав довідки: установам – статистичні, а окремим особам – по запису актів громадянського стану. Ця послуга була платною: наприклад, у березні 1942 р. архів надсилав до каси міської управи 6 крб., одержаних за цей вид роботи²²⁵.

Органи місцевого цивільного управління нацистської влади займалися і різними аспектами кадрового забезпечення архівів: визначенням чисельного і посадового складу працівників та їх обов'язків; встановленням режиму робочого часу, рівня заробітної плати тощо. Кількість працівників Сумського, Роменського та Конотопського архівів змінювалася протягом окупаційного періоду. У штаті першого у лютому – березні 1942 р. був один співробітник – завідуючий (В. Книш). До червня 1943 р. кількість працюючих в цьому архіві збільшилася до восьми, а у липні того ж року зменшилася до семи чол. (таблиця 2.14).

Таблиця 2.14

**Кількісний, посадовий та особистий склад
співробітників Сумського міського архіву
відділу просвіти і пропаганди Сумської міської
управи (червень – липень 1943 р.)**

№	Посада	Прізвище та ім'я працівника	
		червень	липень
1	Завідуючий архівом	Безлюдний Іван	Ільяшенко Іван
2	Старший архіваріус	Ільяшенко Іван	–
3	Архіваріус	Іваніна Віра	Іваніна Віра
4	Прибиральниця	Зикіна Євдокія	Зикіна Євдокія
5	Учениця-переписувачка	Туркова Людмила	Туркова Людмила
6	Учениця-переписувачка	Косенко Клеопатра	Косенко Клеопатра
7	Учениця-переписувачка	Лазаренко Зінаїда	Лазаренко Зінаїда
8	Учениця-переписувачка	Денисенко Ольга	Денисенко Ольга

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-1841, оп. 1, ~~104~~, арк. 282; ф. Р-1841, оп. 1, спр. 2, арк. 31.

Протягом 1942 р. постійно зростає штат Роменського архіву: на початку січня – всього два²²⁶; наприкінці січня – шість, а у жовтні – вже вісім працівників (*таблиця 2.15*). Найбільший за чисельністю штат (12 чол.) в ньому був напередодні звільнення – у серпні 1943 р. Також цей архів у разі потреби наймав і тимчасових працівників, наприклад, для перевезення стелажів та архівних матеріалів (січень 1942 р.) та для роботи по впорядкуванню документів (травень, серпень 1943 р.)²²⁷.

Таблиця 2.15

**Кількісний, посадовий та особистий склад працівників архіву при
Роменській міській управі у 1942 р.**

№	Посада	Прізвища працівників	
		січень	жовтень
1	Завідуючий архівом	Салій П.О.	Салій П.О.
2	Науковий робітник	Дорошенко	Головку А.Г.
3	Старший архіваріус	–	Овдієнко Ф.Ф.
4	Архівно-технічний робітник / архіваріус	Святелик П.І.	Святелик П.І.
5	Архівно-технічний робітник / архіваріус	Овдієнко Ф.Ф.	Святелик К.О.
6	Прибиральниця	Босенко	Литвинко П.К.
7	Вартівник	Олексенко Д.А.	Олексенко Д.А.
8	Вартівник	–	Скакун П.Й.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2926, оп. 1, спр. 14, арк. 8; ф. Р-2926, оп. 1, спр. 11, арк. 27.

Штат архіву у м. Конотоп зазнав за часів окупації як збільшення, так і скорочення. У листопаді 1941 р. він складався з п'яти (директор, завархівосховищем, секретар, техпрацівник, сторож), а у березні 1942 р. – з шести працівників. У серпні 1942 р. керівництво цього архіву змінюється, оскільки директора Кирилюка старшиною району було переведено на іншу роботу. Тимчасове виконання обов'язків директора було покладено на В. Богушевича, який з лютого цього року працював в архіві науковим співробітником²²⁸. Для В. Богушевича ця посада з тимчасової стала постійною – він керує архівом до кінця періоду окупації. За період квітень – вересень 1942 р. штат архіву було скорочено до трьох працівників, та ж сама їх кількість залишається і на червень 1943 р. (*таблиця 2.16*).

Таблиця 2.16

Заробітна плата працівників Конопського архіву (1942 – 1943 рр.)

	Посада	вересень 1942 р.		червень 1943 р.	
		прізвище	посадовий оклад (крб.)	прізвище	посадовий оклад (крб.)
1	Директор	Богушевич В.П.	600	Богушевич В.П.	600
2	Секретар	Масік В.І.	250	Руденко М.А.	450
3	Сторож	Галайба М.Г.	200	Галайба М.Г.	300

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 15; ф. Р-2192, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

Кількість працівників Сумського і, особливо, Роменського архіву була достатньою для збереження та впорядкування документів, а також виконання завдань нової влади щодо їх використання. Скорочення ж штату Конопського архіву поставило його співробітників у надзвичайно складні умови. Адже виконувати той обсяг робіт, що визначався в завданнях нової влади, було необхідно. У зверненнях до окупаційних органів В. Богушевич наголошував на перевантаженні працівників: секретар виконує архівно-технічну роботу та завархівосховищем, сторож – ремонт, прибирання тощо²²⁹. Звертаємо увагу і на особливості складу штатів означених архівів за часів окупації. В ті місяці, коли кількість працівників в них була 6 – 8 чол., спостерігається запозичення переліку посад з довоєнних радянських часів (особливо – у Роменському архіві): наявність посад наукового співробітника, різних категорій архіваріусів тощо.

Питання режиму роботи та обов'язків працівників не вирішувалися одноосібно керівниками архівів, а визначалися і контролювалися органами місцевого цивільного управління. У 1942 – першій половині 1943 рр. тривалість робочого дня для працівників архівів Сумщини складала вісім годин. Завідуючий Роменським архівом у цих часових межах встановив (у квітні 1942 р.) розпис робочого часу – конкретно для певних категорій працівників (*таблиця 2.17*).

Таблиця 2.17

Розпис робочого часу для всіх працівників Роменського архіву з 1 травня 1942 р.

№	Посада	Початок роботи	Закінчення роботи	Перерва на обід
1	Керівник	8.00	17.00	12.00 – 13.00
2	Науковий робітник	8.00	17.00	12.00 – 13.00
3	Архівно-технічні робітники	8.00	17.00	12.00 – 13.00
4	Прибиральниця	5.00	14.00	10.00 – 11.00
5	Нічні вартові	17.00	5.00	безперервно

Примітка: нічні вартові працюють по 12 годин через ніч, а по 4 години надається їм в рахунок вихідних днів.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2926, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

Наприкінці травня – на початку червня 1943 р. тривалість робочого дня для службовців і робітників архівів збільшується на годину²³⁰. Новою владою, як не дивно, було передбачено і щорічний відпочинок – у 1943 р. працівникам Роменського архіву, що проробили рік (А. Головка, Ф. Овдієнко, П. Святелик та ін.), була надана двотижнева відпустка²³¹. Докладно було розроблено перелік обов'язків співробітників архіву, що був затверджений інспектором відділу освіти і пропаганди Роменської міської управи. У цьому документі працівників було розподілено на групи: 1) керівники та наукові співробітники – архівісти (ведуть переважно керівну та наукову архівну роботу); 2) архівно-технічні працівники (здійснюють переважно архівно-технічну роботу); 3) обслуговуючі робітники (займаються технічною роботою). Працівники першої групи мусили мати вищу архівну або історичну освіту; другої – могли бути із незакінченою вищою або середньою; третьої – могли бути без освіти, «але грамотні і чесні люди»²³². На напрямку забезпечення збереження документів до працівників пред'являлися цілком слухні вимоги: дбайливо відноситися до документів, берегти їх від сонця, вологості, гризунів, паперових шкідників; заборона на паління та запалення свічок поблизу архівного матеріалу та ін. Також заборонялося виносити архівні документи з архіву без особливого дозволу на це; використовувати їх для куріння, писання, обгортки,

палива; копіювати для своїх особистих цілей; допускати сторонніх осіб до архівних матеріалів; надавати відомості стороннім особам про наявні в архіві матеріали – без дозволу на це керівника архіву²³³.

Керівництво органів місцевого цивільного управління визначає розмір та налагоджує виплату заробітної плати працівникам архівів. У лютому – березні 1942 р. голова Роменської міської управи надсилає завідувачу архіву П. Салію вказівки щодо термінів подання вимогової відомості до бухгалтерії управи і зазначає, що заходи щодо своєчасного одержання співробітниками зарплатні потрібно здійснювати заздалегідь²³⁴. Вибірковий аналіз бухгалтерських документів Роменського архіву свідчить про те, що, заробітна плата дійсно виплачувалася у встановлені терміни. У II кварталі 1942 р. окупаційна влада навіть підвищує плату співробітникам цього архіву²³⁵. Але у вересні того ж року Біржа праці Ромен повідомляє підприємства і установи про плани зниження зарплатні робітникам і службовцям – якщо вона вище рівня, який був на 22 червня 1941 року²³⁶. Відповідно П. Салій складає список штату, де вказує діючий оклад кожного працівника та оклад цієї посадової одиниці на 22 червня 1941 року (таблиця 2.18). Місячні оклади працівників, за цим документом, були більші, ніж до війни. Але зменшення зарплатні у 1942 – 1943 років не відбулося²³⁷. Заробітна плата працівників Конотопського архіву була нижчою, ніж Роменського (*таблиці 2.17, 2.18*). І це не зважаючи на те, що ставки підвищувалися. З проханням про збільшення зарплатні наважився звернутися до окупаційної влади В. Богушевич, посилаючись на означене вище перевантаження працівників²³⁸. Даних про зарплатню всіх працівників Сумського архіву не збереглося, у документах вказується лише оклад завідуючого – 600 крб. на місяць²³⁹. Оскільки директор архіву у м. Конотоп отримував таку саму платню, за аналогією передбачаємо, що ставки інших працівників Сумського архіву наближені до рівня Конотопського.

Таблиця 2.18

Заробітна плата працівників архіву при Роменській міській управі

№	Назва штатної одиниці	Посадовий оклад на вересень 1942 р.	Посадовий оклад на 22 червня 1941 р.
1	Директор архіву	900	570
2	Науковий робітник	400	350
3	Старший архівний робітник	300	225
4	Архівно-технічний робітник	250	175
5	Прибиральниця	150	75
6	Охоронник	150	100

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2926, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

Характеристика рівня заробітної плати в архівах Сумщини не може бути повною без порівняння з тогочасною оплатою праці у інших галузях окупованої України, а також без оцінки купівельної спроможності одержаних працівниками грошей. В середньому на той час щомісячні заробітки становили: кваліфікованого робітника – 400 крб., вчителів – від 250 до 400 крб., фахівців та керівників – від 900 до 1500 крб. Але навіть більш-менш висока заробітна плата тоді не мала особливого значення, оскільки в містах гостро стояла проблема постачання продовольства. Головними факторами для виживання людей були купівельна спроможність отриманих грошей (за цінами ринків) та розмір продовольчої пайки. У різних місцевостях окупованої України вага останньої суттєво різнилася. У Сумах вона була однією з найменших – 100 г. на особу. Ціни ж на базарах були настільки високі, що зводили нанівець зароблені кошти²⁴⁰. Тому, у порівнянні з середньою заробітною платою в інших галузях, оплата праці різних категорій працівників навіть Роменського архіву була не високою. Директор отримував нижчу межу оплати керівника, науковий співробітник – на рівні кваліфікованого робітника, архівно-технічні працівники – нижчу межу вчительської платні. І це враховуючи мізерний розмір хлібної пайки в регіоні. Оплата ж праці у Конопотському та Сумському архівах була, відповідно, нижче середнього рівня.

Попри зовнішню «турботу» про збереження і охорону архівних матеріалів, окупаційна адміністрація зневажливо ставилася до документів, не потрібних для здійснення певних владних цілей. Архіви примушують займатися виділенням так званого «архівного паперу», «пригідного для писання»²⁴¹, – для потреб тих чи інших установ. За розпорядженнями представників нової влади виділенням цього «архівного паперу» та його реалізацією за гроші, що передавалися до каси міської управи, займався Роменський архів (у березні 1942 р. було передано 40 крб.)²⁴². Від Конопотського архіву також неодноразово вимагали відпустити (тобто реалізувати за гроші) «архівний папір»: у травні 1942 р. – для потреб дитячої молочної кухні та цегляного заводу, а у листопаді цього ж року – для обклеювання книг при переплетенні. У розпорядженнях різних органів (Конопотської міської комендатури, Управління старшини Конопотського району та ін.) були обмовки про «непридатність» паперу, який вимагалось виділити, або про його «непотрібність» архіву²⁴³. В той же час вказівки нової влади обговоренню не підлягали – і якщо в архівах не було «непридатного» паперу – то його потрібно було знайти. Під категорію «паперу на реалізацію» в архівах періоду окупації підпадали документи, які насправді потрібно було

зберігати для наступних поколінь. Адже дані про створення комісій для вирішення питань щодо цінності документів, які виділялися для вторинного використання, – відсутні. До того ж не було сформовано жодних критеріїв такого виділення, рівно як і залишення документів на зберігання. І навіть при наявності таких комісій і критеріїв фахове вирішення цих питань в архівах регіону на той час було неможливим – оскільки в них працювали люди, що не мали відповідної освіти та досвіду архівної роботи.

Підсумовуючи вищесказане, зазначаємо, за доби німецько-фашистської окупації архіви в містах Суми, Ромни та Конотоп були підпорядковані відділам просвіти і пропаганди відповідних міських управ. Заходи нової влади з відновлення роботи цих архівів, впорядкування приміщень та документів були зумовлені такими факторами: 1) загальний процес налагодження функціонування державних установ на окупованих територіях; 2) необхідність використання архівних джерел в інтересах рейху.

При організації кадрового забезпечення архівів (встановленні штату, визначенні обов'язків працівників) органами місцевого цивільного управління використовувався радянський досвід. Спостерігався політико-ідеологічний підхід до підбору співробітників – надання пріоритету особам, невдоволеним сталінським режимом. Кадрове забезпечення Сумського і Роменського архівів було достатнім для збереження, охорони та впорядкування документів, а також і для виконання завдань щодо їх використання. Значне скорочення штату Конотопського архіву унеможливило якісне здійснення означеного комплексу робіт. Новою владою було забезпечено регулярну оплату праці працівників архівів регіону, але її рівень був невисоким.

Робота архівів Сумського регіону за окупації здійснювалася на таких напрямках: 1) впорядкування приміщень; 2) збереження та охорона документів; 3) архівно-технічна обробка матеріалів; 4) концентрація документів установ, створених за нової влади; 5) використання документів та літератури з науково-довідкових бібліотек. Видача довідок установам і громадянам відповідала адміністративним та господарським цілям окупаційної влади, а використання книжок з науково-довідкових бібліотек архівів – політико-ідеологічним. Із метою викорінення комуністичної ідеології архіви також робили сховищем забороненої радянської літератури.

Новою владою були здійснені певні заходи щодо збереження архівних документів: ремонт, організація охорони приміщень, контроль протипожежної безпеки, виділення коштів на господарські та інші

потреби, необхідні для роботи архівів Сумщини. Збереження більшості матеріалів Роменського і Конотопського філіалів і частини документів Сумського обласного архіву мало позитивне значення для подальшого розвитку архівної галузі регіону (особливо у порівнянні з долею Глухівського архіву). З іншого боку, окреслені позитивні моменти в політиці нової влади не мали на меті збереження культурної спадщини українського народу. Долю документів, сконцентрованих в архівах регіону, визначав не тільки фактор захоплення іншою державою, а й тоталітарний характер режиму завойовників. Окупаційна влада ставилася до українських архівів як до трофею, що повинен стати засобом обслуговування державної політики на захоплених землях. Особливо негативні наслідки мало зневажливе ставлення нової влади до особливої цінності архівних джерел. Практика вторинного використання архівних матеріалів – у якості звичайного паперу – мала наслідком значні, фактично ніким не контрольовані, втрати документів.

2.4. Архіви в житті українського суспільства на завершальному етапі війни

Звернення до тих сторінок нашої історії, що дають надзвичайні приклади взаємодії всієї української громади, вбачається надзвичайно корисним для сьогодення. Одним з таких періодів є завершальний етап війни, коли на фронтах йшов переможний розгром ворога, а на тількино звільнених територіях люди самовіддано відбудовували з руїн міста і села. Надія на перемогу, на нове, краще життя міцніла з кожним днем, згуртовувала суспільство, зумовлювала невимушений ентузіазм – для скорішого досягнення світлої мети. Особливим був завершальний період війни і для розвитку архівної галузі УРСР в цілому і на Сумщині зокрема. В період окупації архівні матеріали опинилися під загрозою знищення, пограбування, вивезення. Але небезпека їхньої втрати залишалася і після звільнення – через зруйновані приміщення архівів та відсутність належних умов зберігання. І тільки негайне відновлення роботи архівних установ одразу ж по звільненню міст від загарбників міст могло врятувати і зберегти документальні матеріали для наступних поколінь.

18 грудня 1942 року радянські війська, долаючи жорстокий опір противника, звільняють перший український населений пункт. У лютому – березні 1943 року розпочалося визволення Сумщини (райцентрів Велика Писарівка, Краснопілля, Лебедин, Миропілля та ін.). Але в результаті контрнаступу фашистських військ майже всі звільнені міста і села регіону були знову захоплені²⁴⁴. Остаточне очищення області від

окупантів розпочинається у серпні 1943 року, на завершальному етапі Курської битві. 3 – 5 серпня війська Воронежського фронту перейшли у контрнаступ на Белгородсько-Харківському напрямку – і 8 серпня була вже остаточно звільнена Велика Писарівка. Особливо жорстокі бої відбулися в районі Охтирки, де було сконцентровано значні сили фашистів. Безпосередньо на Сумському напрямку наступала 38-а армія Воронежського фронту – 8 серпня 1943 року його війська звільнили Краснопілля і вийшли на дальні підступи до Сум. Гітлерівці готувалися до оборони, створивши міцні укріплені рубежі на правому березі р. Псел, але радянські війська обійшли місто з флангів і створили загрозу оточення фашистського угруповання. Обласний центр було визволено 2 вересня 1943 року. В результаті подальшого наступу на цьому напрямку було звільнено ряд населених пунктів області, у тому числі й Ромни (16 вересня). У північних районах Сумщини наприкінці серпня здійснювали наступ війська Центрального фронту, і 30 серпня ними було звільнено Глухів, а 6 вересня – Конотоп. У цьому ж місяці звільнення території області від загарбників було повністю завершено²⁴⁵.

Умови воєнних дій є надзвичайно несприятливими для збереження архівних документів. При відступі Червоної Армії матеріали, що не встигли евакуювати, або залишалися напризволяще, або знищувалися. На завершальному ж етапі війни в інтересах влади було їх максимальне збереження – для подальшої масштабної розробки в оперативних цілях. В першу чергу до збереження архівних документів залучається армія. Наприклад, штаб Воронежського фронту 8 вересня 1943 року надав вказівки командирам військових частин та комендантам гарнізонів брати під охорону документи і приміщення архівів, оберігати архівні матеріали від пошкодження²⁴⁶.

По ходу визволення області від загарбників відбувається відновлення місцевих партійних та радянських керівних органів, основним завданням яких була відбудова зруйнованого господарства регіону. Вибори не проводилися, керівники призначалися «зверху», і найчастіше призначення здійснювалися задалегідь – коли територія районів ще не була звільнена від окупантів²⁴⁷. Ще задовго до визволення України ЦК КП(б)У складає плани укомплектування наркоматів, керівних партійних і радянських органів областей, міст і районів. Уповноважені від ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У на початку 1943 р. підбирали кадри для роботи на визволених територіях УРСР серед українців, що перебували в евакуації. Разом з працівниками, що прибули зі східних регіонів СРСР, у роботу по відновленню партійних та радянських органів в областях включалися і діячі антифашистського підпілля та партизанського руху.

Ця тенденція особливо була характерна для Сумщини. Відразу після визволення Сум члени підпільного обкому партії увійшли до складу Сумського обласного комітету КП(б)У, а 1-м секретарем останнього було затверджено керівника підпільного обкому П. Куманька. У дев'яти районах області були збережені райкоми КП(б)У, що до того діяли в тилу ворога²⁴⁸. У день визволення Сум М. Хрущов надсилає телефонограму Голові РНК СРСР про стан господарства міста. Картина майже повної розрухи була окреслена на основі повідомлення керівників тільки-но звільненого міста – Курасова (секретар міського комітету партії) та Толстокора (голова міськвиконкому). 18 вересня 1943 р. М. Хрущов приїхав до Сум особисто, оглянув зруйноване місто і обговорив питання його відбудови²⁴⁹.

У регіоні відбудови потребували майже всі підприємства та установи. Матеріальна та документальна база архівів Сумщини зазнала на початку війни, під час окупації та звільнення від загарбників значних втрат. В будівлі облархіву було розграбовано стелажі, значну кількість дверей, зруйновано опалювальну систему, вибите скло у вікнах. Значна частина документів була розграбована або знищена. Приміщення і документи Конотопського філіалу у більшості збереглися, але частина справ була все ж таки втрачена, також при відступі фашистських військ всі документи були пересипані отруйними речовинами. Втрата матеріалів у Роменському філіалі також мала місце, але більша частина документальної бази та стелажного обладнання збереглися²⁵⁰. Про обставини знищення Глухівського філіалу говорилося вище.

У загальному контексті відновлення роботи державних установ та відбудови господарства відроджується і функціонування радянської архівної системи. Керівництво галузі готувалося до цієї роботи – питання відновлення мережі архівних установ було обговорено вже 29 – 30 грудня 1942 р. у м. Златоусті на нараді керівників евакогруп держархівів та начальників центральних архівів УРСР. Для організації означеної роботи – по мірі звільнення українських територій – у січні 1943 р. на Україну від'їжджає оперативна група УДА НКВС УРСР на чолі з П. Гудзенком²⁵¹. НКВС УРСР видає розпорядження стосовно відновлення роботи архівів та пріоритетних напрямів їхньої діяльності. В першу чергу – це «Інструкція щодо організації роботи органів Управління державними архівами в районах України, звільнених від німецько-фашистських загарбників» (квітень 1943 р.). В ній були визначені основні завдання архівного будівництва на звільнених територіях: збирання документальних матеріалів Вітчизняної війни; використання документів для оперативних цілей; збирання актів про

звірства, руйнування та інші заподіяні збитки громадянам і державі СРСР німецько-фашистськими загарбниками; відновлення роботи відділів держархівів, обласних архівів, їхніх філіалів, районних, міських архівів та ін.²⁵² Збирання документів періоду війни повинно було розпочинатися негайно по звільненню населених пунктів і, навіть, – у ході звільнення. Інструкція говорить, що «... працівники органів Управління держархівами НКВС – УНКВС повинні слідувати ... за передовими частинами Червоної Армії у складі оперативних груп НКВС – УНКВС ...»²⁵³. Було визначено також окупаційні установи, відомості про які потрібно збирати в першу чергу (*таблиця 2.19*).

Таблиця 2.19

Перелік окупаційних установ, відомості про які потрібно було збирати негайно (за «Інструкцією щодо організації роботи органів Управління державними архівами в районах України, звільнених від німецько-фашистських загарбників»)

№	Назва установи періоду окупації
1	Гестапо
2	Фельдкомендатури
3	Особливо уповноважений німецького командування
4	СС
5	Поліція
6	Жандармерія
7	Школи жандармерії і поліції
8	Відділ східної пропаганди
9	«Дім німців»
10	Біржа праці
11	Управління державними маєтками
12	Радіостанції
13	Міська управа, районні та сільські управи
14	Допоміжна поліція
15	Обласна земельна управа, районні земельні управи
16	Судові органи
17	Біоро видання продовольчих карток
18	Редакція місцевої газети
19	Типографія
20	Учбові та лікувальні заклади
21	Промислові підприємства
22	Громадські господарства
23	Державні маєтки
24	МТС
25	Націоналістичні контрреволюційні організації – «Просвіта» та ін.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 10, спр. 1, арк. 1 зв.

На виконання вказаної інструкції та інших розпоряджень НКВС, пошук та вилучення документів воєнного періоду разом з архівістами здійснювали працівники міліції. З цією метою створювалися оперативні групи, які діяли на щойно звільнених українських територіях²⁵⁴.

Відновлення мережі архівних установ та збирання документальних матеріалів на Сумщині відбувається поступово – по ходу звільнення регіону від загарбників. За розпорядженням начальника УДА НКВС УРСР П. Гудзенка, 8 серпня 1943 р. до звільненого Миропілля прибувають П. Супрун та А. Горячкін, які мали тривалий стаж роботи в архівній системі. Тенденція співпраці архівістів зі співробітниками НКВС була характерна і для Сумщини. П. Супрун та А. Горячкін інструктують опергрупу полковника Комісарова, а також співробітників райвідділів НКВС, які були направлені для роботи у звільнені райони області. По мірі очищення області від ворога начальники РВ НКВС отримують розпорядження щодо організації районних та міських архівів. Також керівники райвідділів НКВС у серпні – вересні 1943 р. займалися організацією роботи по збиранню документів періоду окупації. Особисто виїжджали в райони Сумщини для збирання документів і П. Супрун та А. Горячкін. Приміщення для концентрації матеріалів було надано місцевою владою Миропілля вже 8 серпня 1943 р. І з 8 серпня по 2 вересня 1943 р. сумісними зусиллями працівників органів внутрішніх справ і архівістів вже було сконцентровано 14 фондів (806 од. зб.)²⁵⁵.

На наступний день після звільнення Сум – 3 вересня 1943 р. – П. Супрун і А. Горячкін прибувають до міста. В той же день ними були організовані відділ держархівів УНКВС у Сумській області та обласний державний архів, було розпочато збирання документів періоду окупації²⁵⁶. З 3 – 19 вересня обов'язки начальника обласного відділу держархівів і начальника облдержархіву виконував А. Горячкін, а з 20 вересня 1943 р. – П. Супрун²⁵⁷. Штат облархіву (7 чол.) спочатку було сформовано зі співробітників, які працювали в Сумському міському архіві в період окупації. Будівля цього архіву була, як говорилося вище, непридатною для роботи, і відновлені відділ держархівів та облархів розташувалися в іншому приміщенні²⁵⁸. Архівними співробітниками було складено список окупаційних установ, організацій і підприємств м. Суми – і в ці адреси відправлялися для збирання документів бійці винищувального батальйону. По місту було вивішено об'яви з проханням до громадян, які знають про місцезнаходження документів, повідомити або доставити їх до архіву. Вже у вересні 1943 р. у Сумському обласному держархіві, окрім матеріалів, що збереглися у міськархіві періоду окупації, було сконцентровано комплект газети «Сумський

вісник» за 1941 – 1943 рр., 21 шт. фотонегативів, два рулони кінострічки, а також німецькі плакати, листівки, газети тощо²⁵⁹.

Переможний наступ радянських військ, звільнення від ворога Глухова, Конотопа, Ромен створюють сприятливі умови для відновлення роботи філіалів обласного архіву. З цією метою 21 вересня 1943 р. на місця виїхав начальник першого відділу УДА НКВС УРСР Кірей. Але відновлення довоєнної архівної мережі розпочинається ще до його приїзду. У день звільнення міста – 6 вересня 1943 р. – розпочинає свою роботу філіал облдержархіву у Конотопі, в якому тимчасово продовжували працювати співробітники, найняті ще окупаційною владою²⁶⁰. 18 вересня 1943 року відновив свою роботу і філіал у м. Ромни, у штаті якого також тимчасово були залишені працівники періоду окупації. На посаду ж директора був прийнятий (за допуском начальника Роменського РВ НКВС) А. Охрименко – довоєнний співробітник філіалу, який за часів окупації в ньому не працював. На початку жовтня 1943 р., за ініціативою Кірея, було відновлено роботу Глухівського філіалу²⁶¹. Але УДА НКВС УРСР директивою від 10 листопада 1943 року назвало недоцільним відновлення роботи цього філіалу – за відсутністю документальної бази. У Глухові було запропоновано створити міський архів і зосередити в ньому матеріали війни – для наступної передачі їх до облдержархіву. У тому ж місяці Глухівський філіал Сумського облрархіву припиняє своє існування, а на початку 1944 року у Глухові було організовано міський архів зі змінним складом документів²⁶². З жовтня 1943 року відновлюється мережа районних та міських архівів: до кінця року райархівів в області налічувалося 19, створено було також Сумський міськархів²⁶³.

Із завершенням звільнення районів області від загарбників в них активізується збирання матеріалів періоду окупації та документів радянського походження. Ця робота здійснювалася працівниками відновлених філіалів, райміськархівів, а також співробітниками райвідділів НКВС. До начальників РВ НКВС у жовтні 1943 року з цього питання було надіслано розпорядження обласного УНКВС та відділу держархівів. В ньому перелічувалися види документів, до збирання яких потрібно було приступити негайно. Це, в першу чергу, – матеріали окупаційного періоду (установ, організацій і підприємств, що існували при німцях; газет, листівок, наказів періоду окупації; документів про звірства, руйнування та заподіяних збитках державі і громадянам тощо). Також було запропоновано збирати й документи радянського походження: установ, організацій та підприємств, що існували до окупації; газет, листівок, відозв; документів партизанських загонів та

підпільних комуністичних організацій. Знищення будь-яких матеріалів без санкції архівного відділу, а також приєднання документів-оригіналів до слідчих справ у якості доказів було категорично заборонено²⁶⁴. УДА НКВС УРСР у листопаді 1943 року пропонує залучити до збирання спогадів і документів населення, школярів, вчителів. Начальникам філіалів у Ромнах та Конотопі рекомендується весь штат переключити на збирання матеріалів періоду війни²⁶⁵. До організації роботи на цьому напрямі підключаються і місцеві органи влади – відповідні постанови приймають виконавчі комітети районних рад. Наприклад, постанова Роменського райвиконкому від 28 жовтня 1943 року «Про здачу архівних матеріалів» зобов'язувала керівників установ, підприємств, організацій та приватних осіб здавати архівні документи, а також передбачала кримінальну відповідальність або штраф до 3 000 карбованців «в разі нездачі або псування архівних матеріалів»²⁶⁶.

Організаційні заходи влади, спільні дії архівістів, міліції і населення дають позитивний результат: збирання документів періоду війни проходить достатньо активно. Тільки по Сумському облдержархіву за вересень – грудень 1943 року було сконцентровано 89 фондів (3 491 од. зб.) (*таблиця 2.20*). Ця робота продовжується і у 1944 – першій половині 1945 рр.²⁶⁷ Виявлення матеріалів періоду окупації здійснювали і райархіви. Наприклад, Роменським районним архівом внаслідок обстеження у 1943 – 1944 роках сільських рад, установ та організацій району було сконцентровано 644, а під час повторного обстеження у 1944 – 1945 роках – ще 4 602 справи²⁶⁸. Архівісти починають і впорядкування та науково-технічну обробку документів: оформлення справ, систематизацію розсипу, складання описів тощо. Співробітники Конопотського філіалу були змушені очищувати матеріали від отруйних речовин²⁶⁹.

Таблиця 2.20

Концентрація документальних матеріалів і друкованих видань періоду Великої Вітчизняної війни у вересні – грудні 1943 р. (Сумський облдержархів)

№	Назва документальних матеріалів	Кількість (шт.)
1	Листи громадян, відігнаних до Німеччини	2500
2	Журнали	3
3	Декларації німецького уряду	1 000
4	Листівки	3948
5	Накази	2
6	Відозви	4

7	Брошури	2678
8	Газети*	223
9	Негативи	20
10	Кінострічки (рулоні)	4
11	Газети на німецькій мові	163
12	Журнали на німецькій мові	63
13	Брошури на німецькій мові	455
14	Книжки на німецькій мові	74
15	Плакати на німецькій мові	181

* Назви газет: «Сумський Вісник», «Голос Полтавщини», «Визволення», «Нова Україна», «Голос Правди», «Золотоношські вісті», «Миргородські вісті», «Зоря», «Доброволець», «Фронтвий листок для добровольців», «Голос Охтирщини».

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл: ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 54-54 зв.

Стан господарського життя тільки-но звільнених українських земель був катастрофічний – внаслідок бомбардувань, воєнних дій і тактики «випаленої землі» на початку війни, політики фашистів під час окупації та при відступі. 2 листопада 1942 р. ВР СРСР приймає постанову про створення Надзвичайної Комісії щодо встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників і нанесених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. На Надзвичайну Комісію було покладено завдання збирання, перевірки та підготовки документальних матеріалів про злочини гітлерівців і матеріальні збитки, нанесені внаслідок окупації радянської території військами фашистської Німеччини і її союзників²⁷⁰. 5 березня 1943 р. РНК СРСР приймає постанову про роботу цієї комісії, а також про створення відповідних республіканських, крайових та обласних комісій в місцях, звільнених від окупантів. Визначався їхній склад: керівник республіканського ЦК або обкому партії, голова (заступник) РНК або облвиконкому рад, відповідний начальник УНКВС та ін.²⁷¹ По ходу звільнення областей УРСР створюються відповідні обласні комісії і «по гарячих слідах» збирають дані про збитки, а потім їх систематизують і уточнюють.

У 1943 р. розпочала свою роботу і Сумська обласна надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників і нанесених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам області²⁷². Зібрані цією комісією дані про втрати різних галузей господарства, соціальної, культурної сфер та майна громадян вражають масштабами руйнувань (*таблиця 2.21*).

При складанні актів про нанесені збитки підприємствам і установам, а також про злодіяння загарбників була проведена значна за обсягами робота. Вона мала вагоме суспільно-політичне (висування претензій країнам-агресорам, покарання злочинців тощо), а також і науково-історичне значення. Для роботи цієї комісії надзвичайно корисною виявилися і робота архівістів по збиранню документів періоду окупації та радянського походження. Адже для оцінки розміру нанесених збитків та з'ясування обставин необхідні були і документи окупаційної влади, і дані про матеріальну базу установ і підприємств у довоєнний період.

Таблиця 2.21

Збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками господарству і громадянам Сумської області (за матеріалами Сумської обласної надзвичайної комісії по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників і їх спільників і нанесених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам області)

№	Назва галузі або сфери	Збитки (тис. руб.)
1	Промисловість	922 394
2	Сільське господарство	5 781 549
3	Лісне господарство і лісна промисловість	77 504
4	Залізничне, автотранспортне і шляхо-мостове господарство	264 000
5	Зв'язок	35 700
6	Комунальне господарство	193 454
7	Господарство торговельних та заготівельних організацій	372 131
8	Народна освіта (у тому складі науково-дослідні установи, вищі та спеціальні учбові заклади)	2 665 837
9	Охорона здоров'я	67 790
10	Соціальне забезпечення	1 659
11	Мистецтво	20 420
12	Кінофікація	5 462
13	Радянські установи та громадські організації	37 211
14	Релігійні культу	12 596
15	Майно громадян	6 172 628
Всього:		14 231 034

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 9-10; 15 зв.

У загальному руслі діяльності означених надзвичайних комісій республіканського і місцевого рівнів розпочинається встановлення розміру збитків, що були нанесені загарбниками архівним установам. 15 грудня 1942 р., відповідно до указу ВР СРСР від 2 листопада, УДА НКВС УРСР надсилає розпорядження до алгінської евакогрупи. В ньому пропонується негайно (до 30 грудня 1942 р.) провести облік нанесених окупантами збитків – для пред'явлення цих матеріалів до Надзвичайної Комісії. В евакуйованих бухгалтерських документах, на думку УДА НКВС УРСР, повинні бути матеріали про здійснені німцями руйнування архівосховищ, знищених і розграбованих матеріальних цінностей²⁷³. Відомості про виконання цього розпорядження архівістами Сумщини, що працювали в евакуації, відсутні. І вже з початком звільнення України РНК УРСР надає вказівку створити при УДА НКВС УРСР спеціальну робочу групу по збиранню й опрацюванню матеріалів для Республіканської Надзвичайної Комісії. Ця робота здійснювалася в усіх областях УРСР²⁷⁴. Перші акти про збитки, нанесені матеріальній базі архівів Сумщини, складаються незабаром після звільнення. Наприклад, на основі зібраних у серпні – вересні 1943 р. даних складено акт по облдержархіву, в якому вартість знищеного, розграбованого і зіпсованого майна оцінюється у 292 479 крб.²⁷⁵ Але для архівів майнові збитки мають другорядне значення – у порівнянні з втратами документальної бази. 12 листопада 1943 р. наркомом внутрішніх справ республік та начальникам УНКВС областей був направлений «Циркуляр НКВС СРСР про організацію роботи по встановленню збитків, нанесених німецько-фашистськими військами документальним матеріалом державного фонду СРСР». Документ визначає необхідність створення комісій при відділах держархівів НКВС – УНКВС для визначення характеру і розміру збитків; взяття на облік всіх документальних матеріалів державних архівів, установ, організацій, підприємств, що збереглися; складання спеціальних актів про збитки з додаванням описів втрачених матеріалів та знищеного, розграбованого, зіпсованого майна, показань свідків та ін. І розпочата у 1943 р. архівістами регіону робота з встановлення збитків, нанесених війною матеріальній та документальній базі архівів, продовжувалася й надалі. У 1944 – 1945 рр. відбувається уточнення зібраних даних, доповнення їх. Враховуються і реевакуйовані документи – вони були повернені до архівів Сумщини з с. Алга у квітні 1945 р.²⁷⁶ Також працівники обласного архіву, його філіалів, районних та міських архівів допомагали у справі встановленні збитків, нанесених документації установ та підприємств різних галузей: промисловим підприємствам,

колгоспам, МТС, банкам, бібліотекам, учбовим закладам тощо. Зокрема на Роменщині співробітники філіалу облдержархіву та райархіву приймали участь у складанні відповідних актів по пивному заводу, конторі зв'язку, відділу народної освіти, районній споживспіці, прокуратурі та ін.²⁷⁷

Відбудова республіки, що лежала в руїнах, в умовах продовження війни вимагала надзвичайного напруження сил, координації сумісних дій громади та держави. Цілком природним було спрямування на першочергове відновлення підприємств, що давали необхідну продукцію для фронту. Особливу увагу уряд приділяв відродженню вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості; енергетичної бази, залізничного транспорту, житлового фонду. Але також зусилля спрямовувалися і на відновлення роботи інших галузей промисловості і сільськогосподарського виробництва, системи освіти та охорони здоров'я, влаштування побуту та забезпечення нагальних потреб населення. Здійснювалася реевакуація зі сходу країни українських установ і організацій, підприємств, майна колгоспів, радгоспів тощо. На Сумщині відбудовчі роботи почалися відразу після визволення краю. Перший секретар обласного комітету КП(б)У по декілька разів на місяць надсилав Секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову та Голові РНК УРСР Л. Корнійцю інформацію про роботу, що здійснювалася у звільнених районах області²⁷⁸. Найбільша увага приділялася залізницям та машинобудівним підприємствам. Вже на початку жовтня 1943 року було відновлено рух ешелонів по дорогах Брянськ – Конотоп, Ворожба – Конотоп, Ворожба – Суми та ін. Наприкінці 1943 р. стали до ладу окремі цехи Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе, Конотопського заводу «Червоний металіст». Відновили свою діяльність близько 1,5 тис. колгоспів, 37 радгоспів, 57 МТС області. На Роменщині восени 1943 р. йшло відновлення електростанції, зруйнованих цегельних та машинобудівних заводів, харчових підприємств, взуттєвої фабрики тощо. З великими труднощами у 1943 – 1944 роках відбудовувався такий необхідний на той час роменський нафтопромисел²⁷⁹. 13 березня 1944 року Бюро обкому КП(б)У та виконкому Сумської облради приймає постанову «Про заходи щодо посилення відновлювальних робіт в області», за якою пропонується у найкоротший термін ліквідувати наслідки окупації²⁸⁰. На кінець 1944 р. вже працювали всі великі підприємства області, при чому одночасно з відновленням виробництва відбудовувалися і житлові площі, заклади культури (гуртожитки, квартири, клуби), медичні установи. Зазначаємо позитивну організаторську роль держави у цьому процесі – на відбудову

підприємств області було виділено 75 млн руб., налагоджено допомогу республік СРСР – технікою та спеціалістами²⁸¹.

Протягом 1944 – першої половини 1945 років у загальному контексті відбудовчих робіт відбувається обладнання приміщень облдержархіву та його філіалів, проведення необхідного поточного ремонту (даху, вікон тощо)²⁸². На шляху подальшого процесу розвитку архівної галузі на звільнених від ворога землях України важливу роль відіграла постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 року «Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР». В ній перед НКВС та УДА УРСР були поставлені завдання у різних аспектах архівного будівництва – зміцненні матеріальної бази, концентрації документів, їх використання та ін. В першу чергу республіканський НКВС протягом 1944 року був зобов'язаний провести ремонт приміщень держархівів та організувати впорядкування архівних матеріалів. Також Раднаркомом УРСР ще раз озвучувалася вимога до тих установ та організацій, в яких знаходилися документи періоду окупації, – негайно передати останні архівним органам. Визначені завдання відбудови галузі у даній постанові підкріплюються й матеріально: у плані відбудови господарства у 1944 році передбачався відпуск 1,5 млн крб. на капітальний ремонт приміщень держархівів УРСР, а також включення архівних органів на постачання будівельними матеріалами. Було також поставлено завдання і перед місцевою владою: виконкомам обласних, районних та міських рад протягом місяця надати обласним, районним та міським архівам приміщення, придатні для зберігання документів²⁸³. Виконком Сумської облради 14 жовтня 1944 року приймає рішення на виконання цієї постанови, де фактично здійснюється перерозподіл завдань. АВ УНКВС повинен був протягом 1944 р. провести ремонт приміщень архівів та посилити контроль за збереженням документів в установах, організаціях і підприємствах і за вчасною їх здачею в архіви. Виконкоми ж міських та районних рад, у свою чергу, – забезпечити обласний архів – будинком; а міські і районні архіви – приміщеннями, придатним для зберігання документальних матеріалів²⁸⁴.

Архівісти Сумщини, з іншого боку, здійснюють свій посильний фаховий внесок у відбудову зруйнованих промислових підприємств та відновлення функціонування господарства області. У даному випадку актуалізується значення довоєнної технічної документації, що зберігалася в архівах. Керівництво галузі спрямовує архівістів на виявлення документів для відбудови матеріальної бази та налагодження роботи підприємств. У січні 1943 року УДА НКВС СРСР пропонує

архівним установам налагодити постійний контакт з плануючими і господарськими органами для складання планів виявлення документів практичного значення, а також привести до ладу картотеки 1930-х рр., що містили дані техніко-економічного характеру. Увагу названому напрямку використання архівних джерел приділила у цьому ж році і всесоюзна конференція істориків-архівістів. У її резолюції підкреслювалася вимога мобілізації сил архівних працівників для покращення роботи по виявленню і використанню матеріалів в інтересах розгрому німецько-фашистських загарбників та відбудови господарства у звільнених від ворога районах²⁸⁵. Протягом 1944 року співробітниками облархіву було проглянуто 660 справ і виявлено документи з промислового будівництва, житлово-комунальної сфери, розвідок корисних копалин. Знайдені матеріали використали – Облзаготзерно, Цукротрест, Облпромбудматеріали, Облплан, текстильна фабрика²⁸⁶. У березні 1945 року Роменський філіал повідомляє керівників підприємств про знайдені матеріали. Для використання при капітальному будівництві Роменської махорочної фабрики архівістами були виявлені документи про геологічну побудову ґрунтів та журнали бурових свердловин. Були знайдені і матеріали для налагодження виробничого процесу на підприємствах Роменщини: машинобудівного заводу (креслення, проекти обладнання, деталей, специфікація), взуттєвої фабрики (калькуляція виробництва за 1933 – 1935 роки, промислово-фінансові плани, показники їхнього виконання за 1933 рік) Працівниками філіалу було виявлено і матеріали по проведенню водопроводу у м. Ромни, плани шкільних та лікарняних приміщень²⁸⁷.

При налагодженні роботи підприємств та установ у тільки-но звільнених від ворога регіонах гостро постала кадрова проблема. Об'єктивна, зумовлена обставинами війни тенденція нестачі кадрів була характерна для усіх без виключення галузей. Адже кількість населення республіки скоротилася катастрофічно (на початок 1945 року – на 13, 6 млн чол. у порівнянні з 1941 роком)²⁸⁸, до того ж значна частина працівників воювала на фронтах. Специфіка архівних установ була такою, що вони потребували працівників з відповідною освітою, або хоча б з досвідом роботи з документами. Республіканське керівництво галузі готувалося до вирішення кадрових проблем архівів ще тоді, коли значна частина України була окупована. У серпні 1943 р. УДА НКВС УРСР звертається УДА НКВС СРСР з пропозицією відправити на Україну працівників, які в роки війни опинилися в архівних установах союзних республік, а також надавати випускникам МІАІ направлення до архівів УРСР²⁸⁹.

Архівісти Сумщини, що перебували в евакуації, поступово повертаються у рідну область. Інспектор обласного архіввідділу П. Супрун приїздить на початку серпня 1943 року. А от М. Горбатенко, який був відкликаний НКВС УРСР з евакуації 19 серпня 1943 р., був направлений на Сумщину тільки у грудні цього року. 313 грудня 1943 року він приступає до виконання обов'язків начальника відділу держархівів УНКВС у Сумській області і директора обласного архіву²⁹⁰. Водночас кадрова ситуація в архівних установах УРСР була надзвичайно складною²⁹¹. Ця загальна тенденція була характерна і для Сумської області: у перші місяці після звільнення штати не були укомплектовані, а освітній рівень співробітників – низьким. На кінець 1943 р. в облдержархіві тільки два співробітники мали вищу освіту (з них один – незакінчену), всі інші – незакінчену середню; в Конотопському філіалі ситуація з вищою освітою була така ж сама, а всі інші працівники мали середню та незакінчену середню освіту. В Роменському філіалі вищу освіту мав всього один співробітник і навіть директор закінчив тільки 3-х-класну школу та тримісячні курси УДА НКВС УРСР. Серед начальників райархівів на той час тільки двоє мали вищу, а інші – середню та незакінчену середню освіту²⁹². У 1943 – 1944 роках архівісти Сумщини працюють надзвичайно напружено. Про це свідчить тривалість робочого дня – 11 годин, що була встановлена з 19 вересня 1943 р. наказом начальника обласного відділу держархівів згідно наказу НКВС УРСР. В архівних установах області було визначено безпрецедентний розпорядок робочого дня, в якому робочий час тривав з 9. 00 до 16. 00, 19. 00 до 20. 30 та з 21. 30 до 24. 00. Восьмигодинний робочий день було відновлено тільки з 15 липня 1944 року.²⁹³ Кадрова ситуація в архівах регіону не покращується і у 1944 році. Основною проблемою залишається не освітній рівень, а елементарний недокомплект штатів. У Конотопському філіалі на кінець року не було укомплектовано дві посади наукових співробітників. Аналогічна проблема була і в Роменському філіалі. У районних містах знайти людину з освітою та досвідом архівної роботи було на той час дуже складно²⁹⁴.

У 1944 – першій половині 1945 років на необхідність покращення кадрового забезпечення архівів звертають увагу як керівництво галузі, так і органи влади. У лютому 1944 року УДА НКВС УРСР направило на місця вказівки щодо комплектування штатів. В них містилися справедливі пропозиції – на посаду старшого наукового співробітника приймати тільки осіб з вищою (історичною, соціально-економічною) освітою; на посаду наукового співробітника осіб з незакінченою вищою історичною освітою лише за умови досвіду архівної роботи.

Осіб без вищої освіти на ці посади дозволялося приймати тимчасово виконуючими обов'язки і тільки за санкцією УДА НКВС²⁹⁵. Але виконати ці вимоги в той час було не можливо – ще у передвоєнні роки проблема забезпечення архівів кадрами з вищою історичною освітою не була вирішена. 31 серпня 1944 року РНК УРСР приймає важливу для подальшого процесу архівного будівництва постанову – «Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР». Певні її положення були кроком до покращення кадрового забезпечення архівів в майбутньому: Народному Комісаріату Освіти УРСР було запропоновано організувати на історичному факультеті КДУ підготовку істориків-архівістів²⁹⁶. УДА шукає й інші способи компенсації об'єктивних недоліків кадрового забезпечення та підвищення ефективності роботи співробітників архівів. У березні 1945 р. на місця було надіслано директиву, що зобов'язувала працівників вести щоденники і кожного дня вказувати в них види здійснених робіт та кількість витраченого на них часу. Начальники відділів в архівах повинні були проводити щодакдну перевірку цих записів і робити з відмітки про якість здійсненої роботи і правильність записів. Ці вимоги були названі налагодженням «...щоденного обліку роботи наукових і архівно-технічних співробітників...»²⁹⁷. Намагання керівництва такими заходами підвищити продуктивність праці архівістів тільки перевантажувало їх зайвою паперовою роботою і негативно відбивалося робочій атмосфері у колективах.

З відновленням радянської влади на звільнених від загарбників українських землях одночасно відроджується і головний атрибут сталінського режиму – репресивна політика. Але війна внесла суттєві зміни в діяльність каральних органів, адже поряд з імовірним або вигаданим ворогом поставали й вороги реальні – зрадники, шпигуни, фашистські посібники тощо. Тому у роки Великої Вітчизняної значна частина зусиль органів держбезпеки витрачалася на пошук і покарання злочинців, основною ознакою яких була не соціальна належність, а реально скоєні протиправні дії. З числа заарештованих у 1943 – 1945 роках половину було обвинувачено у зрадництві та пособництві окупантам, майже чверть – у повстанській діяльності, понад десяту частину – у шпигунстві. Але на загальному тлі боротьби проти дійсних злочинців спостерігалися і «традиції» попередніх років – переслідування та покарання невинних, злочини яких виникали лише в уяві надмірно пильних та активних «чекістів». Політика незаконних політичних репресій продовжувалася²⁹⁸. Саме наприкінці війни закладаються основи

репресивних кампаній, що будуть масово розгорнуті вже у післявоєнні роки (боротьба з українським буржуазним націоналізмом)²⁹⁹.

Керівництво НКВС вже звикло до повного підпорядкування такого підрозділу, як архівні установи. У передвоєнні роки була чітко відпрацьована схема, за якою архіви забезпечували документальне підґрунтя певних репресивних заходів. І ця практика відновлюється одразу після звільнення – напрямок оперативної розробки залишається на провідному місці. Збереження пріоритетного положення цього виду роботи визначає, в першу чергу, названа вище квітнева 1943 р. інструкція НКВС УРСР. Серед основних завдань архівів в ній на другому місці було поставлено саме розробку документів в оперативних цілях³⁰⁰. Надається і перелік даних, які архівні органи повинні були негайно передавати НКВС. За директивою УДА від 10 листопада 1943 року перший напрямок використання зібраних документів – це оперативна розробка: «... взяти на облік весь контрреволюційний елемент ... скласти списки-довідники ... передавати УНКВС для оперативного використання ...»³⁰¹.

Архівісти Сумщини, у відповідності до розпоряджень влади, розпочинають оперативну розробку документів одночасно з їх збиранням. «... Негайно по надходженню того чи іншого фонду такий підлягав розробці в оперативно-чекістських цілях ...», – говорить у серпневому 1943 року рапорті про роботу обласного відділу держархівів³⁰². Відповідною була і характеристика перших сконцентрованих матеріалів, надана у цьому рапорті: «зібрані фонди мають у своєму складі дуже важливі документи для НКВС. Серед них наявні списки: співробітників поліції, жандармерії, районних і сільських управ, учбових і медичних установ ...»³⁰³. Практика регулярного надсилання до обласного УНКВС списків-довідників на «контрреволюційний елемент» була відновлена у серпні 1943 р. Тільки по облархіву за серпень – грудень 1943 року виявлено 5432 особи, з яких включено до списків-довідників 3163 чол. (таблиця 2.22).

Таблиця 2.22

**Оперативно-чекістська розробка документів
(Сумоблдержархів серпень – грудень 1943 р.)**

№	Назва політичної окраски	Кількість осіб	
		Виявлено	Складено списків-довідників
1	Керівний склад і співробітники установ	680	693
2	Перекладачі (німецька мова)	137	134
3	Автори ангірадянських наклепницьких статей	58	58

4	Співробітники поліції	669	558
5	Співробітники поліції, жандармерії і в'язниці	171	169
6	Особи, які працювали у німецьких військових частинах	65	65
7	Особи, які були розкуркулені і агітували проти колективізації	293	47
8	Співробітники районних і сільських управ	379	371
9	Співробітники медичних установ	173	156
10	Вчителі і співробітники учбових закладів	139	123
11	Особи, вигнані на роботу до Німеччини	2 176	321
12	Члени ВКП(б), які зареєструвались у Шосткинському райуправлінні поліції	308	308
13	Особи, що знаходились на особливому обліку у м. Шостка	10	10
14	Провокатори м. Шостка	9	9
15	Сільські старости Сумської області	19	8
16	Комсомольці, які зареєструвались у Шосткинському райуправлінні поліції	133	133
17	Працівники суду	13	–
Всього:		5432	3163

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 10, стр. 2, арк. 57.

У відповідності до вимог НКВС до списків-довідників, направлених до органів внутрішніх справ, поряд із співробітниками каральних органів, заносилися і працівники учбових та медичних закладів³⁰⁴. Архівами регіону у перші місяці після звільнення складено і передано І спецвідділу НКВС списків-довідників на 3 990 чол. (*таблиця 2.23*).

Таблиця 2.23

**Оперативна розробка документів в архівах
Сумщини у серпні – листопаді 1943 р.**

№	Назва політичної округи	Складено списків-довідників (кількість осіб)		
		8 серпня – 1 жовтня	1 жовтня – 1 листопада	1 листопада – 1 грудня
1	Співробітники поліції	666	16	44
2	Співробітники гестапо	1	–	–
3	Співробітники німецької комендатури	8	–	–
4	Співробітники міських, районних та сільських управ	167	204	–

5	Старости районних та сільських управ	–	–	8
6	Співробітники жандармерії	5	–	–
7	Співробітники в'язниці	4	–	–
8	Перекладачі з німецької мови	30	104	–
9	Автори антирадянських наклепницьких статей (1941 - 1943 рр.)	58	–	–
10	Громадяни, які були вигнані на роботу до Німеччини	321	867	-
11	Особи, які подавали заяви до сільських управ про повернення майна, що було відібрано радянською владою.	47	–	–
12	Співробітники установ і підприємств Сумської області періоду окупації	446	–	–
13	Керівний склад установ, підприємств м. Суми	–	–	469
14	Особи, які працювали в німецьких військових частинах	–	65	–
15	Провокатори	–	–	9
16	Члени ВКП(б), які реєструвалися у поліції	–	–	318
17	Комсомольці, які реєструвалися у поліції	–	–	133
Всього:		1753	1256	981
В цілому:		3 990		

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 9 зв., 17 зв., 42 зв.

Складанням списків окупаційних установ, підприємств і організацій, та осіб, які на них працювали, займалися у другій половині 1943 – 1945 рр. і районні архіви. У списках 1945-го р., у графі «де знаходиться у даний час» напроти багатьох прізвищ вже було помічено: «заарештований НКВС»³⁰⁵. Кількість осіб, занесених в списки, свідчить про великий обсяг робіт на цьому напрямі. Це був ретельний перегляд документів, складання карток на виявлених, уточнення даних, а потім – оформлення самих списків. Друкарських машинок після звільнення в архівах не було, списки писалися від руки і до того ж у двох екземплярах (один – І спецвідділу, другий – відділу держархівів УНКВС у Сумській області)³⁰⁶. І це в той час, коли працівники впорядковували напівзруйновані приміщення, здійснювати свої безпосередні фахові обов'язки – збереження та впорядкування занедбаних в період окупації документів. Якщо врахувати окреслені вище кадрові проблеми в архівах, то не дивно, що їх співробітники були змушені працювати майже цілодобово – на догоду каральним органам.

Підсумовуючи викладений у розділі матеріал, можна зробити висновки, що в роки війни загальні суспільно-політичні та соціально-економічні умови роботи архівів значно ускладнилися. На початковому етапі війни заходи влади щодо збереження документальної бази архівів Сумщини виявилися неефективними. Згубні наслідки для долі документів мали специфічні риси проведення евакуації та ставлення до архівних джерел як до засобу обслуговування державної, в першу чергу, репресивної політики. Секретні документи Глухівського філіалу, що містили оперативну інформацію, були евакуйовані, в той час як решта документальної бази архіву – свідомо спалена. Означені дії влади є злочином по відношенню до тогочасного і майбутнього українського суспільства.

Окупаційна політика на українських землях не може бути виправдана ні з моральної, ні з суспільно-політичної точок зору. Але для подальшого розвитку архівної галузі регіону збереження за окупації більшості матеріалів Роменського і Конотопського філіалів та частини – обласного архіву мало позитивне значення (особливо у порівнянні з долею Глухівського філіалу). Окупаційною владою було налагоджено роботу архівів у містах Суми, Ромни і Конотоп, здійснено заходи зі збереження та охорони документів. У той же час завойовники розглядали архівні джерела як звичайний трофей, а не як культурне надбання народу. Основною метою відновлення роботи українських архівів було збереження документів для їх використання в адміністративних, політичних, господарських цілях рейху. Тоталітарний характер режиму завойовників зближував його зі сталінським у ставленні до архівів як до засобу обслуговування державної політики. Результатом такого відношення окупаційної влади до архівів були втрати значної частини документальної спадщини регіону.

Попри жорсткі політичні та складні економічні умови, діяльність архівістів Сумщини на завершальному етапі війни мала вагомий суспільно-значущий результат. Відновлення архівних установ області відбувалося у загальному руслі налагодження роботи державних установ і відбудови господарства на звільнених територіях. Архівні працівники вирішували проблеми матеріального та кадрового забезпечення, що були зумовлені війною. Впорядкування зруйнованих архівних приміщень було основою збереження документів для наступних поколінь. Владою та керівництвом галузі видавалися необхідні для відродження архівної системи розпорядження. Ефективно був організований процес збирання документальних матеріалів періоду війни та окупації, зокрема взаємодія архівних працівників, співробітників НКВС, військових, населення.

Виявлення матеріалів практичного значення сприяло прискоренню відбудови і налагодженню виробничого процесу на підприємствах області. В умовах продовження війни, господарської розрухи та нестачі робочих рук економія сил та коштів була важлива як для держави, так і для суспільства.

Різнопланове позитивне значення для подальшого розвитку суспільства і історичної науки мало збирання архівістами регіону документальних матеріалів періоду війни. У найбільш широкому розумінні пошук та відкладання в архівах цих документів – це концентрація історичної пам'яті про найбільшу війну в історії людства. Відповідно вагомим постає і значення цієї роботи для наступних поколінь – як культурно-духовне взагалі та науково-історичне зокрема. Інформація джерел воєнного періоду і на сьогоднішній день постійно використовується і вводиться до соціального обігу через наукові праці, публікації, радіо- і телепередачі, кінофільми. Збирання цих задокументованих даних мало також і виховне значення: на їх основі декілька повоєнних поколінь виховувалися у дусі патріотизму, гуманізму, ненависті до фашизму. Позитивну роль відіграла і співпраця архівістів із населенням у процесі збирання документів періоду війни, фактів, спогадів. Архівні працівники наблизилися до громадськості як шляхом безпосереднього спілкування, так суспільною вагомістю роботи, що здійснювалася. Зібрані документи виявилися корисними при складанні актів про збитки, що були нанесені загарбниками громадянам, підприємствам та установам області; з'ясуванні масштабів руйнувань, нанесених господарству регіону.

Цілі тоталітарної влади, що організовувала збирання документів періоду війни, не можна оцінити однозначно. Документальна база війни створювалася для подальшого використання в історичній науці, пропаганді, вихованні патріотизму, а також і для пам'яті наступних поколінь. Водночас мета першочергової оперативної розробки матеріалів періоду окупації владою навіть не приховувалася. Відповідно суперечливими були і суспільно-значущі результати оперативного використання документів: з одного боку, викриття та покарання на основі архівних джерел фашистських посібників, що здійснювали злочини проти людства, дійсно відповідало державним і громадським потребам. З іншого – переслідування владою невинних людей, які в період окупації працювали у школах, лікарнях, промисловості, сільському господарстві – це ганебний приклад використання історичних джерел для порушення прав та інтересів як окремих особистостей, так і суспільства в цілому.

Зміни у репресивній діяльності режиму на завершальному етапі війни зумовлюють неоднозначну оцінку роботи архівістів на напрямі оперативної розробки документів. Наприкінці 1930-х років архівні працівники були змушені шукати дані про соціальне походження, переконання громадян, на основі яких переслідувалися невинні люди. Допомога ж у виявленні осіб, які дійсно чинили злочини в роки війни, може бути оцінена як суспільно-значуща. З іншого боку, незаконні репресії, переслідування невинних продовжувалося і архівісти знову ставали їх вимушеними співучасниками. Негативним було і відновлення пріоритетного становища напряму оперативної розробки. В умовах нестачі спеціалістів, необхідності відбудови приміщень та впорядкування документів, можливості досягнення вагомих результатів на інших напрямках діяльності архівів значно обмежувалися.

Література

¹ Корнеев В.Е. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 – начало 1940-х гг.). / В.Е. Корнеев, О.Н. Копылова // Отечественные архивы. – 1992. – № 3. – С. 13–24. – С. 13–14.

² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 8, арк. 2; 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 6.

³ Макасов В.В. История и организация архивного дела в СССР ... – С. 353.

⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 9, арк. 2.

⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 6, 9-10.

⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 9, арк. 9.

⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 8, арк. 1–1 зв., 7.

⁸ Пилькевич С. Архивне будівництво на Україні за роки радянської влади ... – С. 14.

⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 1, арк. 5; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 50, арк. 19 зв. – 20.

¹⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 43.

¹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 8, арк. 3.

¹² Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 126.

¹³ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 января 1939 г. «О создании Сумской области» // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 – 1975 гг. – Т. 1. – С. 100.

¹⁴ Покидченко Л.А. До 65-річчя створення Сумської області / Л.А. Покидченко // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2003. – № 4. – С. 7.

¹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 4–6; История городов и сел Украинской ССР. – Т.: Сумская область. – С. 55.

¹⁶ Архівні установи України: Довідник. – Т.1: Державні архіви / [редкол.: Г.В. Боряк (голова) та ін.] / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2005. – С. 402.

¹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 30.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1829, арк. 36, 52.

- ¹⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 47, 30.
- ²⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2196, оп. 1, спр. 42, арк. 93 .
- ²¹ Пшеничный А.П. Система государственного управления и архивные учреждения / А.П. Пшеничный // Советские архивы. – 1991. – № 2. – С. 35–40. – С. 36.
- ²² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1913, арк. 3–4 зв.
- ²³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 17, арк. зв. 46–49 зв.
- ²⁴ Там само. – Арк. 55 зв.
- ²⁵ Державний архів Сумської області: Путівник. – Суми, 2002. – С. 15; Архівне будівництво на Сумщині (1918 – 1965 рр.) / [Т. Бойко, Г. Казанцева, Л. Палеоха та ін.] // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 3–11. – С. 7.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2116, арк. 1.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1915, арк. 1.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2116, арк. 1 зв.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2131, арк. 131.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2117, арк. 1.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2117, арк. 3 зв. – 4.
- ³² Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 31, арк. 1.
- ³³ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 26, 65.
- ³⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 15, арк. 88 зв., 99; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 23, арк. 22 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 14, арк. 1, 4.
- ³⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 17, арк. 13.
- ³⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 18, арк. 1.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2115, арк. 2.
- ³⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 23, арк. 22 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 33, арк. 42, 56.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1913, арк. 2–2 зв.
- ⁴⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2196, оп. 1, спр. 109, арк. 35.
- ⁴¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 21, арк. 80; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 34, арк. 19.
- ⁴² Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 129.
- ⁴³ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 16, арк. 30.
- ⁴⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 58, арк. 67, 69–70.
- ⁴⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 21, арк. 80.
- ⁴⁶ Васильев В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни / В.Ю. Васильев // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 11–12; Нікольський В.М. Об В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 54–63. – С. 54; Пристайко В.І. Шлях на Соловки / В.І. Пристайко, О.М. Пшенніков, Ю.І. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 45–79. – С. 76–77.
- ⁴⁷ Шаповал Ю.І. Сталінський терор в Україні в світлі нововиявлених документів Служби безпеки України / Ю.І. Шаповал // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19 – 20 листопада 1996 р.). Ч. 2. – С. 49–56. – С. 50; Гончаров О. Реабілітовані історією / О. Гончаров // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2001. – № 2–3. – С. 10–11.

- ⁴⁸ Бажан О.Г. Командир «великого терору» на Сумщині / О.Г. Бажан, В.А. Золотарьов // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 156–163. – С. 157.
- ⁴⁹ Сумщина в історії України ... – С. 345.
- ⁵⁰ Сотник О.М. Геноцид української нації. – Суми: Вид-во «Мак Ден», 2008. – 100 с. – С. 54–55.
- ⁵¹ Васильєв В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової ... – С. 11; Бажан О.Г. Командир «великого терору» на Сумщині – С. 158; Реабілітовані історією. – Т.: Сумська область. – Кн. 1. – Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2005. – 756 с. – С. 96, 246.
- ⁵² Бажан О.Г. Командир «великого терору» на Сумщині – С. 158–159; Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.І. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с. – С. 495–496.
- ⁵³ Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х рр. – К., 2000. – 592 с. – С. 571.
- ⁵⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 68, арк. 8–9.
- ⁵⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 55, арк. 3.
- ⁵⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 56, арк. 29.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 30.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 26.
- ⁵⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 2, спр. 12, арк. 32–33.
- ⁶⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 35.
- ⁶¹ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 9, арк. 7–8; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 109, 120.
- ⁶² Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 9, арк. 18.
- ⁶³ Там само. – Арк. 20.
- ⁶⁴ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 7, арк. 129–130.
- ⁶⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 13, арк. 4.
- ⁶⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 13, арк. 4.
- ⁶⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 184.
- ⁶⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 59, арк. 13.
- ⁶⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 55, арк. 3–зв. 3; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 6, арк. зв. 33–34.
- ⁷⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 59, арк. 3–3 зв.
- ⁷¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1913, арк. 2 зв.; Пристайко О. Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки / О. Пристайко // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2008. – Т. 8. – С. 3–19. – С. 5.
- ⁷² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1915, арк. 10; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1913, арк. 5 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 17, арк. 4 зв. – 5.
- ⁷³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2196, оп. 1, спр. 109, арк. 35.
- ⁷⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): автореферат дис. ... – С. 13–14.
- ⁷⁵ Корнеев В.Е. Архивы на службе тоталитарного государства ... – С. 19.
- ⁷⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): автореферат дис. ... – С. 20.
- ⁷⁷ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 16, арк. 18.

- ⁷⁸ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 16, арк. 38.
- ⁷⁹ Корнеев В.Е. Архивы на службе тоталитарного государства – С. 20.
- ⁸⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 21, арк. 39
- ⁸¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 23, арк. 23, 40, 48.
- ⁸² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1913, арк. зв. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 18, арк. 1 зв.
- ⁸³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 17, арк. 4–5.
- ⁸⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 23, арк. 129, 130.
- ⁸⁵ Держархів Сумської обл.; ф. Р-1807, оп. 2, спр. 6, арк. 18.
- ⁸⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 6, арк. 52.
- ⁸⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 2, арк. 87.
- ⁸⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 23, арк. 4.
- ⁸⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 5, арк. 18.
- ⁹⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 6, арк. 85.
- ⁹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 29, арк. 27.
- ⁹² Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 5, арк. 18; Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 3, арк. 3–3 зв.
- ⁹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 29, арк. 1.
- ⁹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 23, арк. 23 зв.
- ⁹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 33, арк. 56.
- ⁹⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 29, арк. 23.
- ⁹⁷ Там само. – Арк. 29.
- ⁹⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 8, арк. 15.
- ⁹⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 58, арк. 26–26 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 25–25 зв.
- ¹⁰⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 31, арк. 3, 9.
- ¹⁰¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 16; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 19, арк. 5.
- ¹⁰² Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений» (извлечение) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. – Т. 2. – С. 757–758.
- ¹⁰³ Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 29 августа 1938 г. «О высшем заочном обучении» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. – Т. 2. – С. 652–655.
- ¹⁰⁴ Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років. – С. 8; 571 – 572.
- ¹⁰⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 7, арк. 81.
- ¹⁰⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 19, арк. 83; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 14, арк. 1.
- ¹⁰⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 139, арк. 24.
- ¹⁰⁸ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 11, арк. 45; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 10, арк. 8; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 3, арк. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 12, арк. 4; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 23, арк. 22; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 14, арк. 1.
- ¹⁰⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 130, арк. 5–7.

- ¹¹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 6, арк. зв. 15; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 91, арк. 2.
- ¹¹¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 6, арк. 16.
- ¹¹² Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 110, арк. 42, 62; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 8, арк. 10.
- ¹¹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 27, арк. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 12, арк. 4; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, пр. 23, арк. 21.
- ¹¹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 85; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 130, арк. 1.
- ¹¹⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 68, арк. 7–8.
- ¹¹⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 6, арк. 8; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 10, арк. 16 зв.
- ¹¹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 21, арк. 86.
- ¹¹⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 8, арк. 62.
- ¹¹⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 14, арк. 1.
- ¹²⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 34, арк. 19; Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 33, арк. 43.
- ¹²¹ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні ... – С. 323.
- ¹²² Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 100, арк. 33.
- ¹²³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1829, арк. 65.
- ¹²⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 14, арк. 1.
- ¹²⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 2, арк. 79.
- ¹²⁶ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні ... – С. 176–179; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К.: Ієнеза, 2001. – 560 с. – С. 160–162; Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством. До 80-річчя створення радянської цензури / В. Очеретянко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 70–79. – С. 74–75.
- ¹²⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 11, арк. 13–14; Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 2, спр. 12, арк. 1–1 зв.
- ¹²⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 54; Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 2, спр. 12, арк. 22–23.
- ¹²⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 16, арк. 36; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 56, арк. 45; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 9, арк. 36.
- ¹³⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 16, арк. 47.
- ¹³¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 23, арк. 53.
- ¹³² Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 23, арк. 53–55, 57–59; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 18, арк. 23; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 21, арк. 38.
- ¹³³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 2, арк. 30.
- ¹³⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 6, арк. 42, 45, 89.
- ¹³⁵ Постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) от 7 января 1941 г. «О мероприятиях по увеличению производства товаров широкого потребления и продовольствия из местного сырья» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 3. – С. 5–14.

¹³⁶ Постанова Пленуму ЦК КП(б)У 3–5 лютого 1941 р. «Про реалізацію постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку і продовольства з місцевої сировини» // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. – Т. 1. – С. 976–983.

¹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 642, арк. 9.

¹³⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 28, арк. 13–14, 18, 20; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 5, спр. 25, арк. 25–26.

¹³⁹ Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР ... – С. 359–361.

¹⁴⁰ Росторгуева О.М. Історія відділу збереження, обліку та довідкового апарату ДАСО / О.М. Росторгуева // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. – Суми, 2000. – 87 с. – С. 20–22. – С. 21.

¹⁴¹ Коваль М.В. 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 87.

¹⁴² Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 г. «О военном положении» // Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917 – 1958 гг.). – С. 398–399; Рабинович П. Особливості режиму законності під час Великої Вітчизняної війни / П. Рабинович // Право України. – 2000. – № 5. – С. 9–11. – С. 9.

¹⁴³ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1941 г. «О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время» // Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917 – 1958 гг.). – С. 400–401.

¹⁴⁴ Постановление Президиума Верховного Совета СССР, ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 30 июня 1941 г. «Об образовании Государственного Комитета Оборонны» // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – Т. 7. – С. 224; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941 – 1945. Краткая история ... – С. 70; История Украинской ССР: в 10 т. ... – Т. 8. ... – С. 26.

¹⁴⁵ Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 1 июля 1941 г. «О расширении прав народных комиссаров СССР в условиях военного времени» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – Т. 3. – С. 40–41; Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 18 июля 1941 г. «О распространении постановления Совнаркома СССР «О расширении прав народных комиссаров СССР в условиях военного времени» на народных комиссаров РСФСР и УССР» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – Т. 3 – С. 44; Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. ... – Т. 7. ... – С. 27.

¹⁴⁶ Хто є хто на Сумщині ... – С. 43.

¹⁴⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 8, арк. 26; Корогод Б.Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б.Л. Корогод, Г.І. Корогод, М.І. Логвиненко. – Суми: ВАТ «СОД» вид-во «Козацький вал», 2003. – 178 с. – С. 14.

¹⁴⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 8, арк. 26–27; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 2, арк. 101; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 140, арк. 1–1 зв.

- ¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2131, арк. 93–94.
- ¹⁵⁰ Рубанов О.М. Історія свідчить / О.М. Рубанов, О.І. Гончаров, Б.І. Мамін // Реабілітовані історією. Сумська область: у 3 кн. – Кн. 1 / [облредкол.: Л.С. Латишева, Б.Л. Корогод, Ю.Г. Осадчий та ін.]. – Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2005. – 756 с. – С. 9–38 – С. 34; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): автореферат дис. ... – С. 19.
- ¹⁵¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 6, арк. 126–126 зв.
- ¹⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 62, арк. 2.
- ¹⁵³ Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 24 июня 1941 г. «О создании Совета по эвакуации» (извлечение) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). ... – Т. 7. ... – С. 212.
- ¹⁵⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: в 3 т. ... – Т. 1. ... – С. 276; Куманев Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941 – 1942 годы / Г.А. Куманев // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6. – С. 8–11; Політична історія України. XX століття: у 6 т. ... – Т. 4. ... – С. 143; Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) ... – С. 136.
- ¹⁵⁵ Бабенко С.Ю. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: автореферат дис. ... – С. 12, 14.
- ¹⁵⁶ Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: автореферат дис. ... – С. 17; Макасов В.В. Історія і організація архівного дела в СССР ... – С. 384–385; Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 136; Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: дис. ... – С. 46.
- ¹⁵⁷ Хорхордіна Т. Історія Отчества и архивы ... – С. 354–355.
- ¹⁵⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 27, арк. 35.
- ¹⁵⁹ Там само. – Арк. 37.
- ¹⁶⁰ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. ... – Т. 7. ... – С. 40; Історія городів и сел Украинской ССР: в 26 т. ... – Т.: Сумская область ... – С. 235, 276.
- ¹⁶¹ Діброва Г.В. Роменщина у полум'ї війни (історико-краєзнавчий нарис) / Г.В. Діброва. – Ромни: Видання Роменської «Просвіти», 1998. – 112 с. – С. 3–35; Гончаров О. Згадаймо всіх поіменно /+ О. Гончаров // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2000. – № 3. – С. 2–4. – С. 2.
- ¹⁶² Історія городів и сел Украинской ССР. – Т.: Сумская область ... – С. 113; Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 137; Цаплин В.В. Подвиг архивистов /В.В. Цаплин // Советские архивы. – 1968. – № 3. – С. 63–70. – С. 66.
- ¹⁶³ Росторгуева О.М. Історія відділу збереження, обліку та довідкового апарату ДАСО ... – С. 21; Державний архів Сумської області: Путівник ... – С. 15.
- ¹⁶⁴ Глушко Л.І. Архівне будівництво на Конотопщині / Л.І. Глушко // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області ... – С. 12–14. – С. 13; Архівне будівництво на Сумщині (1918 – 1965 рр.) ... – С. 7; Заїка Л.Я. Війна і архіви. / Л. Я. Заїка // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2000. – № 2.– С. 2–3. – С. 2.

¹⁶⁵ Копылова О.Н. К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны / О.Н. Копылова // Советские архивы. – 1990. – № 5. – С. 37–44. – С. 41; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 17, арк. 43–44.

¹⁶⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 7, арк. 17–17 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 27, арк. 37; Даниленко В. Пантелеймон Петрович Гудзенко: наукова та науково-організаційна діяльність / В. Даниленко, С. Юсов // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12: Збірник статей на пошану професора П.П. Гудзенка / [редкол.: В.М. Даниленко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 502 с. – С. 5–60. – С. 12–13.

¹⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3, арк. 5.

¹⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 24, арк. 38, 40.

¹⁶⁹ Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: дис. ... – С. 46.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1435, арк. 2–4.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 3–4.

¹⁷² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 2, арк. 105–105 зв.

¹⁷³ Грімстед Кеннеді П. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / Грімстед Кеннеді Патріція, Геннадій Боряк. – К.: Львів: Червона калина, 1991. – 120 с. – С. 12–13.

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2131, арк. 135–136; Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 219.

¹⁷⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 16; Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / О.Г. Мітюков // Архіви України. – 1975. – № 2. – С. 9; Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 142–143.

¹⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2131, арк. 30.

¹⁷⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 17; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 26.

¹⁷⁸ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 142–143.

¹⁷⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2.

¹⁸⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 7, 12, 14, 26.

¹⁸¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 26, 31; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 117.

¹⁸² Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 21–21 зв.

¹⁸³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 30; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

¹⁸⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 18; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 26, 28–29.

¹⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 62, арк. 5.

¹⁸⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

¹⁸⁷ Там само. – Арк. 87 зв. – 88.

¹⁸⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, 22–23 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 25–26 зв.

¹⁹⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 44–45 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 57 зв.

¹⁹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 119.

¹⁹² Корогод Б.Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни ... – С. 51; Книга пам'яті України. Сумська область. – Т. 1. ... – С. 12.

¹⁹³ Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації 1941 – 1944 / [упоряд. Н. Маковська]. – К: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. – 872 с. – С. 762–769. – С. 767.

¹⁹⁴ Корогод Б.Л. Сумська область ... – С. 54–56; Ідріс Н.О. Документи ДАСО про роботу шкіл, культурно-освітніх закладів, релігійних організацій у період окупації Сумщини німецько-фашистськими загарбниками / Н.О. Ідріс // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. ... – С. 48–53. – С. 48.

¹⁹⁵ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. ... – С. 11–12, 14.

¹⁹⁶ Корогод Б.Л. Сумська область ... – С. 57–58; Нестеренко В.А. Структура місцевих органів влади на Сумщині в роки окупації (1941 – 1943) / В.А. Нестеренко // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № IV–V. – С. 207–211. – С. 207, 209–211; Павлик В.А. Окупаційний режим на Сумщині в 1941 – 1943 гг. (Документи и воспоминания) / В.А. Павлик // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29 – 30 жовтня 2009 р.). – Суми: Вид-во Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – С. 193–199. – С. 194.

¹⁹⁷ ГРВА, ф. 1358, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

¹⁹⁸ ГРВА, ф. 1363, оп. 5, спр. 6, арк. 12.

¹⁹⁹ Богуш І. Застінок смерті / І. Богуш // Сумський вісник. – 1942. – 18 березня. – С. 4; Хуторянський А. Невідбите заслання / А. Хуторянський // Сумський вісник. – 1942. – 5 червня. – С. 4; Сапун С. В застінках Сумського НКВС (спогади із власних переживань у 1938 році) / С. Сапун // Сумський вісник. – 1942. – 7 червня. – С. 3–4; Альбрехт К. Доля людська в підземеллях ГПУ / К. Альбрехт // Відродження. – 1942. – 17 липня. – С. 1–2; Приходько М.Ф. Спогади політ'язня / М.Ф. Приходько // Відродження. – 1942. – 28 серпня. – С. 1–2.

²⁰⁰ Сергієнко Г. Ольга Кобилянська 1865 – 1942 / Г. Сергієнко // Сумський вісник. – 1942. – 12 квітня. – С. 4; Свободний Л. Мазепа / Л. Свободний // Сумський вісник. – 1942. – 15 квітня. – С. 3–4; Бабка С. Згадки Т.Г. Шевченка про Ромен / С. Бабка // Відродження. – 1942. – 10 березня. – С. 2; Романченко І. Нечуй-Левицький / І. Романченко // Відродження. – 1942. – 25 листопада. – С. 4; Романченко І. Українська література за доби советів / І. Романченко // Відродження. – 1942. – 11 грудня. – С. 2–3.

²⁰¹ Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941 – 1943 років. (Огляд документів) ... – С. 4–6, 21–23; Рожкова Л.І. Преса як інструмент нацистської пропаганди (на матеріалах Сумщини) / Л. Рожкова // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29 – 30 жовтня 2009 р.) ... – С. 251–255. – С. 251; Салата О.О. Дезінформація як складова частина інформаційного простору, створеного на окупованих територіях / О. Салата // Сумська старовина. – 2009. – № XXVI–XXII. – С. 49–57. – С. 51–56.

²⁰² Грімстед Кеннеді П. Доля українських культурних цінностей ... – С. 16, 27, 39.

²⁰³ Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні: дис. – С. 51–53, 103–104.

²⁰⁴ Марченко В.А. Архівні документи розповідають про часи окупації Сумської області / А. Марченко // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2003. – № 3. – С. 7–11. – С. 8–9; Михайлюк М. Морально-психологічний стан цивільного населення України в умовах Другої світової війни та в перші повоєнні роки / М. Михайлюк // Київська старовина. – 2007. – № 5. – С. 109–122. – С. 113.

²⁰⁵ Потильчак О. «Новий порядок» в окупованій Україні (1941 – 1944) / О. Потильчак // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97–104. – С. 103.

²⁰⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 3, арк. 11, 38, 41; Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 2, арк. 2–4.

²⁰⁷ Розсекречені документи періоду нацистської окупації ... – С. 21.

²⁰⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 2, арк. 22; Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²⁰⁹ Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої ... – С. 11.

²¹⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 2, арк. 28, 47; Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²¹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 12, арк. 2–3.

²¹² Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 13, арк. 23, 26.

²¹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

²¹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 2, арк. 9; Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 23.

²¹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 23, 47–48.

²¹⁶ Там само. – Арк. 50–50 зв., 54.

²¹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 2, арк. 31.

²¹⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 11, арк. 11.

²¹⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 11, арк. 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 13, арк. 36.

²²⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 12, арк. 3–4.

²²¹ Салій П.О. Історичний архів / П.О.Салій // Відродження. – 1943. – 23 липня. – С. 4.

²²² Держархів Сумської обл., ф. Р-1841, оп. 1, спр. 1, арк. 282; Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 7

²²³ П. Впорядкувати міський архів // Сумський вісник. – 1942. – 13 вересня. – С. 2.

²²⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 1, арк. 32; Розсекречені документи періоду нацистської ... – С. 23.

²²⁵ Оголошення // Відродження. – 1942. – 8 грудня. – С. 2; Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 15; Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 12, арк. 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 24, арк. 10.

²²⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 12, арк. 2–3.

²²⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 24, арк. 36; Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 14, арк. 6; Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 9, арк. 3 зв., 8.

²²⁸ Розсекречені документи періоду нацистської окупації ... – С. 23; Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 7–8; Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 2, арк. 24.

- ²²⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 15.
- ²³⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 9, арк. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 1, арк. 41.
- ²³¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 23, арк. зв. 4–5.
- ²³² Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 11, арк. 37.
- ²³³ Там само. – Арк. 38.
- ²³⁴ Там само. – Арк. 7, 14.
- ²³⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 13, арк. 9, 13, 16, 32–33, 51.
- ²³⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 11, арк. 26.
- ²³⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 13, арк. 104.
- ²³⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 15.
- ²³⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-1868, оп. 1, спр. 50, арк. 83, 163.
- ²⁴⁰ Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944 рр.) / І. Ветров // Пам'ять століть. – 2005. – № 3–4. – С. 194–207. – С. 195, 198, 202.
- ²⁴¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 12, арк. 3.
- ²⁴² Держархів Сумської обл., ф. Р-2926, оп. 1, спр. 24, арк. 10.
- ²⁴³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2048, оп. 1, спр. 1, арк. 13; Держархів Сумської обл., ф. Р-2192, оп. 1, спр. 2, арк. 37; Держархів Сумської обл., Р-2192, оп. 1, спр. 1, арк. 49.
- ²⁴⁴ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941 – 1945. Краткая история. ... – С. 227; История Украинской ССР: у 8т., 10 кн. – Т. 8 ... – С. 233; Корогод Б.Л. Сумська область у роки ... – С. 160.
- ²⁴⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945: в 6 т. ... – Т. 3 ... – С. 309; История городов и сел Украинской ССР – С. 65–66; Корогод Б.Л. Сумська область – С. 166, 169; Лобко Н.В. Бої за Суми // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2003. – № 3. – С. 5; Книга пам'яті України. Сумська область. – Т. 1 ... С. 12.
- ²⁴⁶ Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої ... – С. 15.
- ²⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 551, арк. 18.
- ²⁴⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр: в 3 т. ... – Т. 2 ... – С. 426–428.
- ²⁴⁹ Телефонограма Секретаря ЦК КП(б)У Председателю Совета Народных Комиссаров СССР от 2 сентября 1943 г. «О состоянии народного хозяйства в г. Сумы в день освобождения его от немецко-фашистских оккупантов» // Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / [сост. И.А. Авраменко, В.К. Бойко, И.А. Ильченко и др.]. – Харьков: Кн. изд-во, 1963. – 458 с. – С. 312–313; Сообщение о пребывании товарища Н.С. Хрущева в г. Сумы // Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза ... – С. 313.
- ²⁵⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 7–9, 16, 34, 53; Муселіані Л. Пам'ять на віки / Л. Муселіані // Вісті Роменщини. – 1998. – 23 грудня. – С. 4.
- ²⁵¹ Даниленко В. Пантелеймон Петрович Гудзенко ... – С. 14.
- ²⁵² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 1, арк. 1–3.
- ²⁵³ Там само. – Арк. 1.
- ²⁵⁴ Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: автореферат дис. ... – С. 8.

- ²⁵⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 3, 7–8.
- ²⁵⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 3; Заїка Л. Скарбниця людської пам'яті / Л. Заїка // Площа незалежності, 2. – 2003. – № 11. – С. 34.
- ²⁵⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 2-л, спр. 1, арк. 1, 2 зв. – 3
- ²⁵⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 7–9.
- ²⁵⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 8.
- ²⁶⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 13, арк. 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 16 зв.
- ²⁶¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 16–16 зв.
- ²⁶² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 1, арк. 5 зв.; Артеменко С. Архіви Глухівщини від створення до сьогодні / С. Артеменко // Народна трибуна. – 1998. – 26 грудня. – С. 1.
- ²⁶³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 16, 54.
- ²⁶⁴ Там само. – Арк. 30.
- ²⁶⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 1, арк. 6.
- ²⁶⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 29.
- ²⁶⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 5, арк. 2–3.
- ²⁶⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-6640, оп. 1, спр. 16, арк. 2.
- ²⁶⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 61 зв., 55 зв.
- ²⁷⁰ Указ Верховного Совета СССР от 2 ноября 1944 г. «Об образовании Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР» // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1975 ... – Т. 1. – С. 182.
- ²⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 598, арк. 45.
- ²⁷² Держархів Сумської обл., ф. Р-2191, оп. 4, спр. 1, арк. 82.
- ²⁷³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 79.
- ²⁷⁴ Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ УРСР у період Великої ... – С. 17.
- ²⁷⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 12.
- ²⁷⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 4, арк. 1–1 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 28, арк. 53, 61; Іванущенко Г.М. Діла минають – документи залишаються / Г.М. Іванущенко, Л.А. Покидченко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1. – С. 5–10. – С. 7.
- ²⁷⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 7, арк. 2, 5, 6, 13, 14, 76, 84, 90, 128, 140, 144; Держархів Сумської обл., ф. Р-6640, оп. 1, спр. 12, арк. 2; Держархів Сумської обл., ф. Р-6640, оп. 1, спр. 11, арк. 2, 4, 7, 8, 13.
- ²⁷⁸ ЦДАГО України, оп. 23, спр. 551, арк. 13, 31, 61, 74, 91.
- ²⁷⁹ Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник ... – С. 12. История городов и сел Украинской РСР ... – С. 69; Діброва Г. Роменщина у полум'ї війни ... – С. 77–79.
- ²⁸⁰ Постановление Бюро обкома КП(б)У и исполкома Сумского областного совета депутатов трудящихся от 13 марта 1943 г. «О мероприятиях по усилению восстановительных работ в области» // Сумская область в годы Великой Отечественной ... – С. 345–347.

- ²⁸¹ Информация Сумского горкома партии обкому КП(б)У от 17 ноября 1944 г. «О проделанной за год работе по восстановлению города, разрушенного немецко-фашистскими захватчиками» (извлечение) // Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. Сборник документов и материалов. – Киев: Наукова думка, 1988. – 440 с. – С. 360–361. – С. 361; История городов и сел Украинской ССР ... – С. 69.
- ²⁸² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 26, арк. 1.
- ²⁸³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2557, арк. 2–3.
- ²⁸⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 5, арк. 2.
- ²⁸⁵ Максаков. История и организация архивного дела в СССР ... – С. 400–401.
- ²⁸⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 6, арк. 2.
- ²⁸⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 31, арк. 2–6.
- ²⁸⁸ Чернега П.М. Виробнича діяльність і матеріально побутове становище ... – С. 123.
- ²⁸⁹ Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ УРСР у період Великої ... – С. 16; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 119.
- ²⁹⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 119; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 2-л, спр. 1, арк. зв. 11.
- ²⁹¹ Даниленко В. Пантелеймон Петрович Гудзенко ... – С. 18.
- ²⁹² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 66–67; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 17, арк. 5.
- ²⁹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 2-л, спр. 1, арк. 3, 29.
- ²⁹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 6, арк. 36, 41 зв.
- ²⁹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
- ²⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2557, арк. 2–3.
- ²⁹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 28, арк. 4, 6.
- ²⁹⁸ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): автореферат дис. ... – С. 19–22, 29.
- ²⁹⁹ Даниленко В. Пантелеймон Петрович Гудзенко ... – С. 19.
- ³⁰⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 1, арк. 1 зв.
- ³⁰¹ Там само. – Арк. 5.
- ³⁰² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. зв. 1.
- ³⁰³ Там само. – 1 зв.
- ³⁰⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 57.
- ³⁰⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-6640, оп. 1, спр. 3, арк. 4, 11, 14; Держархів Сумської обл., ф. Р-6640, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 4, 18, 24, 26–29, 33.
- ³⁰⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. зв. 17.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ ГАЛУЗІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА В РОКИ «ВІДЛИГИ»

3.1. Матеріальний стан та робота архівів за суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації повоєнних років

В історії людства не має прикладу війни, яку б за розміром руйнувань та жертв можна було б порівняти з Другою світовою. І серед народів, які особливо постраждали від неї, – український. Зрозуміло, що найбільш трагічними і тяжкими були людські жертви. Демографічні процеси воєнної доби викликали деформацію існуючої структури населення взагалі і його працездатної частини, дисбаланс у співвідношенні чоловіків і жінок, зростання кількості соціально незахищених категорій, різке скорочення народжуваності тощо. На українських землях потрібно було майже повністю відроджувати виробничу і соціальну інфраструктуру, систему постачання. Адже загальні економічні втрати УРСР складали 40% її довоєнних національних багатств. За роки війни на руїни було перетворено 718 міст, близько 28 тисяч сіл, знищено 50% житлового фонду – в результаті 10 млн. людей залишилися без даху над головою, а переважна більшість інших вимушена була мешкати у непристосованих до життя приміщеннях – напівзруйнованих будинках, бараках, землянках¹.

В умовах повоєнної розрухи найголовнішими соціально-економічними завданнями для України були – відбудова матеріально-технічної бази промисловості, сільського господарства та державних установ, налагодження роботи економіки у мирний час та суттєве підвищення рівня життя населення. Але процес подолання наслідків війни проходив в республіці надзвичайно складно і суперечливо. Великі масштаби руйнувань та демографічні втрати зумовлювали тривалі терміни відродження господарства. В той же час саме виснажений війною і натхненний сподіваннями на краще життя народ був сповнений рішучості якнайшвидше відродити країну. І загальносоюзна правляча верхівка на чолі з Й. Сталіним взяла курс на використання цього людського ентузіазму і нехтування навіть елементарними потребами населення. Політика беззаперечного панування інтересів держави над інтересами суспільства, апробована у 20 – 30-х рр. XX ст., після війни була відновлена у повному обсязі. Загальновідомі приклади економічного відродження у західних державах – реконструкція важкої індустрії на основі стабілізації національної валюти, відбудови інфраструктури, розвитку сільського господарства і легкої промисловості. В СРСР же останнім відводилася

роль постачальника ресурсів, оскільки пріоритетом знову стає важка промисловість. Вирішення соціальних питань знову відкладалося на майбутнє. Визначальною рисою відбудовчих процесів в СРСР була також орієнтація на внутрішні ресурси. В результаті здійснюється нещадна експлуатацію сільського господарства, застосовуються командні методи управління, а продуктивність праці підвищується шляхом масштабної пропаганди (соціалістичне змагання тощо). Провідними чинниками господарського розвитку країни, як і в довоєнні роки, стають засоби командного та ідеологічного тиску щодо населення, а не економічні стимули. Найбільш жакливим підтвердженням цього був голод 1946 – 1947 рр., головними причинами якого були не тільки погодні умови. Влада виявилася нездатною захистити і врятувати сотні тисяч голодуючих, а режим в цілому не зважав навіть на елементарні соціальні проблеми селянства². Намагання частини місцевих керівників (у тому числі і на Сумщині) врятувати сільське господарство від занепаду, а колгоспників – від голоду зводилися нанівець жорсткими репресивними діями центру. Секретна постанова РМ УРСР і ЦК КП(б) У від 23 січня 1946 р., яка гостро критикувала керівництво Сумської області за невиконання плану заготівлі хлібу та вимагала негайних санкцій за те, що голови деяких господарств дозволили собі виділити частину зерна на насіння³.

Зруйнувавши економічну сферу, війна, з іншого боку, об'єктивно сприяла зміцненню тоталітарної політичної системи в СРСР. Її основою залишалася комуністична партія, підвищенню авторитету і збільшенню чисельності якої знову ж таки сприяла війна і патріотичні післявоєнні настрої. Партія контролювала процес повернення до мирного життя та подолання повоєнної розрухи, формувала адміністративно-господарський та радянський апарат республіки. Відновлення роботи системи державних органів та установ, відбудова підприємств та їх переведення на випуск мирної продукції розпочалося ще до завершення війни, коли керівним органом був ДКО. У вересні 1945 р. цей орган було ліквідовано і всі його функції перейшли до РНК СРСР⁴. На підприємствах і установах встановлювався довоєнний режим праці, поновлювалися 8-годинний робочий день, профспілкові відпустки для робітників та службовців. У 1946 – 1947 рр. проходять вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР, а також до місцевих органів радянської влади. Характерною ознакою цих виборчих кампаній була висока активність населення. І це був не просто традиційний «ритуал» – адже у повоєнні роки більшість громадян не тільки вірила у можливість щасливого життя, а й у свою здатність його покращити,

– і ця віра підігрівалася радянською пропагандою. Але демократизм цих виборів, як і раніше, був задекларований лише на папері, оскільки альтернативних кандидатів під час голосування не передбачалося.

У загальному контексті налагодження мирного життя та відбудовчих процесів здійснювалася у перші післявоєнні роки і діяльність установ архівної сфери. Проведені на завершальному етапі війни роботи з впорядкування архівних приміщень забезпечили тільки більш-менш придатні умови для зберігання документів та роботи працівників. Після закінчення війни матеріальна база архівних установ України залишалася незадовільною⁵. Партійно-радянське керівництво розуміло, що запорукою використання архівних документів у будь-яких державних цілях є, в першу чергу, створення умов для їх збереження. На напрямку відродження матеріальної бази архівної галузі Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У 5 липня 1946 р. видають постанову «Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР». В ній перед виконкоматами обласних рад і обкомами КП(б)У було поставлено завдання надати архівам «... всебічну допомогу в створенні нормально потрібних умов для збереження документальних матеріалів і поліпшення роботи працівників ...»⁶. Урядом УРСР, в свою чергу, щорічно виділялося з бюджету близько 1 млн. крб. на будівництво і ремонт приміщень державних архівів. Додаткове ж обладнання та оновлення останніх часто здійснювалися за рахунок бюджету місцевих органів влади та підрозділів органів внутрішніх справ⁷. Але, все ж таки, у загальному контексті відбудовчих процесів перших післявоєнних років ремонт архівних приміщень знаходився на другорядному плані. Аналіз робіт, що були проведені в архівах Сумської області, свідчить про значну нестачу коштів та необхідних будівельних матеріалів у 1946 і про деяке покращення фінансового забезпечення – у 1947 році (*таблиця 3.1*).

Таблиця 3.1

Покращення матеріальної бази архівів Сумської області у 1946–1947 рр.

Рік	Назва архіву	Здійснена робота
1946	Сумський обласний державний архів	Ремонт печей, застелення вікон.
1946	Роменський філіал	Віконні отвори забито дошками.
1947	Сумський обласний державний архів	- Капітальний ремонт трьох кімнат під архівосховище; - поставлено залізни решітки на всі вікна; - придбано меблі для читального залу.
1947	Роменський та Конотопський філіали Сумського обласного державного архіву	- Відремонтовано кімнати під читальний зал; - придбано меблі для читального залу.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 6,

На Сумщині – так само, як і в цілому в Україні, – відбудова господарства проходила з великими труднощами: нестача кваліфікованих кадрів, техніки, будівельних матеріалів, а для населення – житла, продовольства, товарів широкого вжитку⁸. У серпні 1947 р. ВР УРСР прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946 – 1950 рр. Сесія Сумської обласної ради затвердила «План економічного і соціально-культурного розвитку Сумщини на 1946 – 1947 рр.». За цими планами державою виділялися кошти на відбудову як господарчих галузей, так і соціально-культурної сфери регіону: у 1946 – 1950 роках на відновлення промисловості Сумщини було надано 130 млн. крб., сільського господарства – 28 млн. крб., освіти, культури, медицини – 150 млн. крб. Загальносоюзним партійно-державним керівництвом було також організовано і допомогу інших республік СРСР у відбудові області. Обладнанням, сировиною, спеціалістами та ін. Сумщині допомагали Російська Федерація, Казахська, Узбецька, Таджикицька, Туркменська, Киргизька, Азербайджанська, Арм'янська та Грузинська РСР⁹.

З виконанням завдань на пріоритетних напрямках, у першу чергу по відбудові промисловості, створюються умови і для збільшення капіталовкладень в архівну сферу. Протягом 4 п'ятирічки на Сумщині було завершено відродження промисловості – у 1950 р. її валова продукція перевищила довоєнний рівень на 73% (замість намічених 48%)¹⁰. І тому наприкінці п'ятирічки відбудови місцева влада вже мала можливість виділяти суттєві кошти на зміцнення матеріальної бази архівних установ: у 1949 р. на ремонт та устаткування приміщень останніх Сумський облвиконком виділив 97000 крб., а у 1950 р. було здійснено капітальний ремонт приміщення облдержархіву¹¹.

В той же час в архівній галузі регіону залишалися не вирішеними матеріальні проблеми, що потребували значних капіталовкладень. В першу чергу – це необхідність надання нового або хоча б додаткового приміщення обласному архіву, на чому неодноразово наполягають керівництво УМВС та АВ УМВС у Сумській області. З 1949 р. це питання регулярно піднімалося у щорічних звітах обласного архіву та архівного відділу і доповідних записках республіканському керівництву галузі. Реакція останнього на ці звернення була слабкою. Про потребу Сумського облдержархіву лише згадується у резолюції Республіканської наради керівних працівників архівних органів МВС УРСР (1949 р.)¹². Верхівка МВС, у віданні якого знаходилися архівні установи, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. уваги на означену проблему також не звертає. Місцеве керівництво органів внутрішніх

справ намагається – у межах своїх можливостей – допомогти архівістам. Наприклад, у 1950 р. УМВС у Сумській області надало архівному відділу приміщення в своїй будівлі, – в результаті в обласному архіві звільнилася кімната для читального залу¹³. У вересні 1952 р. начальник УМВС у Сумській області звертається з листами до всіх посадовців, від кого може залежати вирішення означеної проблеми (міністр внутрішніх справ УРСР; начальник АУ МВС УРСР, голова Сумського облвиконкому) і наголошує на тому, що вже три роки проведення концентрації документів в обласному архіві неможливе¹⁴. Але жодних кроків у відповідь названими керівниками зроблено не було. Значні кошти та дефіцитні на той час будівельні матеріали (дахове залізо) були необхідні і для ремонту будівлі Роменського філіалу: на початку 1950-х рр. архівосховище там не опалювалося, напівпідвальний поверх був сирий, дах протікав. Попри неодноразові звернення директора філіалу Г. Матеюка до керівництва галузі, необхідний ремонт (повітряні колодязі навкруги будівлі, перекриття даху) був проведений тільки у 1954 році¹⁵. Наведені факти свідчать, що верхівка МВС відносилася до архівів та їх працівників як до звичайного засобу виконання власних розпоряджень. Якщо проблеми установ галузі потребували значних зусиль та коштів – їх вирішення відтягувалося. Особливо це стосувалося архівів місцевого рівня (у даному випадку – Сумщини).

Складним питанням виявилось також і відновлення зруйнованих та розграбованих в роки війни міських і районних архівів. Більшість з них потребувала елементарного забезпечення приміщеннями. В Сумській області процес надання та обладнання приміщень цих архівів погортається наприкінці 40-х рр. XX ст. (*таблиця 3.2*), але йде значно повільніше, ніж впорядкування матеріальної бази обласного архіву та його філіалів.

На початку 1950-х рр. проблема районних і міських архівів неодноразово розглядалася Сумським облвиконкомом. Результат був мінімальний: у травневому 1950 р. та березневому 1952 р. рішенням цього органу від керівників одних і тих же 10-ти районних рад вимагалось надати окремі приміщення райархівам. Вислів, що «... деяка частина голів виконкомів районних рад депутатів трудящих ... не зрозуміли виключної державної важливості створення умов для зберігання документальних матеріалів в державних архівах, зокрема виділенню відповідних приміщень і належному їх устаткуванню для концентрації документальних матеріалів районних та сільських установ ...» дослівно повторюється в обох названих рішеннях¹⁶. АВ УМВС у Сумській області неодноразово ставив питання щодо забезпечення приміщеннями

райміськархівів як в облвиконкомі, так і у відповідних райвиконкомах. М. Горбатенко особисто писав відповідні статті в районні газети і в редакцію «Правди України»¹⁷.

Таблиця 3.2

Забезпечення приміщеннями та обладнання районних та міських архівів Сумської області у 1949 – 1950 рр.

Рік	Здійснені заходи та досягнуті результати
1949	Виділені приміщення 19-ти районним архівам
1950	- Виконавчі комітети рад депутатів трудящих Великописарівського, Дубов'язівського, Краснопільського та Миропільського районів виділили кошти у сумі 6300 крб. на ремонт і устаткування приміщень районних та міських архівів; - відремонтовані приміщення Миропільського, Конотопського, Роменського, Ульяновського, Недригайлівського, Ямпільського архівів.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 6, спр. 21, арк. 32; ф. Р-6640, оп. 1, спр. 31, арк. 20.

Тенденція повільного забезпечення приміщеннями райміськархівів була характерною не тільки для Сумщини, а й для всіх інших регіонів УРСР. Вирішення проблеми на місцевому рівні було прискорено поштовою «зверху». Наприкінці жовтня 1952 р. міністр внутрішніх справ Т. Строкач звернувся до голови РМ УРСР Д. Коротченка з проханням зобов'язати облвиконкоми виконати постанову від 5 липня 1946 р. і свої власні рішення з питання забезпечення районних та міських архівів приміщеннями. У грудні 1952 р. відповідні зобов'язання були направлені до кількох облвиконкомів, у тому складі і до Сумського¹⁸. В результаті в Сумській області протягом 1953 – 1955 роках було виділено приміщення шести райархівам, а чотирьом – замінено на більші. Але і на середину 50-х рр. ХХ ст. проблема була далека від вирішення – три райархіви приміщень не мали, вісім – потребували їх капітального ремонту, а три мали приміщення, не придатні для збереження документів¹⁹.

Визначною рисою і характерною особливістю розвитку країни у другій половині 1940-х роках була, беззаперечно, саме відбудова зруйнованого війною господарства. В цих специфічних умовах зростає суспільна вага раніше не помітного напряму роботи архівістів – виявлення і

використання документів у так званих «народногосподарських цілях». Адже для розробки нових проектів, планів, креслень, розрахунків необхідно було витратити час, задіяти матеріальні та людські ресурси. Тому допомога архівів, які зберегли певну технічну та виробничу документацію, була необхідна. Спрямування архівних працівників на виявлення документів практичного значення розпочинається ще наприкінці війни і активізується у перші післявоєнні роки. Розпорядження щодо цього напрямку роботи надсилає до архівів обласний архівний відділ (*таблиця 3.3*).

Таблиця 3.3

Розпорядження АВ УНКВС (УМВС) у Сумській області щодо виявлення документальних матеріалів у народногосподарських цілях (др. пол. 1945 – 1949 рр.)

Дата	Підстави розпорядження	Зміст необхідних документів
Листопад 1945 р.	Циркуляр Комітету у справах геології при РНК СРСР та ГАУ НКВС СРСР (від 7 лютого 1945 р.)	Відомості про пошук, розвідку і експлуатацію родовищ корисних копалин
Березень 1946 р.	Розпорядження АУ НКВС УРСР	Відомості про родовища цементної сировини (вапняки і глина) на території області
Травень 1946 р.	Розпорядження АУ МВС УРСР	Розвиток залізничного транспорту (плани і карти доріг, креслення і описи профілів доріг, проекти будівель, споруд і мостів)
Серпень 1946 р.	Заявка Держплану УРСР	Характеристика природних ресурсів області (геологічні звіти, паспорти, анотації по родовищах корисних копалин, кар'єрах і шахтах, гідро-геологічні висновки, геологічні та топографічні мапи)
Грудень 1946 р.	Постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставів і водоймищ для забезпечення високих і стійких врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР» (1948 р.)	Зрошення, будівництво ставів і водоймищ

Березень 1948 р.	Директива ГАУ МВС СРСР «Про посилення темпів виявлення та використання документальних матеріалів для народного господарства» (січень 1948 р.)	Відомості про корисні копалини та актуальні для відбудови господарства матеріали
Січень, березень 1949 р.	Вказівки АУ МВС УРСР	Історія геологічних розвідок і експлуатації кам'яно-вугільних та залізрудних родовищ.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 2, спр. 31, арк. 10-11; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 37, арк. 3; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 48, арк. 18-19, 30; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 64, арк. 34-34 зв.; ф. Р-2448, оп. 4, спр. 6, арк. 1, 2, 4.

Завдання з виявлення документів корегуються відповідно до господарських планів відбудови та розвитку республіки в цілому та області зокрема. М. Горбатенко спрямовував архівістів проводити виявлення документів відповідно до планів організацій, підприємств та установ області, складати предметно-тематичні огляди та історичні довідки з попереднього досвіду роботи останніх²⁰. На початку 1946 року архівами Сумщини складаються 5-річні плани заходів з використання документальних матеріалів в інтересах відновлення та подальшого розвитку народного господарства області на 1946 – 1950 рр. Наприклад, у плані обласного архіву було передбачено пошук документів, необхідних для відбудови та розвитку промисловості, сільського та комунального господарства, будівництва доріг, здійснення розвідок корисних копалин та ін.²¹

Робота архівістів Сумщини щодо виявлення документів практичного значення у першому післявоєнному десятилітті здійснювалася нерівномірно – відповідно до темпів відродження економіки. Адже актуалізація цього напряму, як вже говорилося вище, була тісно пов'язана з нагальними потребами відбудови. Тому найбільш активно виявлення економічно необхідних матеріалів відбувається протягом другої половини 1945 – 1948 рр. Тематика, за якою здійснювався пошук документів, визначалася кількома шляхами: відповідно складених планів, за конкретними запитами певних суб'єктів господарювання, а також і за ініціативи самого архіву. В останньому випадку архівісти надсилали потім інформаційні листи про знайдені матеріали до зацікавлених установ.

Активно і творчо здійснюється виявлення документів, що можуть бути використані для відбудови, в Сумському обласному архіві: у 1945 році його працівниками було розроблено 48 фондів і виявлено 377 документів; надіслано 15 листів установам і організаціям про знайдені

матеріали. У 1946 році – виявлено та передано для використання установам та підприємствам (Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе, Шосткинський міськплан; Тираспольський облвиконком та ін.) 7 справ. Також було надіслано і 13 інформаційних листів²². У 1947 році виконувалися запити по виявленню проектів, планів, кошторисів для відбудови – від Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе, Буринського цукрового заводу, галантерейної фабрики та Міської публічної бібліотеки²³. Протягом 1948 року було надіслано 6 інформаційних листів про виявлені документи. Ці знайдені за ініціативою самих архівістів матеріали виявилися важливими і були використані Кролевецьким райпланом (описання торф'яних болот), Дубов'язівським цукровим комбінатом (кошториси, плани, креслення сільськогосподарських та промислових будівель), Недригайлівським плодоконсервним заводом (креслення, проекти, кошториси будівництва нафтосховища та відстійника Недригайлівського сушильного заводу) та Недригайлівським райвиконкомом (плани розташування колгоспних дворів та акти комісій по відведення земельних ділянок під будівництво сільрадам цього району)²⁴.

Робота з виявлення матеріалів практичного значення ведеться і в філіалах. Наприклад, конотопськими архівістами у 1947 р. були виявлені документи, корисні для відбудови комунальної сфери міст району. Це – плани електрифікації міст Конотоп і Кролевець, кошториси і плани будівництва житлових будинків та інших споруд (таблиця 3.4). Архівісти Сумщини працювали також і на перспективу – не тільки на відбудову, а й на подальший розвиток економіки. У цьому руслі, наприклад, протягом другої половини 1940-х рр. проводилося виявлення документів про родовища корисних копалин. Відносно залізної руди було проглянуто 12 ф. (1149 од. зб.), кам'яного вугілля – 3 ф. (36 од. зб.), але документів, які могли б бути використані, не виявлено²⁵.

Таблиця 3.4

Інформаційні листи до установ м. Конотоп про документи, виявлені працівниками Конотопського філіалу Сумського облдерж архіву (квітень – липень 1947 р.)

Назва установи, посада адресата	Зміст документів
Голова виконавчого комітету Кролевецької міської ради	Історія та план електрифікації м. Кролевець.
Завідуючий відділом міського комунального господарства м. Конотоп	<ul style="list-style-type: none"> - Кошторис будівництва та план двоповерхового будинку; - кошториси і плани будівництва дерев'яного та глинобитного одноповерхових будинків.
Завідуючий плановим відділом виконавчого комітету Конотопської міської ради депутатів трудящих	<ul style="list-style-type: none"> - План електрифікації м. Конотоп; - проєкт типової цегляної лікарні; - матеріали по будівництву театру; - креслення фабрики-кухні, їдальні; - кошторис будівництва магазину; - план одноповерхового будинку під магазин.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-4941, оп. 2, спр. 25, арк. 5-7; 14-15.

Далеко не завжди кропітка робота на напрямі практичного виявлення була ефективною. Наприклад, частина документів, знайдених в обласному архіві у 1946 – 1947 рр., була повернена без використання за давністю матеріалів. Аналогічний результат мала і робота Роменського філіалу у тих же роках: у 1946 р., у відповідь на інформаційний лист, директор Роменської текстильно-галантерейної фабрики повідомляє, що ці матеріали не потрібні для поточної роботи фабрики. У 1947 р. працівниками того ж філіалу було проглянуто 25 ф. (6515 од. зб.), складено 61 тематична картка, надіслано 4 інформаційних листи, але зацікавлені установи оцінили виявлені документи як застаріли і не потрібні для використання²⁶. Подібні відповіді архівісти отримували на повідомлення про виявлення документів, що здійснювалося за їх власною ініціативою, а не за конкретними запитами установ. Зрозуміло, що працівники архівів не були технічними спеціалістами і не знали точно про реальні потреби підприємств та установ регіону. В той же час прояви творчої ініціативи архівістів, їх намагання допомогти країні у справі відбудови заслуговують лише схвальної оцінки.

Співробітники архівів форсували виявлення документів для розвитку економіки – так само як працівники інших галузей перевиконували норми, щоб скоріше завершити відбудову країни. Наприклад, Сумським обласним архівом вже у 1948 р. було завершено розробку фондів, які були передбачені п'ятирічним планом використання документів у практичних цілях. Його працівниками було переглянуто 369 ф. (5974 од. зб.), складено 747 тематичних карток, надіслано 41 інформаційний лист. Над використанням виявлених архівістами регіону документів працювали працівники планово-господарських, будівельних та інших установ, промислових та сільськогосподарських підприємств. Яскравим прикладом реального внеску у справу відбудови економіки можуть слугувати дані, що наводить директор обласного архіву Н. Авреліанова (**таблиця 3.5**). За допомогою виявлених документів було прискорено темпи відбудовних робіт в області, заощаджено значні державні кошти, залучено менші людські ресурси. Тільки обласне управління промбудматеріалів заощадило до 15 тис. крб.

Таблиця 3.5

**Виявлення та використання документальних матеріалів
народногосподарських цілях. Сумський
обласний державний архів (1944 – 1948 рр.)**

№	Виявлені документи (назва або зміст)	Назва установи, що використала документи
1	Креслення щодо будівництва цегляних заводів.	Управління промбудматеріалів Сумської області.
2	- Ескіз частини площі Сумської суконної фабрики; - проєкт надбудови 2-го поверху над будівленою контори і складу на текстильній фабриці.	Сумська текстильна фабрика.
4	Червонозоряний рафінадний завод (техн. документація).	Сумський Бурякотрест.
5	Проєкт установки сушильного апарату.	Сумський пункт «Заготзерно».
6	- описання торфоболота «Широкє» (Кролевецький район); - описання торфоболота «Гряди» (Глухівський район); - матеріали щодо рекогносцированому дослідженню торфоболота «Кукла» (Дубов'язівський район); - звіт Сумського дослідного поля і дані врожайності за 1940 р.; - матеріали розвідки торф'яного родовища по р. Олешня (Охтирський район).	Сумський педагогічний інститут (для складання кадастру корисних копалин Сумської області, написання «Природно-історичного нарису Сумської області»).

7	Глухівські фосфорити (складено довідку).	Сумський та Чернігівський обласні планові відділи.
8	Справа по укріпленню берегу р. Дністер в районі м. Тирасполя.	Молдавбудпроект.
9	Описання торфоболота «Широкє».	Кролевецький плановий відділ виконавчого комітету районної ради депутатів трудящих.
10	Кошториси, плани і креслення сільськогосподарських будівель і споруд.	Дубов'язівський цукровий комбінат.
11	Креслення, проекти, кошториси капітального будівництва нафтосховища та відстійника Недригайлівського сушильного заводу.	Недригайлівський плодоконсервний завод.
12	Плани розташування колгоспних дворів та акти комісії по відведення земельних ділянок під будівництво сільрадам Недригайлівського району.	Недригайлівський виконавчий комітет районної ради депутатів трудящих.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 67, арк. 7-7 зв.

Архівні матеріали знадобилися при відбудові місцевих підприємств різних галузей – Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе, Червонозоряного рафінадного заводу, цегельних заводів, суконної фабрики та ін.²⁷ Архівісти Сумщини допомогли у відбудові і Молдавській РСР – значний економічний ефект дало використання Молдавбудпроектом справи, переданої Тираспільському облплану (по укріпленню набережної р. Дністер)²⁸.

Обсяги означеної роботи архівів напряму залежали від потреб економічного розвитку країни. Тому завершення в основному відбудови економіки зумовлює зменшення потреби у виявленні документів практичного змісту – це не призупиняє діяльності архівів на цьому напрямі, а дещо її уповільнює. Починаючи з 1949 – 1950 років, кількість переглянутих фондів та знайдених документів поступово зменшувалася. У 1951 – 1955 роках результати роботи на цьому напрямі в архівах регіону також незначні (*таблиця 3.6*).

Таблиця 3.6

**Виявлення документальних матеріалів у народногосподарських цілях
в державних архівах Сумської області (1951 – 1955 рр.)**

Рік	Назва державного архіву	Здійснена робота
1951 р. Жовтень	Роменський філіал обласного архіву	- Складено довідку-орієнтировку про будівництво водопроводу у м. Ромни і направлено до Комунального відділу виконавчого комітету Роменської міської ради депутатів трудящих; - Виявлено 3 фотознімки початку будівництва Лохвицького цукрового заводу у 1928 р. та надіслано відповідний інформаційний лист керівництву заводу.
1955 р.	Сумський обласний	- Виявлення документальних матеріалів для використання в інтересах сільського господарства; - виявлення документів про будівництво мостів (за ініціативою архіву).
1955 р.	Роменський філіал обласного архіву	- Виявлення документів про розвиток сільського господарства Роменщини у 1920-х рр.; - виявлення документів про осушення болот і торфорозробках в колишньому Роменському окрузі.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 2, спр. 127, арк. 8; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 127, арк. 34; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 152, арк. 6; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 56, арк. 24; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 152, арк. 9; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 42, арк. 3 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 49, арк. 3; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 6; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 78, арк. 6; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 97, арк. 3.

За відсутності великого обсягу реальних економічних потреб тематику виявлення документів встановлюють наказами влади. Наприклад, у 1949 – 1950 рр. напрям практичного використання архівних джерел визначає жовтнева 1948 р. постанова ЦК ВКП(б) і РМ СРСР, що була гучно названа радянською пропагандою «сталінським планом перетворення природи». У 1949 р. в архівах регіону здійснювався пошук документів щодо будівництва ставів і водоймищ та залісенню пісків, ярів та торф'яних болот – і облдержархівом було знайдено 10 документів щодо залісення пісків. У 1950 р. Роменським філіалом виявлялися також документи про ґрунти, клімат, рослинність²⁹.

Події війни та перемога породили в СРСР та в Україні нові суспільні настрої. У громадському менталітеті спостерігалися певні тенденції, розвиток яких міг у майбутньому спричинити появу опозиційних тоталітаризму сил. В народі зміцніло сподівання на краще життя,

на припинення репресій. Висловлювати напіввідкриті критичні судження наважувалися натхненні перемогою фронтовики. Воїни, що пройшли країнами Європи, та громадяни, вивезені на примусову працю до Німеччини, мали змогу порівняти європейський рівень життя з радянськими стандартами. За цих обставин деякі з них, при поверненні додому, інакше сприймали комуністичну пропаганду. Зростаюче самоусвідомлення народу було несумісне з існуючими порядками і тому партійно-державна верхівка намагалася за всяку ціну відновити тотальний контроль над суспільством. На цьому шляху використовувалися вже випробувані часом засоби – ідеологічна пропаганда, репресії, створення гнітючої атмосфери страху і пошуку ворогів. «Наведенню порядку» в суспільстві слугувала навіть зовнішня політика – не випадково комуністичні лідери активно включилися у кампанію «холодної війни» – адже це дозволяло ефективно ізолювати народ від зовнішнього світу³⁰.

Діяльність репресивних органів в УРСР у післявоєнні роки здійснювалася за двома основними напрямками: 1) пошук, проведення слідства та покарання воєнних злочинців; 2) відновлення та розгортання «традиційного» переслідування – проти різного роду «антирадянщиків», дійсних та уявних ворогів влади³¹. Архівна галузь, що була невід'ємною складовою не тільки системи державних установ, а й структури органів внутрішніх справ, вже звично розглядалася владою як одне зі знарядь документального забезпечення репресивної політики. Постанова архівної справи на службу сталінського режиму та її тотальне засекречення починається вже в ході відновлення діяльності архівів наприкінці війни і продовжується протягом повоєнного десятиліття. В структурі ГАУ все більшу вагу набуває відділ використання (колишній відділ секретних фондів). Наказом МВС СРСР від 29 грудня 1946 р. у складі цього відділу було створено відділення: 1) оперативна інформація, 2) народногосподарська та наукова інформація, 3) оперативно-довідкова картотека³². Звертаємо увагу, що вже в самій структурі керівного органу галузі пріоритет надавався оперативній інформації архівних джерел. Значно посилити оперативну розробку документів секретних фондів – не тільки окупаційного періоду, а й довоєнних, – було запропоновано начальникам АВ УНКВС та директорам обласних архівів у вказівках щодо складання планів на 1946 р.³³

Напрямок оперативної розробки був штучно створений тоталітарною владою і у 30-х рр. ХХ ст. брутально нав'язаний архівістам. Тому відповідна робота останніх повністю залежала від конкретної специфіки репресивної політики у певний період. У довоєнний часи ідеологічними

підставами здійснення державного терору здебільшого були аргументи соціального походження. Але знищення так званих «експлуататорських класів» різко звузило можливості для обґрунтування превентивних терористичних акцій, покликаних попередити незадоволення режимом. І партійно-державна верхівка ініціює пошук нових категорій ворогів. Одразу ж після звільнення розпочинаються репресії проти осіб, що слугували нацистам, беззаперечно актуальним залишався і традиційний пошук «контрреволюційних елементів», а на Україні – і «буржуазних націоналістів».

У перші повоєнні роки галузеве керівництво – у відповідності до вимог НКВС – надсилало на місця численні вказівки щодо розробки окупаційних фондів. Від архівів вимагалось негайно надіслати списки-довідники на працівників німецьких розвідувальних і каральних органів, на фольксдойче і рейхсдольче (лютий 1946 р.), посилити темпи розробки документів окупаційних установ (грудень 1947 р.) тощо³⁴. Ці та інші розпорядження виконуються архівістами. Сумським облархівом у 1945 р. на оперативну розробку було витрачено 579 людино-годин; більшість з виявлених у 1946 р. документів стала підставою для «викриття важливих державних злочинців»³⁵. У 1947 р. цим архівом та філіалами до органів внутрішніх справ та держбезпеки передаються списки-довідники на поліцаїв; старост сільських управ; зрадників; осіб, що активно співпрацювали з німцями; авторів антирадянських статей; військовополонених Червоної Армії та членів сімей репресованих³⁶.

Оперативна розробка окупаційних фондів була розпочата ще у 1943 р. і, поступово, – з точки зору здорового глузду, – повинна була підійти до завершення. Але нагнітання загальної суспільно-політичної ситуації в державі та розкручування нового витка репресій у другій половині 1940-х років вплинуло і на темпи розробки означених фондів. З 1948 року спостерігається шалене форсування темпів цієї роботи і значне збільшення кількості виявлених осіб. В обласному архіві розробка 21 фонду, запланована на цей рік, завершилася вже у I кварталі³⁷. І якщо цим архівом за весь 1947 рік до списків-довідників було внесено 247 осіб, то тільки за I квартал 1948 року ця цифра склала вже 1708 (!) осіб³⁸. Основні «політичні окраски», що виявлялися з окупаційних фондів наприкінці 40-х рр. XX ст., не змінилися (порівняно з 1943 – 1944 роками) (таблиця 3.7). Окрім списків працівників окупаційних установ, у 1949 році розроблялися також німецькі паспорти (9042 шт.), картки Біржі праці (11075 шт.), газети (470 екземплярів)³⁹.

У 1950 р. директор облархіву щомісячно направляє до архівного відділу дані про хід оперативної розробки (*таблиця 3.7*). Також

архівістами виконуються і запити від оперативних органів (у більшості від відділів кадрів обласних управлінь МВС і МДБ – по перевірці осіб, які поступали на роботу в органи)⁴⁰. Наприклад, обласним архівом виконано таких запитів у 1947 році – на 407, у 1949 році – на 673, і у 1950 році – на 151 особу⁴¹.

Розробка окупаційних фондів проводилася і в філіалах. Роменським у 1946 р. було взято на облік 1097 осіб; занесено до списків-довідників – 83 чол. (*таблиця 3.8*); складено зведений звіт про оперативну розробки з 1943 по 1 квітня 1946 рр. (*таблиця 3.9*). Останній як раз яскраво ілюструє переважання в ній окупаційних фондів.

Конотопським філіалом у 1948 р. передано органам держбезпеки справи, на підставі яких були викриті посібник німецьких окупантів та «кримінальний і державний злочинець»⁴². У 1949 р., на вимогу оперативних органів, працівниками цього філіалу збиралися дані на В. Богушевича. Єдина «компрометуюча» інформація, що була знайдена, – це його робота директором архіву в період окупації⁴³. Також у 1949 р. конотопськими архівістами було виявлено дані про міського старшину Конотопа 1941 – 1942 років, поставлено на картковий облік двох осіб як зрадників і посібників німецьких окупантів⁴⁴.

Таблиця 3.7

**Відомості про оперативну розробку документальних матеріалів
співробітниками
Сумського обласного державного архіву (1949 – 1950 рр.)**

№	Політична окраска	Складено (кількість осіб)			
		алфавітних карток	списків-довідників		
			І півріччя 1949 р.	травень 1950 р.	липень 1950 р.
1	Працівники поліції	283	18	65	34
2	Старости сільських управ і голови громадських господарств	188	6	43	22
3	Зрадники, заявники, особи, які активно співпрацювали з німцями	28	–	–	1
4	Жандармерія	44	–	–	–
5	Перекладачі	14	1	–	–

6	Керівний склад міських та районних управ	1	3	1	-
7	Каральний поліцейський батальон	4	-	-	-
8	Керівний склад підприємств, організацій, установ, які існували в період німецько-фашистської окупації	38	12	-	-
9	Добровольці німецької допоміжної армії	15	-	-	1
10	Рейхсдойче, фольксдойче	3	2	-	-
11	Члени сімей репресованих	1	1	-	-
12	Службовці німецьких фірм, торговельних товариств	2	-	-	-
13	Службовці німецьких адміністративних установ	-	8	-	-
14	Служителі духовництва, які служили окупантам	2	1	-	-
15	Військовополонені Червоної Армії	254	-	102	30
16	Працівники комендатури	1	2	-	-
17	Автори антирадянських наклепницьких статей	-	13	-	-
18	Особи, які добровільно вийшли до Німеччини	-	18	70	36

19	Інші елементи, яких було взято на картковий облік	288	–	–	–
	Всього:	1 166	85	281	124

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 4, спр. 13, арк. 15; ф. Р-2448, оп. 4, спр. 18, арк. 10, 14, 18.

Таблиця 3.8

Відомості про оперативну розробку документальних матеріалів співробітниками Роменського філіалу Сумського обласного державного архіву (1946 р.)

№	Політична окраска	Складено		
		алфавітних карток (кількість осіб)	списків-довідників	
			кількість списків	кількість осіб
1	Співробітники поліцейських управлінь	1 042	2	53
2	Керівний склад в'язниць, судів, прокуратури	20	–	–
3	Добровольці німецької допоміжної армії та члени їхніх сімей	35	1	30
	Всього:	1 097	3	83

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 3, спр. 59, арк. 33.

Таблиця 3.9

Оперативно-чекістська розробка документальних матеріалів співробітниками Роменського філіалу Сумського обласного державного архіву (1943 – 1 квітня 1946 рр.)

Період	Проплянуто і розроблено (кількість фондів)	Складено списків-довідників (кількість осіб)
Дореволюційний	6	53
Німецько-фашистської окупації	165	4953
Післяреволюційний	35	–
Всього:	206	5 006

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 3, спр. 59, арк. 10.

В Україні, що «дозволила» собі націоналістичний рух Опору під час війни, з особливим розмахом розгортаються репресії відповідного спрямування. На першому післявоєнному (1946 р.) пленумі ЦК ВКП(б) вже було визначено курс на нову ідеологічну чистку. У цьому руслі комісія останнього, яка перевіряла стан справ в Україні, вказала ЦК КП(б)У на неприпустиме лояльне ставлення до «націоналістичних настроїв» у середовищі інтелігенції. Реакція партійного керівництва УРСР була негайною – серпневий 1946 року пленум ЦК КП(б)У визначає основні лінії викривальної діяльності. В Україні одразу розгортається ідеологічна чистка⁴⁵ – повністю у руслі «ждановщини». В діяльність культурних діячів та науковців втручаються грубо і не компетентно; їх звинувачують у формалізмі, безідейності, низькопоклонстві перед Заходом, космополітизмі, і – в українському буржуазному націоналізмі. Тенденція прийняття сумнозвісних «постанов з ідеологічних питань», започаткована у 1946 – 1948 роках ЦК ВКП(б), була одразу ж «підхоплена» і ЦК КП(б)У. У постановах останнього критика інтелігенції здійснювалася зневажливим тоном, навішування ярликів «буржуазного націоналізму» супроводжувалося вимогами щодо викриття «ворогів народу». У руслі цієї кампанії піддавалися переслідуванню відомі українські літератори та історики, у тому числі і виходець із Сумщини Остап Вишня.

«Націоналізм» у будь-яких проявах переслідувався в УРСР та в інших радянських республіках як потенційна загроза комуністичному правлінню і цілісності СРСР. Це виявлялося вже у довоєнних репресіях, але особливого розмаху набуває саме у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. Майже одночасно з критикою «українського буржуазного націоналізму» розгорнулося цькування «безрідного космополітизму». Останній ярлик був дуже зручним для каральних органів, тому що звинуваченими у космополітизмі могли бути представники будь-якої національності, інтелектуали, які прямо чи опосередковано контактували з Заходом, конструктивно апелювали до нього⁴⁶.

Боротьба з космополітизмом мала й неприховане антисемітське спрямування. Євреї в СРСР були специфічною етнокультурною спільністю, яку режиму не вдалося повністю поставити в матеріальну, політичну, духовну залежність від себе. Вони були частиною всесвітньої спільноти, мали родичів за кордоном, що за стандартами тих часів вже було злочином. Перехід до активного сталінського терору проти євреїв збігся і з провалом близькосхідної політики СРСР, а саме планів створення русифікованої маріонеткової єврейської

держави. Першим об'єктом для переслідувань став Єврейський антифашистський комітет, який спочатку було розпущено, а у 1952 році його 13 членів – розстріляно. Наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. розгортаються масові арешти інтелігентів-євреїв: літераторів, музикантів, вчених звинувачували в індивідуалізмі, антиросійських настроях, сіонізмі та антипатріотизмі. За тією ж національною ознакою суттєво постраждали і керівні партійні, радянські і господарські кадри. Останнім епізодом сталінського терору була так звана «справа лікарів», яка повинна була з'єднатися зі справою ЄАК в один великий публічний процес на зразок процесів 1930-х років⁴⁷. Суспільство перебувало у тривожному передчутті нової хвилі репресій. Але зі смертю Й. Сталіна трагічний розвиток подій було зупинено.

Окреслена політика режиму мала безпосереднє відношення до роботи архівістів Сумщини. Адже масштабна репресивна кампанія, що була вигадана виконавцями волі вождя, потребувала певного документального забезпечення. Саме для цього – за традицією – було вирішено використати архівні джерела. На місця надсилаються нові завдання з оперативної розробки. Розпорядження АУ МВС УРСР (січень 1953 р.) пропонує «... у зв'язку з необхідністю, що виникла ... терміново розробити ... документальні матеріали про єврейські буржуазно-націоналістичні партії ...»⁴⁸. Виконання цих вказівок архівами Сумщини проводиться позапланово. В результаті було складено список-довідник на 32 особи, що належали до різних буржуазно-націоналістичних єврейських організацій⁴⁹. Компрометуючі матеріали архівісти повинні були шукати в документах 30-річної давнини, адже саме за революційних часів 1917 р. певний час активно діяли різні не комуністичні (у тому складі і єврейські) партії. Наприклад, у Конотопському філіалі з документів цього року було виявлено: виборчий список №4, названий у виданні РСДРП («Конотопські відомості») «дітищем конотопських сіоністів»; відозви голосувати на виборах за списки єврейських кандидатів та ін. За даними таких документів працівниками філіалу було складено і у березні 1953 р. надіслано до облархвівділу «список членів Конотопської міської об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії» (39 осіб)⁵⁰. Роменський філіал також проводить у 1953 р. виявлення документів про осіб, які належали до буржуазно-націоналістичних єврейських організацій: переглянуто 7 фондів (139 од. зб., документи 1917 і 1919 рр.) та газетні фонди «Наше слово» за 1917 р.; складено список-довідник⁵¹.

На визначення напрямів оперативної розробки архівних джерел за часів післявоєнного сталінізму впливає не тільки внутрішня, а й

зовнішня політика держави – зокрема «холодної війни». У грудні 1947 р. ГАУ ставить завдання виявити і розробити всі документи про підривну діяльність іноземних розвідок (США, Англії, Туреччини та ін.); взяти на облік шпигунів та зрадників Вітчизни. У жовтні 1950 р. начальник АВ УМВС у Сумській області надсилає на місця розпорядження організувати виявлення документів, що відображають агресивні плани і дії американо-англійських та інших імперіалістів в Україні. В процесі цієї роботи пропонувалося звернути увагу на організацію заколотів, антирадянську пропаганду, факти шкідництва, диверсійно-шпигунську діяльність іноземних товариств, фірм та організацій. Архівістам також було запропоновано виявити ініціативу у пошуку й інших документів, що «... прямо або побічно викривають істинне обличчя американо-англійських імперіалістів ...»⁵². Ця робота позапланово була проведена у 1950 р. облдержархівом – але даних про агресивні плани і дії американо-англійських та інших імперіалістів в Україні виявлено не було. Пошук матеріалів на «... агентуру розвідувальних органів колишньої Австро-Угорської монархії серед сербів, словаків і хорватів, яка була закинута в період першої імперіалістичної війни на території Росії ...»⁵³ в обласному архіві та його філіалах мав аналогічний результат.

Одну з провідних ролей у справі утримання та зміцнення тотальної влади над суспільством в СРСР відігравали органи цензури. Їх розгалужена система, що оформилася ще до війни, швидко відновлює вже апробовані схеми здійснення жорсткого контролю за інформацією, яка вводилася до соціального обігу. В першу чергу це стосувалося преси та інших видів друкованої продукції, радіомовлення тощо. Указ Президії ВР СРСР про збереження державної таємниці (1947 р.) сприяє поживленню діяльності органів цензури у післявоєнні роки. Головліт СРСР пропонує союзному уряду зобов'язати керівників міністерств і відомств визначити коло питань і відомостей, які заборонено опубліковувати у відкритій пресі. У березні 1948 р. РМ СРСР затвердила «Перелік найважливіших відомостей, які становлять державну таємницю», на основі якого міністерства та інші центральні установи склали докладні внутрішньовідомчі переліки. У січні 1949 р. вже Головліт СРСР виробив «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі». Нові правила цензури передбачали жорсткіші обмеження змісту друкованої продукції, наголос робився на засекреченні відомостей про розвиток економіки, науки і техніки, а також на необхідності контролю за ідейно-політичним змістом літератури, творів мистецтва, матеріалів радіопередач. Головліт СРСР запроваджує і нове положення про спецфонди літератури, оприлюднює

зведений список «політично шкідливої» літератури (7 тис. назв), регулярно публікує чергові списки на вилучення книжок з бібліотек. Як і у 30-х рр. XX ст., після війни до цих списків потрапляли автори, що стали жертвами репресій або певних ідеологічних кампаній⁵⁴. З бібліотек вилучалися книжки, які, за думкою цензури, не представляли «наукової та літературної цінності» і були «засмічені прізвищами, цитатами зі статей і статтями ворогів народу»; спеціальні списки такої літератури затверджувалися ЦК ВКП(б)⁵⁵. До бібліотек, а також до установ, де були бібліотечні відділи, надсилалися численні накази Уповноваженого РМ СРСР щодо охорони воєнних і державних таємниць у друку, в яких вимагалось вилучити з загального користування твори певних авторів. Це стосувалося і архівів, оскільки у їхньому складі були науково-довідкові бібліотеки. Тільки у 1949 р. до Сумоблдержархіву та його філіалів надійшли такі накази від 4, 13, 26 серпня, 26 листопада, 1 та 14 грудня; а у 1950-му – від 16 та 17 січня, 17 лютого, 21 квітня та 15 грудня⁵⁶. Зміст цих та багатьох інших аналогічних наказів знову відображає розгортання репресивної політики в державі. Наприклад, у наказі від 5 січня 1953 р. яскраво виявився хід антиєврейської кампанії – адже вилучити пропонувалося твори таких авторів, як А. Грінштейн, Б. Коган, М. Коган, А. Фельдман та ін⁵⁷.

З ініціативи центральної влади, а також верхівки НКВС (МВС) характерною рисою роботи архівної галузі становиться тотальне засекречення. Переважна більшість розпоряджень надходила до архівів під грифом «секретно», керівництвом також постійно наголошувалося на дотриманні секретності в архівній роботі. Наприклад, у 1945 році ГАУ НКВС СРСР пропонує звернути особливу увагу на те, щоб «... при складанні характеристик фондів у тексті анотацій не містилось будь-яких відомостей, прямо чи побічно розголошуючих державну таємницю, особливо при розкритті змісту документів за радянський період ...»⁵⁸. У вказівках щодо покращення планування роботи архівних органів (1948 р.) галузевим керівництвом також пропонувалося звернути увагу на «... підвищення політичної пильності по всій діяльності архівних органів, на дотримання державної таємниці ...»⁵⁹.

В колективах архівістів постійно «підживлювалася» атмосфера взаємної недовіри, що взагалі була характерна для радянського суспільства сталінської доби. Наприклад, доступ всіх співробітників до секретних фондів архіву, в якому вони працювали, був неможливий. Інструкція ГАУ, введена в дію наказом МВС від 3 квітня 1951 р., визначає, що на це мають право тільки начальник архіву, співробітники відділу секретних фондів та вищих архівних органів⁶⁰. Розгортання репресій

наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років зумовлює жорсткі вислови керівництва щодо дотримання секретності та «пильнування» за колегами по роботі. Цитата з «Огляду роботи держархівів УРСР щодо виявлення та використання документальних матеріалів у народногосподарських цілях за 1952 р.» нібито запозичена із сумнозвісних 30-х років ХХ ст. У цьому документі наголошується, що неможливо «... ні на хвилину забувати про найсуворіше дотримання державної таємниці. Необхідно розгорнути нещадну боротьбу зі злочинцями, пройдисвітами, розкривати і викривати роззяв і благодушествуєчих. Кожен архівіст на своєму посту повинен виявити більшовицьку пильність з тим, щоб до наших архівів не проникали вороги Радянської держави ...»⁶¹.

Намагання режиму відновити і зміцнити контроль над суспільством у післявоєнні роки було безпосередньо пов'язано з кадровою політикою, яка в усіх сферах функціонування радянської держави мала пріоритетне ідеологічне спрямування. Необхідність викорінення буржуазно-націоналістичної ідеології підкреслює М. Хрущов на березневому 1946 року пленумі ЦК ВКП(б) – при розгляді питання «про підготовку, добір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації»⁶². У травні 1947 року Л. Каганович особисто готує проект постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». За аналогією з 1930-ми роками, і після війни ідеологічні заходи негайно підкріплювалися адміністративно-каральними. Наприклад, на одній з нарад з першими секретарями обкомів партії Л. Каганович прямо заявив, що кожен випадок невиконання планових завдань у промисловості і сільському господарстві буде розглядатися як прояв українського буржуазного націоналізму⁶³. У резолюції серпневого 1946 року Пленуму ЦК КП(б)У повністю і беззаперечно приймається нищівна критика, надана ЦК ВКП(б) процесу підготовки, підбору та розподілу керівних партійних і радянських кадрів в Україні. У якості основних недоліків називаються порушення сталінського принципу підбору кадрів за політичними і діловими ознаками; факти висування на керівну роботу осіб, які себе скомпрометували; відсутність необхідної уваги до ідейно-політичного виховання кадрів тощо⁶⁴. Протягом другої половини 1946 – 1947 років ЦК КП(б)У приймає ряд постанов з кадрової політики в партійних та радянських органах в цілому та у певних галузях (юстиції, промисловості та ін.)⁶⁵.

Керівництво архівної галузі також посилює акцент на «ідейно-політичному» вихованні кадрів. Директива ГАУ від 12 листопада 1948 р. головним завданням визначає рішучу перебудову діяльності

архівних органів у відповідності до рішень ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань і пропонує «посилення ідейно-політичного виховання кадрів ... очищення архівних органів від співробітників, які не відповідають за своїми політичними та діловими якостями для роботи в архівних органах СРСР»⁶⁶. Політична благонадійність залишалася головною вимогою для працівників архівних установ. Кожна кандидатура, від наукового співробітника до прибиральниці, перевірялася і зараховувалася до штату тільки за дозволом органів внутрішніх справ. Але перевірка минулого, родинних та інших зв'язків, контроль за політичними поглядами та поведінкою не припинялися і надалі, формулювання «... звільнений за неможливістю подальшого використання за наявністю компрометуючих матеріалів ...»⁶⁷ неодноразово зустрічається в наказах керівництва щодо особового складу обласного архіву та його філіалів.

Характерною рисою функціонування усіх галузей сталінської доби було особливо зневажливе ставлення до працівників. Кадри навіть керівної ланки розглядалися як виконавці, «гвинтики», які можна було при потребі «підкрутити» або викинути та замінити на нові. У світі державницьких цілей та інтересів, загальних та конкретних ідеологічних кампаній не цінувалося навіть людське життя – а, тим більше, доля та кар'єра. Наприклад, швидко і без пояснення причин змінюється у 1946 р. керівник Роменського філіалу: А. Охрименко у березні 1946 р. був раптово переведений на посаду наукового співробітника, у травні того ж року до нового директора Г. Матеюка надходить розпорядження відділу кадрів обласного УМВС: «... Охрименко негайно з роботи звільнити ...»⁶⁸. Причини цього пониження у посаді, а потім звільнення не пояснювалися. «Гвинтик» був швидко замінений на новий. Але в той же час новопризначений директор Г. Матеюк не став мовчазним виконавцем будь-яких розпоряджень, що давалися «зверху». Документи про роботу філіалу свідчать, що цей керівник не тільки мав самостійні судження з певних аспектів роботи архіву, а й не побоювався їх доводити до вищих органів. Наприклад, у серпні 1948 р. в листі до заступника начальника УМВС по кадрах він відстоює правомірність свого рішення про підвищення в посаді одного з працівників: «... Жукова має необхідну кваліфікацію і з роботою справляється. Нас дивує постановка питання коли не перевіряючи роботи, на відстані 100 кілометрів видно про ділові якості співробітників ...»⁶⁹. У 1951 р. Г. Матеюк надсилає листи до начальників обласного УМВС (з аргументованою критикою роботи відділу кадрів УМВС) та АУ МВС УРСР (з висловленням незгоди зі скороченням штату філіалу)⁷⁰. У тогочасних жорстких політичних умовах така активна життєва та професійна позиція цього керівника заслуговує на повагу.

Обласне керівництво архівної галузі у повоєнне десятиліття залишається незмінним: АВ УНКВС (з березня 1946 р. – УМВС) у Сумській області продовжує очолювати М. Горбатенко. Також тривалий час займали свої посади директори філіалів – Г. Матєюк і П. Ганцев. В обласному ж архіві спостерігається зміна директорів (*таблиця 3.10*).

Таблиця 3.10

**Директори Сумського обласного державного архіву
(1945 - початок 1960-х рр.)**

№	Прізвище директора	Термін перебування на посаді
1	Авреліанова Н.П.	1945 – 1949 рр.
2	Гашинський Д.А.	1950 – лютий 1953 рр.
3	Чупаков А.І.	Березень – червень 1953 р.
4	Ковальова З.А.	Серпень 1953 – липень 1961 рр.
5	Сахарова Н.Ф.	Серпень 1961 – листопад 1968 рр.

Таблиця складена за матеріалами: Державний архів Сумської області: 75 років. – Суми, 2002. – С. 7; Українські архівісти: бібліографічний довідник. – Вип. 2: 1940–1960 рр. ... – С. 90; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 2-л, спр. 1, арк. 11 зв.

Гострою проблемою перших повоєнних років в усіх галузях була нестача кадрів – адже за роки війни населення республіки скоротилося на третину. У перші повоєнні роки значним був недокомплект штатів і обласного архіву, і філіалів. Штат останніх було повністю укомплектовано тільки у 1950-му, а облдержархіву – у 1951 році⁷¹. Проблема ускладнювалася і значною плінністю кадрів. Наприклад, протягом 1946 року в обласному архіві було прийнято на роботу 6, а звільнилося – 8 працівників⁷². Ця негативна тенденція була характерною рисою кадрової ситуації в архівній галузі УРСР в цілому⁷³. На початку 50-х років ХХ ст. в архівах регіону спостерігається лише часткове покращення ситуації (*таблиця 3.11*), серед заврайархівами плінність кадрів залишається значною⁷⁴.

Таблиця 3.11

**Плінність кадрів в архівних установах Сумської області
(1946 – 1947; 1950 - 1952 рр.)**

Період	Кількість чоловік	
	Звільнено з роботи	Прийнято на роботу
Січень – жовтень 1946 р.	17	24
Січень – жовтень 1947 р.	23	22
Січень – грудень 1950 р.	8	9

Січень – грудень 1951 р.	5	5
Січень – червень 1952 р.	7	4

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 36, арк. 5; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 51, арк. 6; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 42, арк. зв. 3; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 37, арк. 12; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 42, арк. 18.

Проблема комплектації архівних установ кадрами викликає стурбованість центрального керівництва галузі. Адже окреслена кадрова ситуація унеможлиблювала виконання у повному обсязі завдань, що ставилися державою перед архівами. В першу чергу керівництвом було поставлено під контроль процес звільнення з архівних органів спеціалістів з вищою освітою. АУ МВС УРСР у січні 1948 р. попереджає директорів архівів, що у звітності по кадрах на таких звільнених працівників обов'язково потрібно вказувати номер і дату листа Управління кадрів МВС СРСР, яким санкціоновано це звільнення. А 22 червня 1949 р. ГАУ МВС СРСР видає наказ про покращення обліку і використання спеціалістів в архівних органах, в якому головна увага приділялася необхідності закріплення на роботі спеціалістів (особливо молодих, дипломованих). Вимоги цього наказу, у більшості, справедливі – особливо щодо створення молодим спеціалістам сприятливих умов в роботі та побуті⁷⁵. Але політизація підбору кадрів, надмірна підозрілість і бюрократизація в системі органів внутрішніх справ зумовлювали затягування процесу прийняття спеціалістів на роботу самими відділами кадрів на місцях. Яскраві підтвердження цьому ми можемо навести завдяки саме активній позиції директора Роменського філіалу. У серпні 1950 року він повідомляє обласний АВ про те, що кандидатура на посаду архіваріуса перевірялася відділом кадрів 4 (!) місяці⁷⁶. У жовтні наступного року Г. Матеюк надсилає листа начальнику УМВС у Сумській області зі скаргою на неприпустиме зволікання відділу кадрів як при оформленні на роботу громадян, так і при звільненні. Директором наводяться численні приклади: з серпня по жовтень 1951 року відділ кадрів не давав згоди на звільнення О. Беркут; протягом двох місяців після надіслання необхідних документів так і не було оформлено кандидатуру на посаду заврайархівом та ін. На підсумок Г. Матеюк справедливо зазначає, що при такій тяганині не можливо підібрати людину на роботу, оскільки любий громадянин не забажає вичікувати без роботи 2 – 3 місяці⁸³.

На початку 1950-х років, як тільки ситуація з кадровим забезпеченням в архівах Сумщини покращилася, керівництво галузі вдається до скорочення штатів. У січні 1951 року АУ пропонує начальнику обласного

АВ скоротити 5 штатних одиниць (інспектор Сумського міськархіву та 4 завідувачі райархівами)⁷⁷. Порівняння штатних розкладів Конотопського філіалу на 1 січня 1951 та 1952 років (*таблиця 3.12*) також свідчить про скорочення посад старшого архіваріуса і секретаря. У 1951 році названі посади були також скорочені і у Роменському філіалі, у зв'язку з чим директор останнього в листі до начальника АУ МВС УРСР висловлює категоричну незгоду. Аргументи, що наводить Г. Матеюк, справедливі і обґрунтовані турботою про якість роботи: один архіваріус не впорається з роботою по видачі довідок, прийому документів та їх архівно-технічній обробці, і це призведе до відволікання (йому на допомогу) наукового співробітника. Директор філіалу також звертає увагу на те, що у Сумському та Полтавському архівах кількість документації менше, ніж в Роменському, а штат значно більший⁷⁸. Відповідь АУ МВС УРСР була категорична: «... Обходьтєся штатом, який існує ...»⁷⁹. Але Г. Матеюк продовжує і в наступні роки звертатися з цього питання до керівництва: «... Я знову наважуюся просити Вас про можливість перегляду штату співробітників у межах області, не зменшуючи їхньої кількості дати Роменському філіалу ще одного наукового співробітника і ще одного архіваріуса ...»(1955 р.)⁸⁰. Справедливість цього прохання підтверджує дійсно значна кількість працівників Сумського облдержархіву – наприклад, за штатним розкладом 1954 року (*таблиця 3.13*).

Таблиця 3.12

**Штатний розпис Конотопського філіалу Сумоблдержархіву
(1951 – 1952 рр.)**

№	Посада	Кількість штатних одиниць	
		На 1 січня 1951 р.	На 1 січня 1952 р.
1	Директор	1	1
2	Старший науковий співробітник	1	1
3	Науковий співробітник	1	1
4	Бухгалтер	1	1
5	Секретар	1	–
6	Старший архіваріус	1	–
7	Архіваріус	1	1
8	Прибиральниця	1	1
9	Сторож	2	2
Всього:		10	8

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-4941, оп. 2, спр. 83, арк. 57; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 99, арк. 2.

У післявоєнні роки в УРСР в цілому і на Сумщині зокрема гостро постає проблема забезпечення підприємств та державних установ саме кваліфікованими кадрами. Це було зумовлено наслідками війни – значними демографічними втратами, а також тим, що для багатьох людей процес отримання не тільки вищої, а й середньої освіти був перерваний. В різних галузях проблему якісного рівня кадрів намагалися вирішити різними шляхами. В першу чергу – через заклади освіти: збільшення кількості вечірніх загальноосвітніх шкіл, шкіл фабрично-заводського навчання, ремісничих і залізничних училищ та набору до ВУЗів денної, заочної та вечірньої форм навчання. Паралельно розгортався масовий процес підготовки та перепідготовки кадрів без відриву від виробництва. У промисловості, наприклад, запроваджувалася широка мережа відповідних курсів, а також метод бригадно-індивідуального навчання⁸¹.

Таблиця 3.13

Штатний розклад Сумського обласного державного архіву на 1954 р.

№	Посада	Кількість штатних одиниць
1	Директор архіву	1
2	Начальник відділу дореволюційних фондів	1
3	Старший науковий співробітник	1
4	Начальник відділу фондів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва	1
5	Науковий співробітник	1
6	Архіваріус	1
7	Начальник відділу секретних фондів	1
8	Старший науковий співробітник	1
9	Архіваріус	1
10	Завідуючий столом довідок	1
11	Секретар	1
12	Машиністка	1
13	Двірник	1
14	Прибиральниця	1
15	Стопник	1
16	Сторож	2
	Всього:	17

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 1, спр. 149, арк. 13.

Для архівної сфери перших післявоєнних років також був характерний недостатній (загальний та фаховий) освітній рівень співробітників. Тим більше, що ця проблема не була остаточно вирішена в установах галузі

і наприкінці 1930-х років. На Сумщині незмінний з тих часів керівник обласного архівного відділу М. Горбатенко мав тільки середню освіту⁸². У Роменському філіалі один співробітник мав вищу і один – закінчену середню освіту. У 1947 році ситуація в цьому філіалі у незначній мірі покращилася, але все одно архіваріуси не мали закінченої середньої освіти (*таблиця 3.14*). Незакінчену середню освіту мав і директор Конотопського філіалу П. Ганцев⁸³. Зрозуміло, що такий низький освітній рівень співробітників унеможлилював якісне виконання не тільки наукової роботи архівів, а й навіть оперативної розробки, тематичного виявлення та архівно-технічної обробки документів. Адже працівники, що не мали середньої освіти, були, у більшості, елементарно малограмотні. Навіть для простого (без творчої ініціативи) виконання владних завдань такий освітній рівень кадрів був занижким. Тому керівництво галузі неодноразово наполягає на необхідності отримання працівниками архівів загальної та фахової освіти.

Проблема низького освітнього рівня співробітників (навіть керівної ланки) була наявна і в цілому у відомстві внутрішніх справ, до якого входила архівна галузь. За даними Управління кадрів ЦК КП(б)У (жовтень 1947 р.) 69,5% начальників районних відділів МВС мали незакінчену середню та нижчу освіту⁸⁴. Означена ситуація зумовлювала і увагу керівництва НКВС (МВС) до різних форм підвищення освітнього та фахового рівня працівників усіх структурних підрозділів відомства.

Таблиця 3.14

**Освітній рівень працівників Роменського філіалу
Сумоблдержархіву (1945 – 1949 рр.)**

№	Посада працівника	Освіта		
		грудень 1945 – лютий 1946 рр.	січень 1947 р.	січень 1949 р.
1	Директор	нижча	середня	середня
2	Старший науковий співробітник	–	вища	вища
3	Науковий співробітник	вища	вища	вища
4	Бухгалтер	середня	середня	середня
5	Секретар	незакінчена середня	незакінчена середня	незакінчена середня
6	Старший архіваріус	незакінчена середня	незакінчена середня	незакінчена середня
7	Архіваріус	незакінчена середня	незакінчена середня	–

8	Технічний робітник	нижча	нижча	нижча
9	Охоронець	нижча	нижча	нижча
10	Охоронець	нижча	нижча	нижча

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 2, спр. 29, арк. 2; ф. Р-5802, п. 4-л, спр. 32, арк. 2; ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 43, арк. 3.

Різні форми підготовки кадрів були, як вже говорилося вище, розроблені та апробовані архівними установами СРСР та УРСР у 20 – 30-х роках ХХ ст. Але саме в цей період утверджується і пріоритетне положення МІАІ як центру підготовки архівних працівників для союзних республік⁸⁵. Елементи цієї сформованої системи архівної освіти відновлюються після війни, а також і зосередження основної фахової підготовки архівних кадрів у Москві. Це безпосередньо стосувалося і архівних установ Сумщини, оскільки в їхніх документах наявні запрошення на вступ, правила прийому лише до Московського історико-архівного інституту. Республіканське керівництво галузі намагалося створити максимально сприятливі умови для вступу співробітників до цього вузу – вводилася навіть практика здачі вступних іспитів у найближчих вищих учбових закладах⁸⁶. Вже 25 червня 1945 року УДА НКВС УРСР повідомив начальників відділів держархівів УНКВС областей, що у 1945 – 1946 навчальному році комплектування заочного відділення МІАІ вирішено провести головним чином за рахунок осіб, які працюють в архівних органах. Було запропоновано виявити кандидатів для навчання на заочному відділенні⁸⁷. Численні аналогічні розпорядження керівництва НКВС та галузі, що видаються і наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст., свідчать про досить повільне вирішення означеної проблеми. Адже на необхідності заочного навчання керівних та наукових працівників, які не мають вищої освіти, наголошується у наказі ГАУ від 19 вересня 1949 року, директиві того ж органу від 4 січня 1952 року, наказі МВС УРСР від 6 липня 1954 року та ін. Слід зазначити, що останній документ говорить про необхідність навчання співробітників (і керівного складу у тому числі) – навіть у вечірніх загальноосвітніх школах⁸⁸.

Окреслена організаційна робота керівництва мала певні позитивні результати на Сумщині – працівники архівних установ намагалися підвищити свій освітній рівень у вечірніх середніх школах та на заочних відділеннях вузів (*таблиця 3.15*). На 1953 р. у облдержархіві вищу та незакінчену вищу освіту мало 6 працівників (3 і 3 відповідно), і один – середню. Але в той же час інші (5 і 4 відповідно) – мали незакінчену

середню та нижчу освіту. В Конотопському філіалі у 1951 році наукові співробітники мали незакінчену вищу освіту, але тільки один архіваріус – повну середню⁸⁹. Проблема ж вищої фахової освіти архівних співробітників у повоєнне десятиліття вирішена не була. У вересні 1955 р. комісія АУ МВС УРСР, що обстежувала роботу архівних установ Сумської області, констатувала відсутність у більшості співробітників вищої спеціальної освіти⁹⁰. Навіть відомі в подальшому українські архівісти, які розпочали працювати в Сумоблдержархіві у повоєнне десятиліття, вищу спеціальну освіту здобувають тільки у 1960-х рр. (Н. Рассказ, З. Ковальова), або не здобувають взагалі (І. Авраменко, Т. Бойко)⁹¹. Звертаємо увагу, що отримання названими працівниками вищої фахової освіти здійснювалося знову ж таки – у МІАІ.

Таблиця 3.15

Підвищення освітнього рівня працівниками архівних установ Сумщини у 1947 – 1948, 1951 – 1955 рр.

Назва архівної установи	Рік	Кількість співробітників, які навчалися	Вид учебного закладу
Сумський обласний державний архів	1947-48	2	інститут
		2	комуністичний університет
Архівний відділ УМВС у Сумській області	1951	4	вечірня середня школа
		2	ВУЗ
Архівний відділ УМВС у Сумській області	1952	3	вечірня середня школа
		5	ВУЗ
Сумський обласний державний архів	1953	2	інститут
		2	університет марксизму-ленінізму
		4	вечірня середня школа
Роменський філіал	1954-55	1	вечірня середня школа

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 49, арк. 3; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 6; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 37, арк. 12; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 42 арк. 18; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 47, арк. 7; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 143, арк. 11; ф. Р-5802, оп. 3, спр. 151, арк. 7.

Навчання заочно, до того ж у віддаленому ВУЗі, у складні післявоєнні роки було пов'язано зі значними труднощами – передусім, матеріальними. Ці обставини, а також певні сімейні, побутові проблеми завадили частині архівних працівників отримати вищу фахову освіту. Тому в архівній (так само як і в багатьох інших) галузях керівництвом впроваджувалися різні інші форми підвищення кваліфікації. У лютому 1948 року ГАУ надсилає до архівних управлінь і архівних відділів МВС – УМВС республік та областей розпорядження організувати курси підвищення кваліфікації співробітників. Пропонувалося проводити місячні курси з відривом і тримісячні – без відриву від виробництва, наприкінці складати іспити з історії ВКП(б), історії СРСР, історії та організації архівної справи в СРСР, теорії і практики архівної справи, історії державних установ⁹². 19 вересня 1949 року ГАУ видає наказ про покращення роботи та підвищення ділової кваліфікації співробітників архівних органів і державних архівів, основним завданням якого була організація систематичного навчання працівників на місцях⁹³. Попри беззаперечну виробничу необхідність означених заходів керівництва, розпорядження щодо підвищення ділової кваліфікації співробітників мали і зворотній бік. Це – їх гіпертрофована політизація, що була загальною характерною рисою радянського навчального процесу – у будь яких формах і будь-яких галузях. Адже у тримісячних фахових курсах, де більшість необізнаних працівників повинні були отримати мінімум навичок і знань саме з архівної справи – на першому місці було поставлено іспит з історії ВКП(б). Аналіз тексту наказу ГАУ від 19 вересня 1949 року та переліку літератури і навчальних програм, що до нього додавалися, також свідчить про неоднозначність цілей запропонованого керівництвом навчання. Зрозуміло, що оволодіння співробітниками, які не мають спеціальної освіти, мінімумом знань з історії, організації, теорії і практики архівної справи та археографії, – передбачалося. В той же час на першому місці було поставлено вивчення творів В. Леніна, Й. Сталіна і рішень ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань⁹⁴. В тематиці занять, що рекомендувалася в додатках до цього наказу, з 19-ти тем перші 5 були не фаховими, а політичними. Це – рішення ЦК ВКП(б) з питань ідеологічної роботи; більшовицький принцип партійності в науці та боротьба з буржуазним об'єктивізмом і безридним космополітизмом; переваги радянського архівознавства перед буржуазним; більшовицький стиль роботи в радянській установі; підвищення революційної пильності та збереження державної таємниці тощо⁹⁵. Саме така організація занять з підвищення кваліфікації гарантувала ефективне виконання архівними працівниками владних завдань.

Недоліки кадрового забезпечення, що унеможлилювали виконання на належному рівні завдань керівництва, зумовлювали впровадження останнім жорстких адміністративних заходів з підвищення продуктивності праці архівістів. Наприклад, у 1952 році спостерігається значне посилення контролю відділу кадрів УМВС у Сумській області за дотриманням працівниками архівів трудової дисципліни. До архівних установ надсилаються: наказ представляти щомісячні звіти про трудову дисципліну працівників (серпень); вимоги надсилати копії наказів про накладення стягнення на осіб, які допустили порушення (вересень) та щомісячні дані зі спеціальної підготовки працівників, проведення виховних заходів, кількості аморальних проступків і інших порушень трудової дисципліни (листопад)⁹⁶. Оцінити названі розпорядження можна, на нашу думку, однозначно. До реальної турботи про якість роботи архівів вони не мали жодного відношення. Відділ кадрів намагався вислужитися перед вищим керівництвом і створював уявлення бурхливої роботи. В результаті в архівах спостерігалось лише збільшення додаткової звітності та перевантаження працівників зайвою паперовою роботою. Адже конкретні розпорядження керівництва галузі – з підвищення ділової кваліфікації – виконувалися в архівах Сумщини достатньо ретельно (*таблиця 3.16*).

Таблиця 3.16

Підвищення ділової кваліфікації та ідейно-політичного рівня в державних архівах Сумської області у 1945 – 1948, 1950 рр.

Рік	Назва архіву	Предмети, що вивчалися на заняттях	Примітки
1945	Сумський обласний державний архів	- Німецька мова, - Історія та організація архівної справи	для наукових та архівно-технічних співробітників
		«Краткий курс истории ВКП(б)»	для всіх співробітників
1946	Сумський обласний державний архів	«Краткий курс истории ВКП(б)»	для наукових співробітників
1947	Сумський обласний державний архів	- Твори і біографія Й. Сталіна - «Краткий курс истории ВКП(б)»	для всіх співробітників
1948	Сумський обласний державний архів	- Історія партії - Архівознавство	для архівних працівників
1948	Роменський філіал облдержархіву	- Архівознавство	для архівних працівників; проведено 30 занять
1950	Роменський філіал облдержархіву	Архівознавство	для всіх працівників; проведено 17 занять

1950	Конотопський філіал облдержархіву	Теорія і практика архівної справи	для наукових та архівно-технічних співробітників;
		Історія партії	гурток

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 26, арк. 2 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 42, арк. 3 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 49, арк. 3 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 6; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 73, арк. 7; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 105, арк. 5; ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 23, арк. 5.

Теж саме можна сказати і про підвищення ідейно-політичного рівня: з 1950 – 1951 рр. в обласному архіві та філіалах було налагоджено регулярне щотижневе проведення політінформацій⁹⁷. Звертаємо увагу, що до останніх у сталінські часи відносилися дуже серйозно. Свідченням цьому було їх часте проведення не рядовими співробітниками, а керівництвом. Наприклад, у 1952 році в обласному архіві 8 політінформацій провів начальник архівного відділу М. Горбатенко, 7 – директор архіву Д. Гашинський і 7 – секретар партійної групи А. Чупаков⁹⁸.

При характеристиці кадрової ситуації в архівних установах регіону не можна обминути проблему оплати праці та матеріального стимулювання працівників. Взагалі в радянській державі у післявоєнні роки спостерігалися суттєві недоліки в системі оплати праці як службовців, так і робітників і селян. Заробітна плата в усіх галузях господарства була низькою: наприклад, у 1950 році вона в середньому становила у промисловості 708 крб., освіті та культурі – 668 крб. на місяць. Оплата ж праці в колгоспах була фактично умовно-символічною, а високі податки та обов'язкові натуральні поставки призводили до того, що селянин жив переважно зі свого присадибного господарства⁹⁹. Щодо архівної галузі, то у 1946 році відбувається підвищення заробітної плати як співробітникам АВ УМВС, так і працівникам обласного архіву та його філіалів – це видно з порівняння місячних посадових окладів за штатними розкладами 1946 та 1947 років архівного відділу (*таблиця 3.17*) і Конотопського філіалу (*таблиця 3.18*). В результаті цього підвищення праця наукових співробітників архівних установ стала оплачуватися майже на рівні середньої зарплатні у промисловості, а директорів архівів – навіть вище. З іншого боку, спостерігалася і диспропорція – значно нижчу платню, ніж навіть в освітній і культурній галузях, одержували архівно-технічні працівники і завідувачі райміськархівами.

Таблиця 3.17

Штатний розклад та посадові оклади співробітників відділу державних архівів (архівного відділу УМВС) у Сумській області (1946 - 1947 рр.)

№	Посада	Кількість штатних одиниць	Посадовий оклад за місяць (крб.)	
			1946 р.	1947 р.
1	Начальник відділу	1	800	880
2	Старший науковий співробітник	1	800	880
3	Науковий співробітник	1	600	690
4	Старший бухгалтер	1	500	600
5	Секретар	1	300	410
6	Прибиральниця - кур'єр	1	150	260
7	Завідуючий Сумським міським архівом	1	450	550
8	Інспектор Сумського міського архіву	1	350	450
9	Завідуючий Конотопським міським архівом	1	400	500
10	Завідуючий Шосткінським міським архівом	1	400	500
11	Завідуючий Глухівським міським архівом	1	400	500
12	Завідуючий районним архівом	31	300	410

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 1, спр. 20, арк. 1; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 25, арк. 2.

Таблиця 3.18

Штатний розклад та посадові оклади працівників Конотопського філіалу Сумського обласного державного архіву (1945 – 1949 рр.)

№	Посада	Кількість штатних одиниць		Посадовий оклад за місяць (крб.)	
		1945 – 1946 рр.	1947 – 1949 рр.	1945 – 1946 рр.	1947 – 1949 рр.
1	Директор	1	1	800	880
2	Старший науковий співробітник	1	1	800	880
3	Науковий співробітник	1	1	600	690

4	Старший архіваріус	1	1	300	410
5	Архіваріус	1	1	250	360
6	Секретар	1	1	300	410
7	Бухгалтер	1	1	400	500
8	Прибиральниця	1	1	150	260
9	Сторож	2	2	150	260

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-4941, оп. 2, спр. 11, арк. 6; ф. ф. Р-4941, оп. 2, спр. 18, арк. 10; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 26, арк. 1; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 39, арк. 4; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 57, арк. 4.

На тлі численних розпоряджень НКВС (МВС) і керівництва галузі щодо підвищення якості роботи архівістів факти стимулювання працівників були поодинокими. Першою «ластівкою» мирного життя була постанова РНК УРСР від 21 травня 1945 року, що дозволяла народним комісарам і керівникам центральних відомств використати 12 млн. руб. на преміювання керівників підприємств, інженерно-технічних працівників, робітників і службовців. У відповідності до цієї постанови УДА НКВС УРСР на преміювання кращих працівників було відпущено 50 тис. руб. Архівній галузі Сумської області з цієї суми було виділено 2000 руб.¹⁰⁰ Наступний документ повоєнного десятиліття, в якому пропонувалося заохочувати особисту ініціативу та гарну роботу архівних працівників (дошка пошани, грамоти, премії), видається через 5 років. Це – директива ГАУ від 22 грудня 1950 р.¹⁰¹ Але дані про матеріальне стимулювання працівників архівів Сумщини – на його виконання – відсутні. Відомо лише, що у 1948 р. грошовою винагородою були відзначені 5 архівістів регіону – у зв'язку зі святкуванням 30-річчя організації архівної справи¹⁰².

За часів війни на стан документальних матеріалів, що зберігалися в архівах Сумщини, негативно впливали такі фактори, як руйнування приміщень, грубе порушення умов зберігання, численні переміщення документів (евакуація, реевакуація, перевезення за часів окупації). В результаті у перші післявоєнні роки значна частина документів була у занедбаному і невпорядкованому стані, що ставило під загрозу можливість їхнього подальшого тривалого використання (тобто виконання архівними установами своєї основної суспільної функції). Тому саме у післявоєнне десятиліття особливої актуальності і

суспільної ваги набуває негайне створення належних умов зберігання документів. Означеним питанням переймається не тільки керівництво галузі, НКВС (МВС) а, навіть, і партійно-державна верхівка. Це свідчить про далекоглядні плани останніх щодо активного подальшого використання архівних джерел у певних адміністративних, політичних, каральних та інших цілях. Підтвердженням цьому можуть слугувати слова народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строчака на спільному засіданні РМ УРСР та ЦК КПУ (червень 1946 р.): «... в деяких областях місцеві радянські і партійні органи недооцінюють наукове та політичне значення архівів та їх матеріалів, у результаті чого мають місце факти втрат цінних унікальних історичних джерел ...»¹⁰³. Основою забезпечення збереження документів в архівах Сумщини, в першу чергу, стала охарактеризована вище відбудова їх матеріальної бази. Але архівісти здійснювали і щорічні спеціальні, фахові заходи на цьому напрямі. Їх активізація в архівах області спостерігається після відновлення зруйнованих в роки війни приміщень та їх обладнання – тобто наприкінці 40 – на початку 50-х років ХХ ст.¹⁰⁴

Названі вище негативні фактори воєнних часів, а також і зібрання в архівах великої кількості нових фондів (періоду війни) зумовлювали і особливу важливість – для першого післявоєнного десятиліття – напряму науково-технічної обробки документів. Адже потрібно було терміново піддавати їй як велику кількість нещодавно зібраних фондів, так і невпорядкованих довоєнних – що залишилися після окупації або були реевакуювані. І владні структури, і керівництво галузі розуміли, що без цієї роботи подальше ефективне використання документів (у будь-яких цілях) – не можливе. У квітні 1946 року в Москві відбулася нарада начальників архівних управлінь республік, крайових і обласних архівних відділів. На ній було відмічено катастрофічний стан архівної справи у регіонах, що були окуповані загарбниками, і поставлено завдання повного впорядкування архівних фондів¹⁰⁵. Для забезпечення цього напряму роботи ГАУ було прийнято «Основні правила систематизації документальних матеріалів в державних архівах СРСР» (березень 1948 р.), «Основні правила описування документальних матеріалів в державних архівах СРСР» (серпень 1951 р.), «Інструкцію про порядок розміщення документальних матеріалів і складання топографічних покажчиків в державних архівах СРСР» (квітень 1953 р.) та ін.¹⁰⁶ Навіть у цих фахових методичних документах був наявний ідеологічний підтекст, який ще раз підкреслює виключно політичне спрямування процесу використання архівних джерел. Наприклад, в «Основних правилах описування ...» наголошувалося, що політичний сенс фактів

і подій, викладений у матеріалах, при описуванні повинен правильно висвітлюватися з позицій марксистсько-ленінської методології. У цьому ж контексті зверталася увага на недопущення механічного перенесення з тексту документів до назв одиниць зберігання класово-чужих формулювань; висловів, що спотворюють політичний зміст фактів і подій тощо¹⁰⁷. В цілому ж зміст названих правил та інструкцій – суто архівознавчий, що не є предметом нашого дослідження. Ми підкреслюємо лише їхню важливість для ефективного використання документів на різних напрямках: політичних, для відбудови економіки, задоволення духовних потреб суспільства і розвитку історичної науки. Адже запорукою цього є і грамотно проведені систематизація та описування архівних матеріалів, і науковий підхід до розміщення документів в архівосховищах. Архівісти Сумщини кропіткою роботою забезпечили можливість використання архівних джерел краю майбутніми поколіннями – у 1951 р. в архівах регіону науково-технічну обробку документів було повністю завершено, а з 1953 р. розпочато її вдосконалення¹⁰⁸.

Підсумовуючи вищесказане, відмічаємо складність і неоднозначність повоєнних суспільно-політичних та соціально-економічних умов розвитку архівної галузі в Сумському регіоні. З основних негативних факторів, що здійснювали вплив на діяльність архівних установ, називаємо жорсткий тоталітарний режим останньої фази сталінізму та господарську розруху. Позитивне ж значення для відродження і розвитку архівної галузі мали настрої піднесення та ентузіазму в суспільстві та значні мобілізаційні можливості радянської політичної системи. Зруйнована в роки війни матеріальна база архівів Сумщини поступово відроджується і зміцнюється. Завершення наприкінці 1940-х років відбудови основних галузей економіки зумовило збільшення капіталовкладень в архівну сферу, забезпечило поживлення ремонтних робіт та обладнання будівель облдержархіву і філіалів, а також процесу надання приміщень райміськархівам. В той же час такі матеріальні проблеми, як надання нового приміщення обласному архіву та забезпечення у повному обсязі приміщеннями і обладнанням районних та міських архівів не були вирішені і на середину 1950-х років.

Необхідність відбудови зруйнованого в роки війни господарства зумовлює актуалізацію практичного напрямку використання документів. Темпи, обсяги та характер цієї роботи напряму залежали від потреб економіки. 1946 – 1948 роки характеризуються форсованими темпами та значними обсягами виявлення документів практичного значення в архівах Сумщини: у відповідності до планів відбудови та потреб

господарства республіки та області. Уповільнення ж темпів та зменшення обсягів виявлення означених документів у 1950 – 1955 роках було зумовлено, відповідно, завершенням відбудовчих процесів в економіці. Ці роки характеризуються більшим впливом політики на тематику народногосподарського виявлення документів, а також зниженням показників ефективності роботи архівістів на цьому напрямку. В цілому протягом повоєнного десятиліття архівні працівники займалися практичним виявленням документів на виконання розпоряджень влади і керівництва галузі, запитів певних суб'єктів господарювання, а також і за ініціативи архіву. Виявлені архівістами області справи дали значний економічний ефект при відновленні машинобудівної, цукрової, текстильної та інших галузей промисловості Сумщини; налагодженні житлово-комунальної сфери міст Суми, Ромни, Конотоп, Кролевець; відбудові сільського господарства регіону тощо. Архівні працівники здійснили внесок не тільки у відбудову власного регіону, а й допомогли Молдавській РСР. Робота архівів Сумщини на цьому напрямі мала не тільки економічне, а й суспільне значення. Адже у важкі повоєнні роки архівісти допомогли економією матеріальних і людських ресурсів, що сприяло більш швидкому завершенню відбудови господарства і покращенню життя людей.

Післявоєнні сподівання населення на лібералізацію сталінського режиму не справдилися. В УРСР були повністю поновлені структури тоталітарної системи, партійно-державна верхівка намагалася відновити контроль над суспільною свідомістю – в першу чергу шляхом ідеологічної пропаганди і репресій. Архівна галузь, що була невід'ємною частиною системи державних установ і структури органів внутрішніх справ, вже традиційно розглядалася владою як одне зі знарядь забезпечення документального підґрунтя репресивної політики. Оперативно-чекістська розробка документальних матеріалів і у післявоєнні роки позиціонується як провідний напрям діяльності архівів (в тому числі і на Сумщині). Спрямування та зміст цієї роботи архівів визначаються в залежності від конкретної викривальної та репресивної діяльності органів внутрішніх справ та державної безпеки. Відповідно у першому повоєнному десятилітті архівними співробітниками Сумщини активно розробляються документальні матеріали періоду німецько-фашистської окупації. Ця кампанія влади, в якій брали безпосередню участь і архівісти, не може бути оцінена однозначно. Адже викриття та покарання на основі архівних джерел посібників фашистів, винних у загибелі та стражданнях людей, було дійсно необхідним для подальшого поступального розвитку як держави, так і суспільства. 3

іншого боку, архівісти у даному випадку вже ж таки опинилися між владою і суспільством, оскільки були змушені готувати компрометуючі матеріали і на невинних людей – працівників тих же архівів, а також шкіл, лікарень, промислових та сільськогосподарських підприємств періоду окупації. Необхідність обслуговування нових репресивних кампаній зумовлює поширення оперативних завдань влади на розробку і не окупаційних фондів. На визначення конкретних напрямів оперативної розробки архівних матеріалів впливає як внутрішня (поширення російського шовінізму, боротьба з «космополітизмом», українським або єврейським націоналізмом), так і зовнішня («холодна війна») політика тоталітарної держави. І архівісти Сумщини були змушені вишукувати компрометуючі матеріали 20 – 30-річної давнини на так званих посібників англо-американського імперіалізму, шпигунів, диверсантів та інших категорій ворогів народу, а також брати участь у документальному забезпеченні масштабної антиєврейської репресивної кампанії.

Такі фактори, як втрата значної частини працездатного населення та неможливість одержання освіти в роки війни зумовили проблеми з комплектуванням і кваліфікаційним рівнем кадрів в усіх сферах розвитку УРСР в цілому і Сумщини зокрема. В архівних установах регіону у післявоєнні роки гостро стоять не вирішені питання недокомплекту штатів, плинності кадрів, низького освітнього (загального та фахового) рівня співробітників. Влада і керівництво галузі приділяли значну увагу питанням кількісного та якісного кадрового забезпечення архівів. Позитивним було спрямування співробітників на підвищення свого професійного рівня шляхом здобуття заочно вищої освіти або на заняттях за місцем роботи, вимоги щодо надання допомоги молодим спеціалістам, намагання подолати плинність кадрів тощо. В результаті кадрова ситуація в державних архівах Сумщини поступово покращується: на початку 1950-х рр. вирішено проблему з комплектуванням штатів, працівники підвищують свій рівень фахових знань на заняттях за місцем роботи, спеціальних курсах, заочних відділеннях ВУЗів. Але процес здобуття керівництвом і науковими співробітниками вищої історико-архівної освіти йшов повільно і не завершився у цей період. Підготовка та перепідготовка архівних кадрів в той же час здійснювалася у повній відповідності до цілей партійно-державної верхівки, була занадто заполітизована – за рахунок фахового професіоналізму. На робочій атмосфері в колективах архівістів також негативно відбиваються численні заходи кадрової політики, що були характерні для сталінського режиму взагалі і системи НКВС зокрема.

Це – жорсткі намагання підвищити продуктивність праці при майже повній відсутності морального та матеріального зацікавлення; спрямування на підбір виконавців, вихованих у відповідності до пануючої ідеології; приділення у посадових вимогах головної уваги політичній благонадійності; перевантаження співробітників зайвою паперовою роботою; створення атмосфери підозрілості та ін. Якісному і своєчасному виконанню архівами різних видів робіт завадили і такі чинники, як скорочення кількості працівників на початку 50-х років ХХ ст., диспропорції у комплектуванні штатів облдержархіву і його філіалів та в оплаті праці.

Наслідки війни – руйнування архівних приміщень, численні перевезення матеріалів та зібрання великої кількості нових фондів – зумовлюють особливу актуальність заходів щодо забезпечення збереження та науково-технічної обробки документів. Потрібно зазначити, що приділення керівними структурами уваги умовам збереження та впорядкуванню архівних документів значною мірою було пов'язано з необхідністю використання їх у владних (в першу чергу оперативних) цілях. Але на цих напрямках архівної роботи позитивної оцінки заслуговують як організаційно-методичні заходи влади і керівництва галузі, так і, беззаперечно, кропітка самовіддана праця архівістів регіону. І в результаті архівістами Сумщини були створені умови для тривалого і ефективного використання архівних джерел як в інтересах державного керівництва, так і для задоволення соціально-економічних та духовних потреб суспільства.

3.2. Особливості діяльності архівів в умовах «відлиги»

На сучасному шляху розбудови незалежної демократичної держави український народ змушений долати суспільно-політичні стереотипи, успадковані від попередніх років існування тоталітарної системи. Тому дослідження особливостей політики демократизації та подолання найбільш негативних проявів сталінського тоталітаризму в період хрущовської «відлиги» вбачається актуальним на сьогоднішній день. Однопартійна система, що трансформувалася за сталінських часів у диктатуру однієї людини, поставила розвиток СРСР та життєдіяльність мільйонів його громадян в залежність від позиції і навіть фізичного існування диктатора. І саме після смерті останнього нагально необхідні зміни у всіх сферах розвитку радянської держави і суспільства стали можливими. Смерть Й. Сталіна призводить до порушення рівноваги на вершині влади і загострення внутрішніх конфліктів, що і зумовило здійснення спроби так званого «колективного керівництва».

Його проголошення супроводжувалося закликами до зміцнення соціалістичної демократії, і це певним чином позначилося на діяльності органів влади. Постанова ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату» (1954 р.) зобов'язувала партійні, радянські та господарські органи усунути факти бюрократичного, канцелярського керівництва, вдосконалити структуру апарату тощо. Відповідно до загальносоюзних процесів в УРСР також здійснюються значні кадрові зміни. Особливо вони торкнулися МВС (у підпорядкуванні якого продовжувала перебувати архівна галузь). Призначення міністром внутрішніх справ УРСР Т. Строкача (1953 р.) викликало цілий ряд переміщень і на рівні областей. На тлі тільки-но окреслених новацій відбувалася боротьба за лідерство в партії та державі. М. Хрущов, який став 1-м секретарем ЦК КПРС у вересні 1953 р., енергійно домагався відновлення верховенства партії в політичній системі країни і особистого лідерства в правлячій верхівці. За короткий час йому вдалося підпорядкувати собі апарат ЦК КПРС, усунути з посади голову уряду Г. Маленкова, послабити позиції В. Молотова та Л. Кагановича.

Надзвичайно важливою подією в житті радянської держави і суспільства став XX з'їзд КПРС, в останній день роботи якого з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» виступив М. Хрущов. Проголошені в його виступі факти та критичні судження були різкими. Але, з іншого боку, – певні межі були витримані: загальна демократична сутність радянської держави в ній сумніву не піддавалася. Основні джерела культу особи вбачалися у ворожому капіталістичному оточенні, гострій класовій боротьбі і, головне, – в негативних рисах характеру самого Й. Сталіна. Після з'їзду більш активно продовжується подання «зверху» певних новацій і змін. Періодично викривалися недоліки та «перегини» в роботі виконкомів, частіше стали скликатися сесії депутатів, зросло представництво робітників і колгоспників у Верховних Радах СРСР і УРСР та у місцевих радах. Але в той же час радянська система влади залишилася незмінною: виконавчі структури домінували над представницькими, штатний апарат – над депутатами, а реальний вплив селянсько-робітничих депутатів на державну політику залишався незначним. Система ж в цілому повністю і беззаперечно підпорядковувалася рішенням партійного керівництва¹⁰⁹.

Особливістю суспільно-політичної ситуації середини 50-х рр. XX ст. в СРСР і в Україні була неоднозначність. З одного боку, спостерігалось ще значне засилля сталінізму, а, з іншого, – розуміння необхідності змін. На тлі політичної боротьби у верхівці влади

розпочалася ліквідація найбільш негативних проявів режиму попередніх десятиліть, припинення масових репресій та початок реабілітації репресованих. Фактично це вже була десталінізація, яка стане характерною ознакою періоду «відлиги». Основні претенденти на лідерство в державі були ініціаторами цих заходів, намагаючись здобути певний реформаторський авторитет і тим самим зміцнити свої позиції. Амністуються громадяни, на яких нещодавно архівісти були змушені вишукувати «компрометуючі матеріали» – наприклад, особи, які співробітничали в роки війни з німцями¹¹⁰. Поштовхом для пришвидшення темпів політичних реабілітацій став XX з'їзд КПРС: в Україні з 1956 по 1959 роки було реабілітовано понад 250 тис. осіб¹¹¹. Рішення XXII партійного з'їзду стають поштовхом до масового знімання пам'ятників Й. Сталіну, закриття музеїв, перейменування шкіл, підприємств, населених пунктів. Але ця тенденція тривала недовго, процес десталінізації на початку 1960-х рр. поступово згасає, а з поваленням М. Хрущова згортається остаточно¹¹².

Одним з важливих аспектів політики десталінізації та демократизації років «відлиги», реалізація якого здійснювалася саме архівістами, було розсекречення архівних документів. Саме цей процес може слугувати яскравим прикладом діяльності архівних установ у загальному контексті суспільно-політичних змін періоду. У ході підготовки до XX з'їзду КПРС відомі історики того часу звернулися до ЦК з проханням дозволити публікацію документів, підписаних «ворогами народу», без зазначення їх прізвищ «... з вказуванням установ і організацій, від імені яких ці документи виходили ...»¹¹³. Комісія, що була створена ЦК КПРС для розгляду цього питання, підготувала постанову «Про заходи по упорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств». Цей документ було прийнято РМ СРСР 7 лютого 1956 р.¹¹⁴ Надзвичайно важливим моментом цієї постанови було твердження про необґрунтоване засекречення частини архівних документів, що унеможливило їх використання¹¹⁵. Але критерії розсекречення залишалися незрозумілими. Навіть наказ МВС СРСР щодо початку означених робіт (від 26 липня 1956 р.) був виданий під грифом «таємно», а названа постанова РМ СРСР публікувалася під грифом обмеженого користування в «Науково-Інформаційному бюлетені ГАУ»¹¹⁶. Дублюючи постанову центру, ЦК КПУ 2 березня 1956 р. прийняв свою – «Про міри по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР», у якій зазначалося, що виявлені недоліки характерні і для архівної галузі України¹¹⁷. Цю саму постанову прийняла

і РМ УРСР (18 квітня 1956 р.). В ній підкреслювалося, що значна частина архівних документів «... необґрунтовано засекречена і не може бути використана установами та відомствами, а також науковими працівниками. не використовуються багато офіціальних документів партійних і радянських установ, які є результатом колегіального керівництва і правильно відображають політику Комуністичної партії та Радянського уряду, але підписані особами, які потім були усунуті від керівництва»¹¹⁸. Уряд ставить перед АУ МВС УРСР та архівними установами безпрецедентне завдання – переглянути фонди, що знаходяться на таємному зберіганні, з метою передачі на загальне зберігання необґрунтовано засекречених документів. В той же час не обійшлося і без обмежень – винятком повинні були стати документи, які «... мають безумовно таємний характер і розголошення їх може завдати шкоди інтересам радянської держави»¹¹⁹. Наказ МВС УРСР оголошує цю постанову уряду і вимагає від начальників УМВС областей вжити заходів щодо використання необґрунтовано засекречених документів¹²⁰.

21 липня 1956 р. у Сумоблдержархіві була створена комісія для перегляду документальних матеріалів відділу секретних фондів – з метою розсекречення і передачі на загальне зберігання документів, необґрунтовано засекречених, або тих, що втратили секретність. І за період з 21 липня по 30 грудня 1956 р. цією комісією були переглянуті всі 864 фонди відділу секретних фондів (13 647 од. зб.) і, в результаті, розсекречено 611 фондів (10 696 од. зб.)¹²¹. Конотопським філіалом складаються відомості про хід розсекречення у серпні – листопаді 1956 р. та звіт про цю роботу за 1956 р. (*таблиця 3.19*). Але у листопаді 1956 р. комісія АУ констатує повільні темпи здійснення розсекречення в Конотопському та Роменському філіалах¹²². Керівництво архівної галузі намагалось надати архівам методичну допомогу в цій роботі. 26 листопада 1956 року АУ МВС УРСР надсилає на місця пояснення з технічних питань щодо оформлення розсекречення та пропонує повідомити, які труднощі виникають при виконанні цієї роботи¹²³. У 1957 р. працівники філіалів продовжували розсекречення документів, а обласного архіву – здійснювали об'єднання справ секретних фондів зі справами загального відділу, погашення секретного шифру у розсекречених фондах тощо¹²⁴. Процес розсекречення тривав в архівах області до початку 60-х рр. ХХ ст.: наприклад, Конотопським філіалом у 1961 р. було розсекречено 18 фондів (245 од. зб.). Але з кінця 1950-х темпи цієї роботи значно уповільнюються¹²⁵.

Таблиця 3.19

**Розсекречення документальних матеріалів у Конотопському філіалі
Сумського обласного державного архіву (1956 р.)**

Види робіт	Серпень – листопад 1956 р.		На кінець 1956 р.	
	Кількість фондів	Кількість одиниць зберігання	Кількість фондів	Кількість одиниць зберігання
Поаркушевий перегляд	27	827	47	2 121
Розсекречені повністю	13	347	14	468
Розсекречені частково	10	210	22	1 169
Частково залишені на секретному зберіганні	23	557	22	309
Всього розсекречено	–	–	14 (повністю) 22 (частково)	1 637
Всього залишено на секретному зберіганні	–	–	11 (повністю) 22 (частково)	484

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-4941, оп. 1, спр. 37, арк. 10-11.

Ознакою десталінізаційних процесів було також деяке послаблення і обмеження діяльності системи цензури – зняття контролю партійно-державного апарату за засобами масової інформації та культурно-інтелектуальним життям суспільства. Центром цієї системи був Головліт СРСР, який у різний час надіслав бібліотекам десятки списків на вилучення літератури (близько 30 тис. назв). Ці «політично шкідливі» видання зберігалися у так званих «спецфондах» бібліотек (архівних установ у тому числі). У 50-ті роки ХХ ст. процес реабілітації репресованих українських митців, вчених, письменників, партійно-державних та військових діячів суттєво вплинув і на діяльність органів цензури. Останні були змушені переглядати колишні рішення і, в результаті, до відкритих фондів загального користування поверталися твори реабілітованих авторів. Так само, як у попередні роки, коли архівів безпосередньо стосувалася політика «засекречення» певної літератури, так і в період «відлиги» вони діють у руслі загального зворотного процесу. Розсекречення фондів бібліотек в архівах розпочинається у 1957 році: у квітні АУ надсилає до останніх переліки авторів, виключених зі списків осіб, твори яких підлягали вилученню. Керівникам архівів пропонувалося організувати відповідне розсекречення друкованих матеріалів відділів науково-довідкової літератури¹²⁶.

Розсекречення архівних джерел та введення до загального користування означеної літератури дозволило і фахівцям, і пересічним громадянам ознайомитися з новими фактами історії СРСР і України. Результатом цього були і ґрунтовні наукові дослідження, і публікації у популярних виданнях, що сприяло підвищенню культурного рівня населення, патріотичному вихованню тощо.

Але загальне прогресивне значення політики десталінізації супроводжувалося і її суперечливістю та непослідовністю. З одного боку, відбулася часткова лібералізація режиму, здійснена спроба виправлення найбільш жахливих помилок попередніх років та подолання крайніх проявів сталінщини – жорсткої диктатури і кривавого терору. З іншого, – сутність однопартійної тоталітарної системи не змінилася, процеси реабілітації та демократизації були обмеженими. Органи цензури, хоч і змінили частину своїх попередніх рішень, і в часи «відлиги» продовжували перевіряти друковану продукцію, репертуар театрів, матеріали кіно, радіо та телебачення.

Діяльності архівів, що були невід'ємною частиною системи державних установ, означена непослідовність і обмеженість стосувалася безпосередньо. В першу чергу, відбитком загальнодержавної політики була неоднозначність процесу розсекречення архівних матеріалів. В розпалі роботи по розсекреченню (1956 р.) Сумоблдержархівом було розроблено і узгоджено з органами державної безпеки «Перелік документів періоду радянського будівництва, які підлягають секретному зберіганню»¹²⁷. МВС УРСР також пропонував узгоджувати з КДБ питання щодо розсекречення документів про іноземців, про в'їзд в СРСР та виїзд за кордон, – враховуючи можливість їхнього використання в оперативних цілях. До архівів було надіслано і перелік документів, що не підлягають розсекреченню: матеріали з чистки партійного і державного апарату, списки контрреволюційних елементів, документи відділів у справах військовополонених та інтернованих тощо¹²⁸. Продовжувалося і застосування «внутрішньогалузевої» цензури – ГАУ у закритому листі щодо перегляду порядку створення архівних довідників (серпень 1959 р.) зазначає, що у підготовлених путівниках архівісти занадто повно розкривають зміст документів. І для недопущення цього в майбутньому створювалися спеціальні комісії, які переглядали всі праці, підготовлені архівами до друку¹²⁹. Але більшістю архівістів, вихованих в умовах сталінщини, ця непослідовність і суперечливість вказівок керівництва сприймається природно. Яскравим відображенням тогочасних «подвійних стандартів» розсекречення можна вважати рядки з доповіді начальника АВ УМВС у Сумській

області С. Малкієля (травень 1958 р.): «... до недавнього часу питання використання архівних матеріалів вирішувалися незадовільно ... значна частина, а у ряді випадків більшість документальних матеріалів архівів СРСР були необґрунтовано засекречені ... Документальні матеріали – це всенародне надбання, укривались від радянських дослідників, від радянських людей, від народу. Це прикривалося «турботою» про збереження державної таємниці. З виходом у світ постанови Ради Міністрів СРСР від 7 лютого 1956 р. було покладено край такому «порядку». Віднині, архівісти цілковито повинні підпорядкувати свою діяльність інтересам нашого народу, інтересам радянських дослідників, інтересам розвитку радянської історичної науки та інших наук ... Але це не означає, що ми повинні розсекречувати усе підряд ...»¹³⁰.

Секретність в архівній роботі зберігається й надалі: відділи секретних фондів залишалися обов'язковими структурними підрозділами архівів, інформація про впорядкування та облік секретних матеріалів наявна у щорічних звітах облдержархіву та його філіалів. У другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. архіви також продовжують видавати довідки за так званими «секретними запитами» (хоча їхня кількість у ці роки вже значно менша у порівнянні з «несекретними» довідками). Наприклад, у 1960 році обласний архів видав довідок за секретними запитами на 161 особу (кількість довідок взагалі – на 3306 чол.), у 1961-му – на 54 особи (взагалі – на 2763 чол.)¹³¹ Засекреченими для видачі довідок населенню знову стають навіть цілі періоди, в першу чергу, – окупації. АУ УРСР у грудні 1963 року надсилає на місця розпорядження, в якому категорично забороняється видача довідок про роботу під час окупації «... безпосередньо громадянам, ... а також використовувати документальні матеріали цього періоду як підставу для наведення довідок. Такі довідки можуть видаватись тільки за проханням зацікавлених установ ...»¹³²

З початку 60-х років ХХ ст. загальносоюзною стає тенденція «зворотного» руху у розсекреченні: засекречення розсекреченого, виявлення документів обмеженого доступу, заборонених для публікації тощо. Ця робота проводилася не за ініціативою архівів, а за вказівками так званих «директивних органів»¹³³. АУ при РМ УРСР в огляді стану роботи відділів секретних фондів за 1961 рік надає розпорядження «... не допускати проникнення до відкритого друку відомостей, які містять пошукові дані на матеріали секретних фондів. При виписці дослідниками відомостей з документів секретного характеру не допускати посилань на їх секретні пошукові дані; ретельно перевіряти вказані виписки ... Організувати перегляд фондів загального зберігання, з метою

виявлення документів, що містять державну таємницю і передачі їх на секретне зберігання ...»¹³⁴. У лютому 1962 р. тим же органом надіслало на Сумщину вказівки з ведення секретного діловодства, а також про необхідність дотримання «Інструкції щодо забезпечення збереження державної таємниці в установах і на підприємствах СРСР» (затверджена КДБ при РМ СРСР 29 червня 1959 р). До цих вказівок додавалася номенклатура секретного діловодства для архівів (таблиця 3.20).

Таблиця 3.20

**Номенклатура цілком секретного і секретного діловодства для
центральных і
обласних державних архівів і їх філіалів**

№	Найменування справ, книг і журналів	Гриф секретності
1	Постанови, рішення розпорядження партійних і радянських органів	секретно
2	Накази і директиви ГАУ при РМ СРСР	секретно
3	Накази і розпорядження місцевої архівної установи	секретно
4	Переписка з питання експертизи цінності секретних документальних матеріалів	секретно
5	Переписка з питання комплектування документальними матеріалами відділу секретних фондів	секретно
6	Переписка з питання видачі документальних матеріалів секретного зберігання під час користування	секретно
7	Переписка з ГАУ при РМ СРСР, АУ при РМ УРСР, органами КДБ, прокуратури з питання використання документальних матеріалів в оперативних цілях	секретно
8	Переписка з органами КДБ, прокуратури з наведення довідок	секретно
9	Переписка з виконання секретних запитів з-за кордону, які поступають через Міністерство закордонних справ	секретно
10	Допуски на співробітників, які допущені до особливо важливих цілком секретних і секретних робіт і документів	секретно
11	Переписка з цілком секретного і секретного діловодства, акти перевірок і акти про знищення документальних матеріалів	секретно
12	Переписка зі спеціальних заходів	цілком секретно
13	Плани роботи і звіти відділу секретних фондів	секретно
14	Паспорт архіву	секретно

15	Переписка з уповноваженими Головліту	секретно
16	Приймально-здаючі акти	секретно
17	Номенклатура справ секретного діловодства	секретно
18	Ресстри на відправку цілком секретної і секретної кореспонденції	секретно
19	Журнал обліку вхідних цілком секретних і секретних документів	секретно
20	Журнал обліку вихідних цілком секретних і секретних документів	секретно
21	Журнал обліку надрукованих на машинці цілком секретних і секретних документів	секретно
22	Книга обліку друкованих видань	секретно
23	Журнал обліку шпампів і печаток	секретно
24	Розносна книга	секретно

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 4, спр. 34, арк. 1, 4-6.

Відповідно до означених тенденцій в архівах Сумщини спостерігається процес засекречення певних документів загального зберігання. Введення до соціального обігу фактів підтримки сталінської політики діючими партійно-державними керівниками було не в інтересах останніх. І у жовтні 1964 року АВ Сумської обласної (промислової) ради депутатів надіслав до облдержархіву розпорядження «... не допускати випадків видачі дослідниками документів, використання яких може нанести шкоду інтересам Радянської держави і окремих громадян. Документи, проникнуті духом культу особи (доклади, виступи, заяви, вітання, звернення, рапорти і т.п.), авторами яких були партійні, радянські і громадські працівники, діячі науки, літератури і мистецтва і які можуть створити невірну уяву про діяльність цих осіб в минулому, дослідникам не видавати ...»¹³⁵.

Розпочалася робота, що була продовжена у наступні десятиліття, – по виявленню документів «обмеженого доступу». Це документи, які не були секретними, але за певними міркуваннями «директивних органів» вилучалися з вільного доступу, не дозволялися до публікації або піддавалися іншим обмеженням¹³⁶. Процес розсекречення документів в архівах Сумщини, як складова частина політики демократизації і десталінізації, увібрав в себе як позитивні риси, так і обмеженість та непослідовність змін періоду «відлиги».

У другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. з ініціативи М. Хрущова було здійснено чимало реорганізацій у багатьох сферах: реформа управління промисловістю і будівництвом (1957 р.), обов'язкове систематичне оновлення складу партійних органів (1961 р.), поділ партійних, радянських, комсомольських, профспілкових органів та організацій на промислові і сільські (1962 – 1963 рр.) та ін. Далеко не всі ці перетворення були обґрунтовані, продумані і достатньо підготовлені. До того ж більшість з цих реформ, хоч і мали ознаки поновлення або впровадження демократичних засад у керівництво, проводилися авторитарними засобами. Зменшення повновладдя партійних чиновників викликало у них незадоволення, а згодом і опозиційність політиці Хрущова. Численні реорганізації та реформування зумовлювали нестабільність у правлячій верхівці. Посилення автократичних тенденцій у здійсненні Хрущовим керівництва, поспішність і непродуманість реорганізацій не знаходили підтримки не тільки в опонентів, а й навіть у його прихильників. В умовах послаблення режиму партійний апарат не допустив відновлення нової одноособової диктатури – і на жовтневому 1964 року пленумі ЦК КПРС М. Хрущова примусили піти у відставку. Рішення про повернення до старої організації економічного управління та функціонування радянських і партійних органів приймаються майже одразу після усунення від влади їх ініціатора¹³⁷.

Реорганізації хрущовського періоду яскраво виявилися і у численних змінах адміністративно-територіального устрою в республіках (і в УРСР у тому числі). На території Сумської області такі зміни відбулися в результаті указів Президії ВР УРСР від 7 червня 1957 р. (ліквідовано 4 райони, а територію 8 – укрупнено), 11 березня 1959 р. (ліквідовано 3 райони і збільшено територію 5), 1 червня 1960 р. (ліквідовано 1 район і його територія передана до 4-х), 30 грудня 1962 р. (ліквідовано 13 районів і укрупнено територію 10). У руслі зворотних реорганізаційних процесів, що здійснювалися після повалення М. Хрущова, на території Сумської області було відновлено шість районів, а Талалаївський – передано до складу Чернігівської області¹³⁸ (*таблиця 1 додатку*).

Окреслені зміни адміністративно-територіального устрою, в свою чергу, здійснили значний вплив на архівне будівництво і, особливо, – на мережу архівних установ регіону. Адже протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. на Сумщині не змінною залишалася лише мережа архівів з постійним складом документальних матеріалів (обласний архів та його філіали), а мережа міських та районних – постійно змінювалася. У зв'язку з названою вище ліквідацією районів

ліквідовувалися і райархіви – у 1957 році – 4, у 1959-му – 3¹³⁹. Постанова РМ УРСР від 3 січня 1959 року «Про затвердження положення про районні і міські державні архіви з перемінним складом документальних матеріалів» перетворює Глухівський міський архів на районний¹⁴⁰. Реорганізації в архівній галузі регіону продовжуються й надалі: на березень 1959 року існувало 3 і 24, на 1 січня 1961 року – 3 і 20 міських і районних архівів відповідно¹⁴¹. На 1 січня 1964 року – вже 10 районних і 8 міських архівів. Вищеназаний січневий 1965 року Указ Президії ВР УРСР також викликає зміни в мережі райміськархівів області: кількість міських – 4, а районних – 16 (*таблиця 3.21*).

Таблиця 3.21

Мережа районних та міських архівів Сумської області у 1964 – 1965 рр.

№	На 1 січня 1964 р.		На 5 січня 1965 р.	
	Назви архівів		Назви архівів	
	районних	міських	районних	міських
1	Охтирський	Сумський	Охтирський	Сумський
2	Білопільський	Конотопський	Білопільський	Конотопський
3	Буринський	Шосткінський	Буринський	Шосткінський
4	Глухівський	Роменський	Глухівський	Роменський
5	Кролевецький	Дружбівський	Кролевецький	
6	Конотопський	Пупівльський	Конотопський	
7	Лебединський	Білопільський	Лебединський	
8	Роменський	Тростянецький	Роменський	
9	Середино-Будський		Середино-Будський	
10	Сумський		Сумський	
11			Краснопільський	
12			Липово-Долинський	
13			Недригайлівський	
14			Пупівльський	
15			Тростянецький	
16			Шосткинський	
Всього:	10	8	16	4

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 1, спр. 734, арк. 11; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 702, арк. 9.

Наслідки таких реорганізацій для архівної галузі в цілому в Україні і на Сумщині зокрема були негативні. В першу чергу постійно поставала проблема забезпечення райархівів приміщеннями – в тому чи іншому районному центрі, до архіву якого передавали значну кількість

документів. А часті переміщення останніх зумовлювали порушення умов їх зберігання. Про значний об'єм робіт, що були пов'язані зі зміною мережі райміськархівів, свідчать відомості, надіслані у 1965 р. до АУ при РМ УРСР завідуючим Сумським облархвідділом О. Зубко¹⁴². Він також зазначає, що реорганізація виконавчих комітетів обласної ради по галузевому принципу ускладнила керівництво архівною справою, оскільки всі питання потрібно було вирішувати з двома облвиконкомами¹⁴³.

Загальні реорганізацій хрущовської доби вносили певну нестабільність у функціонування архівної галузі на Сумщині, вимагали постійних і часто невиправданих перебудов у роботі, що заважало архівним працівникам повноцінно виконувати свої фахові, суспільно-значущі та наукові завдання.

Реорганізації хрущовської доби стосувалися архівної галузі не тільки опосередковано, а й безпосередньо. Визначальний вплив на її подальший розвиток здійснили основоположні щодо розвитку архівної сфери документи. Затвердження постановою РМ СРСР 13 серпня 1958 р. «Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу центральних державних архівів СРСР» фактично започаткувало реорганізацію галузі. Адже 29 серпня того ж року МВС СРСР у наказі щодо її виконання запропонував республіканським міністрам внутрішніх справ підготувати проекти нових положень про архівні управління республік, місцеві архівділи, центральні і місцеві державні архіви¹⁴⁴. «Положення» 1958 р. підтверджувало основні засади аналогічного документа 1941 р. щодо складу ДАФ; залишало архівний фонд неподільною одиницею зберігання та обліку документів; окреслювало загальні моменти порядку їх використання та ін.¹⁴⁵ В той же час в ньому називалися нові види джерел, що були включені до ДАФ (документи Великої Вітчизняної війни, окупаційних установ) і ті, що були виключені з нього (матеріали органів військового управління, НКВС). Останнє фіксувало фактичне відокремлення від ДАФ документів цих відомств¹⁴⁶. Дійсно, у руслі загального процесу демократизації суспільно-політичного життя наприкінці 1950-х рр. було розпочато виведення архівних установ з системи органів внутрішніх справ.

Процес зміни підпорядкування галузі почався з низової ланки – районних і міських державних архівів. У січні 1959 р. РМ УРСР прийняла постанову «Про затвердження Положення про районні і міські державні архіви з перемінним складом документальних матеріалів». На її виконання начальник Сумського обласного УВС І. Ковальов видає наказ про передачу з 15 лютого 1959 р. міських та районних

архівів області у ведення міськрайвиконкомів¹⁴⁷. Кардинальні зміни в управлінні галуззю відбулися у 1960 р.: у червні Архівне управління було підпорядковано Раді Міністрів УРСР¹⁴⁸. Виконавчий комітет Сумської обласної ради, згідно наказу МВС УРСР про переведення архівних відділів, облдержархівів та їх філіалів у безпосереднє підпорядкування облвиконкомів, 29 червня 1960 р. видав розпорядження «Про передачу архівного відділу обласного управління внутрішніх справ облвиконкому». Виконання обов'язків начальника АВ облвиконкому покладалося на С. Малкієля¹⁴⁹. На закріплення проведеної реорганізації РМ СРСР 28 липня 1961 р. прийняла «Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР і мережу центральних державних архівів СРСР», в якому зазначалося, що матеріали державних архівів союзних республік перебувають у віданні Головархіву СРСР, але через архівні органи союзних республік¹⁵⁰. Структуру системи архівних установ УРСР визначає республіканський уряд – його постановою від 9 вересня 1961 р. було затверджено «Положення про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР». Центральним керівним органом архівної галузі було названо Архівне управління, начальник якого також призначався урядом УРСР. Архівні відділи в областях підпорядковувалися як відповідним облвиконкомом, так і АУ¹⁵¹. Цей документ був надзвичайно важливим, оскільки закріплював виведення архівної системи з під диктату відомства внутрішніх справ. Згодом, у 1962 р., було видано основоположні документи про архівні установи обласного рівня: «Положення про обласний державний архів та його філіали» (затверджено 27 січня наказом АУ при РМ УРСР), «Положення про Архівний відділ виконавчого комітету обласної ради депутатів трудящих» (прийнято Сумським облвиконкомом 9 лютого). У першому з названих документів обласний архів та його філіали визначалися як науково-дослідні установи, що функціонують під організаційно-методичним керівництвом АВ виконкому обласної ради та через нього – АУ при РМ УРСР. Також говорилося про використання архівами документів у політичних, народногосподарських, наукових, агітаційно-пропагандистських, культурно-просвітницьких цілях та здійснення ними інших видів робіт. Надзвичайно важливою була ліквідація занадто централізованої системи призначення керівників архівних установ. Директорів обласного архіву та філіалів, а також завідуючого Архівним відділом віднині призначав виконком обласної ради (за погодженням з АУ при РМ УРСР)¹⁵².

Неоднозначним були результати новацій та реформуваль періоду у сфері економічного розвитку УРСР. Беззаперечно позитивно можна

оцінити заходи з фінансового забезпечення процесу прискорення науково-технічного прогресу, закупівлі певної новітньої техніки за кордоном. В результаті впровадження досягнень світової науки в промисловості УРСР з кінця 1950-х рр. застосувалися новітні технології, було створено галузі автомобілебудування, радіоелектроніки, виробництва обчислювальної техніки та ін. А от названа вище реформа 1957 р. очікуваного М. Хрущовим значного економічного ефекту не дала. Перебудова управління не змінила суті радянського неринкового, директивного господарського механізму. В результаті через кілька років реорганізована система стала ще більш забюрократизованою¹⁵³. В той же час у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. українська промисловість дала добрі показники та високі темпи розвитку, її галузі збагатилися новими потужностями. Ці позитивні тенденції були характерні і для Сумського регіону: в містах області з'являються підприємства нових галузей – заводи електронних мікроскопів та електроавтоматики (Суми), «Поршень» (Конотоп), автоматичних телефонних ліній (Ромни) та ін. У загальному руслі зініційованої М. Хрущовим прискореної хімізації країни в регіоні спостерігалось зростання потужностей цієї галузі: на Сумському суперфосфатному заводі відкрито новий цех, у м. Шостка – завод хімічних реактивів. За часів «відлиги» було здійснено спроби вирівняти темпи розвитку промисловості груп «А» і «Б». На Сумщині, відповідно, реконструйовано рафінадні заводи, у Шостці і Конотопі побудовано м'ясокомбінати, а у Сумах – фарфоровий та пивоварний заводи. Як відомо, за часів «відлиги» відбувалася також і переорієнтація у будівництві, що дала можливість заощадити кошти, прискорити будівництво, частково зняти гостроту житлової проблеми. І в м. Суми також було побудовано комбінат будівельних матеріалів з цехом панельного будівництва¹⁵⁴.

Новим керівництвом було звернуто увагу на слабку ефективність сільського господарства, протягом 1953 – 1958 рр. вжито заходів з підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників та піднесення галузі. Але кардинальних змін у ставленні влади до села не відбулося. У другій половині 1950-х рр., як тільки деяке зміцнення виробництва було досягнуто, впроваджуються обмеження особистих господарств колгоспників. Суб'єктивізм хрущовського керівництва яскраво проявився у кукурудзяній кампанії, а екстенсивний характер – в цілинній. Тільки з Сумської області на освоєння цілинних земель виїхало близько 2,5 тис. працівників¹⁵⁵. Не було досягнуто бажаних позитивних наслідків і в результаті розпочатого у 1962 р. масштабного реформування в аграрному секторі. Тому пріоритетність розвитку

сільського господарства у середині 50-х рр. ХХ ст. призводить до його рентабельності, а волюнтаристські методи управління та звичне екстенсивне господарювання зводять нанівець ці досягнення. Затрачені зусилля і ресурси не вирішили зернову і продовольчу проблему, що викликало ускладнення і суспільно-політичної ситуації на початку 1960-х рр.

Політика партійно-радянського керівництва в галузі економіки та потреби господарського розвитку країни зумовлюють спрямованість та обсяги робіт архівістів на напрямку виявлення документів у практичних цілях. Організацією і координацією цієї діяльності архівів традиційно займалося загальносоюзне керівництво галузі. У лютому 1956 р. Наукова Рада ГАУ разом з представниками установ і організацій обговорила досвід практичного виявлення та використання документальних матеріалів. Невдовзі ГАУ, а потім і республіканське АУ надсилають на місця приблизну тематику виявлення документів у народногосподарських цілях, поставлені завдання зумовлюються і директивами ХХ з'їзду КПРС¹⁵⁶. Відповідно у травні 1956 р. М. Горбатенко пропонує організувати виявлення матеріалів, які можуть бути використані при виконанні народногосподарського плану області на 1956 – 1960 рр. В означений період влада переймалася пошуком шляхів підвищення продуктивності праці у промисловості – це визначало і обов'язкову тематику виявлення документів. Керівникам архівів було запропоновано традиційний пошук матеріалів про забуті або маловідомі родовища корисних копалин, а також були поставлені і нові завдання – про раціоналізаторські пропозиції та підвищення продуктивності праці в різних галузях промисловості. У 1958 р. АУ спрямовує на виявлення документів з історії розвитку газової, інструментальної, зварювальної техніки, геологічних розвідок, використання водної енергії річок України, механізації добування вугілля та ін.¹⁵⁷ Збільшення масштабів будівництва зумовило потребу у виявленні відповідної документації, що зберігалася в архівах. В розпорядженні АУ вказується, що Держплан РМ УРСР рекомендує виявити технічну документацію на об'єкти не здійсненого транспортного будівництва, а також на існуючі державні, громадські, промислові та сільськогосподарські будівлі.

У перспективних (на 1956 – 1960 рр.) планах виявлення документів у народногосподарських цілях облдержархіву та філіалів було передбачено пошук документів у галузі будівництва. Наприклад, у плані роменських архівістів – це технічна документація з проведення водопроводу, будівництва водонапірних веж, різних будівель, шкіл, лікарень, клубів. Конотопським філіалом було заплановано пошук

документів з будівництва промислових, громадських і комунальних будівель та шосейних доріг¹⁵⁸. Основні аспекти загальносоюзної політики у сільському господарстві – підвищення продуктивності праці, збільшення врожайності зернових та, зрозуміло, «кукурудзяна кампанія» – були також визначальними для тематики виявлення архівних документів. Адже керівництво галузі вказувало передбачити у планах роботи архівів на 1956 – 1957 рр. виявлення матеріалів про розведення зернових; отримання високих врожаїв кукурудзи та цукрового буряку; розвиток садівництва та ягідно-плодового господарства; будівництво зрошувальних систем; діяльність кращих колгоспів і радгоспів тощо. І Конотопським філіалом на 1957 – 1958 рр. було заплановано пошук документів про підвищення врожайності зернових, технічних та інших культур, а також про випробовування можливості рисосіяння на Конотопщині у 1928 – 1930 рр. У січні 1959 р. республіканське Архівне управління знову пропонує провести ретельне виявлення, взяття на тематичні картки документів про розмір площі посівів та врожайність кукурудзи¹⁵⁹.

Робота по виявленню документів у народногосподарських цілях у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. архівістами області проводилася, але кількість даних стосовно її об'ємів та конкретних результатів у щорічних звітах невелика. У цей період спостерігалася тенденція об'єднання звітної інформації про виявлення документів в наукових і практичних цілях, наведення тем виявлення архівних матеріалів, пов'язаних як з економікою, так і з історією («Сільське господарство області у довоєнний період», «Історія колективізації в УРСР» та ін.)¹⁶⁰. Факти конкретного використання знайдених матеріалів поодинокі - переважають дані про складання архівістами тематичних карток. Наприклад, Конотопським філіалом складено у 1957 році 230, у 1958 – 251 тематична картка¹⁶¹. Така практика була зумовлена значною кількістю загальних розпоряджень керівництва і майже повною відсутністю конкретних запитів від зацікавлених установ. А саме останні як раз і були запорукою використання знайдених архівістами документів. Адже, на відміну від попередніх років відбудови, економічний розвиток 50 – 60 рр. ХХ ст. не потребував такого широкого спектру виявлення матеріалів практичного змісту.

Архіви регіону самі зверталися до господарських, планових установ – з пропозиціями скласти подібні запити. У 1956 р. облдержархів надіслав до обласних органів – планового відділу, управління сільського господарства, колгоспного будівництва та інших установ інформаційні листи. В них наводився перелік наявних в архіві

документів і рекомендація надіслати тематику документів, які потрібно виявити. У січні наступного року Сумський облвиконком та обласне управління сільського господарства звертаються вже до директора облдержархіву з проханням виявити ґрунтові та геологічні мапи, монографії ґрунтових та геологічних досліджень, документи щодо площі посівів певних культур і їхню врожайність, продуктивності тваринництва в селянських і поміщицьких господарствах до революції та ін.¹⁶² Прикладами виконання запитів на виявлення документів практичного змісту є відповідна робота працівників Роменського філіалу на теми: «Історія будівництва і придбання будівель Роменського технікуму механізації сільського господарства» (1960 р.), «Промислова продукція Роменського заводу ефірних масел», «Промислова продукція плодоконсервного заводу» (1961 р.). Також у 1961 р. дослідники, які працювали у читальних залах філіалів обласного архіву, розробляли теми практичного значення: «Історія Роменського машинобудівельного заводу», «Про досягнення колгоспів Роменського району у вирощуванні овочевих культур»; «Матеріали про статистику сільського господарства Конотопського і Дубов'язівського районів Сумської області (1950 – 1952 рр.)», «Матеріали про заготовки і закупівлю сільськогосподарських продуктів по Конотопському і Дубов'язівському районах Сумської області», «Статистичні відомості та інші матеріали про роздрібний товарооборот Конотопського району»¹⁶³.

Архівісти області, зрозуміло, виконували вищеназвані розпорядження керівництва щодо виявлення документів – але далеко не завжди знайдені матеріали були використані. Наприклад, директор Роменського філіалу у травні 1959 р. повідомляє АУ МВС УРСР, що в документальних матеріалах дореволюційного періоду та 1920-1941 рр. відомостей про розміри посівів і врожаї кукурудзи не виявлені, за період 1944 – 1952 рр. дані виявлені, але врожайність низька¹⁶⁴. На нашу думку, саме завдання виявити документи про розвиток технічно відсталого сільського господарства у дореволюційний період не могло принести користі економіці 60-х рр. ХХ ст. Дані про низьку врожайність зернових та тієї ж кукурудзи були цікаві більше для історії. Єдине, для чого могли дійсно знадобитися подібні документи – так це для відомої «соціалістичної статистики», що навіть у 1950 – 1960-х рр. з гордістю порівнювала економічні та інші показники з рівнем 1913 р. З означеної роботи архівів Сумщини підтвердженням цьому була названа вище статистична тематика робіт дослідників. Конотопський філіал також звітує, що на початку 1960-х рр. Конотопським районним відділом народної освіти при складанні таблиці з історії народної освіти району були використані знайдені в

архіві статистичні матеріали. Також однією з вагомих причин зменшення обсягів практичного використання архівних документів було впровадження досягнень науково-технічного прогресу в економічний розвиток країни. Адже саме цей процес, що був характерний для періоду «відлиги», зумовлює більш швидке «старіння» технічної документації. Наприклад, протягом 1960 – 1962 рр. працівниками Конотопського філіалу переглянуто 450 од. зб., складено 320 тематичних карток, але виявлені документи (плани, креслення та ін.) не були використані як застарілі¹⁶⁵. Аналогічні повідомлення характерні і для звітності інших архівів області. У першій половині 60-х рр. XX ст. загальносоюзне та республіканське керівництво галузі підходить до розуміння необхідності практичного виявлення документів не «взагалі», а за конкретними запитамі установ¹⁶⁶.

Зміцнення економіки УРСР створює сприятливі умови для покращення матеріальної бази архівів республіки в цілому та Сумщини зокрема. Означене питання, а також і забезпечення збереження документів неодноразово обговорювалися владою у другій половині 1950-х, ще за підпорядкування архівної галузі МВС. У постанові РМ СРСР від 7 лютого 1956 р. звертається увага і на необхідність зміцнення матеріальної бази архівів, забезпечення їх сучасною технікою¹⁶⁷. У загальному руслі названої позитивної тенденції на найвищому рівні конкретно наголошується також на проблемі завантаження приміщення Сумського обласного архіву. РМ УРСР у постанові від 18 квітня 1956 р. надає доручення Держплану і МВС УРСР подати пропозиції з будівництва приміщень декількох архівів (у тому числі і в м. Суми)¹⁶⁸. Завдання забезпечення архівів приміщеннями було поставлено перед начальниками УМВС областей і в наказі МВС УРСР, що оголошував цю постанову уряду. У плані заходів по її виконанню, що додавався до наказу, передбачалося клопотання перед урядом щодо виділення у 1957 – 1958 рр. 2,3 млн. руб. на будівництво архівосховища Сумського обласного архіву¹⁶⁹. Але справа просувається повільно – за це МВС республіки у жовтні 1958 р. піддає критиці Архівне управління (у рішенні колегії МВС «Про стан архівної справи в Українській РСР»). Господарському управлінню МВС і начальникам УВС областей у цьому рішенні запропоновано надавати АУ і архівним установам на місцях конкретну допомогу у проведенні капітальних ремонтів, обладнання приміщень тощо¹⁷⁰. Що стосується архівів Сумщини, то реальний внесок МВС у справу зміцнення їх матеріальної бази наприкінці 1950-х рр. так і залишився вказівками на папері. На цей час збільшення площ архівосховища потребував вже і Роменський філіал – ступінь

завантаженості його будівлі на 1 січня 1960 р. складала 95, а на 1 січня 1961 р. – 96%¹⁷¹. В останні роки «панування» МВС в архівній сфері спостерігається втрата його інтересу до останньої. Адже зі зміною – в умовах десталінізації – характеру роботи органів внутрішніх справ архівні документи втрачають для цього відомства колишню специфічну цінність.

На Сумщині у другій половині 50-х рр. ХХ ст. спостерігається покращення матеріальної бази в певних районних та міських архівах. Але це була заслуга не МВС, а місцевих органів радянської влади та архівістів. Наприклад, у 1956 р. Ульяновський та Великописарівський райвиконкоми виділили для ремонту і обладнання райархівів 4000 та 2500 крб. відповідно, нове приміщення було надано Штепівському райархіву, а в Охтирському – проведено капітальний ремонт¹⁷². З 15 лютого по 15 травня 1958 р. в області проходив огляд міських, районних і відомчих архівів. В УРСР Сумщина виступила ініціатором такого заходу. Захід же для області був доволі масштабним – в ньому взяли участь 24 державних та близько 4000 відомчих архівів. Кращим за результатами огляду виявився Середино-Будський райдержархів. У ході підготовки до огляду матеріальна база архівів була значно покращена: три райархіви отримали нові приміщення, а шість – відремонтували свої архівосховища і робочі кімнати. На лютий 1958 р. всі районні та міські архіви області мали приміщення, обладнані стелажами¹⁷³. Процес підготовки до огляду, його проведення та підсумки були висвітлені у статті завідуючого обласним архіввідділом у Науково-Інформаційному бюлетені АУ УРСР. С. Малкієль підкреслює допомогу органів радянської влади (Сумського облвиконкому, виконкомів міських та районних рад) та партійного активу, надану в організації цього заходу. Проведення огляду висвітлювалося і у обласній («Ленінська правда») та районних газетах. Позитивною ознакою часу було моральне та матеріальне заохочення працівників. Учасники огляду, що домоглися кращих результатів, були відзначені почесними грамотами та преміями (за рішенням облвиконкому для преміювання було передбачено 5 тис. крб.)¹⁷⁴. Але слід зазначити, що позитивні результати, досягнуті у 1957 – 1958 рр. на напрямі забезпечення приміщеннями районних та міських архівів, були зведені нанівець в результаті окреслених вище постійних змін мережі останніх.

У першій половині 60-х рр. ХХ ст., після зміни підпорядкування архівної галузі, реальним вирішенням проблем матеріально-технічного забезпечення архівів переймається вже не тільки керівництво галузі, а й центральні органи виконавчої влади. 25 липня 1963 р. РМ СРСР

приймає постанову «Про заходи щодо поліпшення архівної справи в СРСР». Відповідно, Рада Міністрів УРСР 27 вересня 1963 р. затверджує аналогічний документ – «Про заходи щодо поліпшення архівної справи в республіці». Архівному управлінню було запропоновано у тримісячний строк представити, а Держплану УРСР та Уккранднаргоспу – розглянути і подати РМ УРСР пропозиції щодо забезпечення у 1964 – 1965 рр. держархівів стелажним обладнанням та необхідною технічною апаратурою. Стосовно Сумського регіону уряд республіки зобов'язав Сумський облвиконком (промисловий) збудувати і ввести в дію у 1964 – 1965 рр. нові приміщення архівосховищ, а Держплан УРСР – передбачити необхідні капіталовкладення. На виконання цієї постанови всі обласні та більшість міських і районних виконкомів УРСР прийняли рішення про поліпшення архівної справи¹⁷⁵. Відповідні рішення приймаються у 1963 р. і облвиконкомами Сумщини – промисловим (18 жовтня) та сільським (11 листопада). У першому перед обласним плановим відділом було поставлено завдання «... включити в план будівельних організацій на 1964 р. будівництво приміщення архівосховища в м. Сумах ...»¹⁷⁶. І у 1963 р. було завершено капітальний ремонт Конотопського філіалу (витрачено 14 тис. крб., що були виділені обласним (промисловим) виконкомом)¹⁷⁷. Нове ж приміщення облдержархіву площею 2 465 кв. м. було введено в експлуатацію у грудні 1969 р. Цей акт одночасно вирішував і проблему завантаженості Роменького філіалу. Адже значні обсяги нової будівлі обласного архіву зумовили ліквідацію його філіалів в Ромнах і Конотопі (1971 – 1972 рр.). Весь комплекс документальних джерел з історії регіону було сконцентровано в одному місці, створено оптимальні умови для їх зберігання¹⁷⁸. Органи радянської влади продовжували сприяти зміцненню матеріальної бази райміськархівів¹⁷⁹. У листопаді 1962 р. облвиконкомом було направлено листа до всіх районних і міських виконкомів з рекомендацією виділити у 1963 р. більше коштів на потреби цих архівів. У 1965 р. з 20 райміськархівів області 18 мали цілком придатні умови для концентрації документів *(таблиця 2 додатку)*.

Надання архівам приміщень, їх ремонт і обладнання створювали необхідні матеріальні основи для збереження документів. Також з метою забезпечення їх подальшого ефективного використання керівництвом галузі продовжувалася організація і такого важливого фахового напрямку роботи, як науково-технічна обробка. Необхідність заходів щодо впорядкування документів обґрунтовувала і вищеназвана постанова РМ СРСР «Про заходи по упорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств».

У 1960 - 1962 рр. республіканське керівництво галузі спрямовує працівників на вдосконалення науково-технічної обробки і особливо – на роботу по каталогізації документів¹⁸⁰. Зазначаємо, що на цей суто спеціальний вид діяльності архівів на початку 1960-х рр. звертають увагу і органи влади (вереснева 1963 р. постанова РМ УРСР; жовтневе 1963 р. рішення Сумського промислового облвиконкому)¹⁸¹. І архівісти регіону здійснюють свої фахові обов'язки: у другій 1950-х – на початку 1960-х рр. проводяться регулярні заходи із забезпечення збереження та науково-технічної обробки документів¹⁸².

У другій половині 1950-х років безсумнівним досягненням М. Хрущова були суттєві зміни у соціальній політиці. Це – впорядкування нормування праці та заробітної плати в усіх галузях, збільшення платні для робітників і службовців, вдосконалення системи преміювання, скорочення тривалості робочого тижня та ін. Характерною ознакою періоду було скасування у 1956 р. закону 1940 р., що прив'язував робітників до підприємства, і надання їм права змінювати місце роботи. Значного збільшення державних витрат потребувало запровадження пенсійної реформи¹⁸³. Окреслені заходи ліквідували найбільш одіозні ознаки сталінської поліцейської держави, сприяли підвищенню рівня соціального забезпечення населення та покращенню умов їхньої праці та відпочинку. Названі зміни другої половини 1950-х рр. були спробою – у певній мірі – утвердження соціальної справедливості. Вони позитивно впливали на загальні суспільні настрої, вселяли в людей віру у більш-менш забезпечене майбутнє, підвищували зацікавленість у результатах праці.

В умовах окреслених позитивних тенденцій загальнодержавної соціальної політики працюють і архівісти Сумщини. Започаткована у післявоєнні роки тенденція щодо створення керівництвом – в усіх галузях – сприятливих умов для поєднання працівниками роботи і навчання була характерна і для другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. На цей процес також позитивно вплинуло значне збільшення державних асигнувань на освіту, що спостерігалось в період «відлиги». Владою наголошувалося на обов'язку керівників установ та підприємств створювати сприятливі умови для працівників, які поєднують роботу і навчання. У квітні 1956 р. начальник УМВС у Сумській області видає розпорядження щодо необхідності підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня співробітників органів внутрішніх справ. У тому ж місяці, відповідно, керівник обласного АВ розробляє аналогічні вказівки – вже конкретно для архівів. Він запропонував директорам

останніх заохочувати вступ працівників до учбових закладів на вечірні і заочні відділення; створювати їм сприятливі умови навчання. У травні 1956 р. начальник відділу кадрів УМВС у Сумській області наполегливо рекомендує надавати особам, які працюють і навчаються, додаткові відпустки на період випускних екзаменів. Також ним наголошувалося, що керівники установ зобов'язані, за бажанням учнів, надавати їм чергові відпустки, що наближені до часу випускних іспитів¹⁸⁴.

Особливістю часу, що була зумовлена змінами періоду «відлиги», було лютневе 1958 р. розпорядження АУ МВС УРСР. В ньому говорилося про перехід (унайближчий час) республіканської системи МВС на діловодство українською мовою. Архівним установам було запропоновано організувати гуртки з української мови для співробітників¹⁸⁵. Ці новації у вказівках керівництва були результатом активізації культурно-національних процесів в Україні у другій половині 1950-х рр. Саме в ці роки, завдяки демократизації і лібералізації суспільно-політичного життя, представники української громадськості піднімали питання про українізацію освіти та діловодства на підприємствах та в установах, про збільшення кількості україномовних видань тощо. Але, оскільки ці тенденції починають згортатися вже з кінця 50-х рр. ХХ ст., то і інформація про виконання вказівок щодо переходу на діловодство українською мовою у звітних документах архівних установ області відсутня. Цей факт є ще одним підтвердженням визначального впливу – у даному випадку – непослідовності змін періоду «відлиги» на процес архівного будівництва в регіоні.

Актуальним у розпорядженнях керівництва залишалось і питання підвищення фахового рівня працівників за місцем роботи. 4 вересня 1957 р. ГАУ МВС СРСР видає наказ «Про покращення роботи щодо підвищення ділової кваліфікації співробітників архівних установ СРСР» (з його введенням в дію втрачав силу аналогічний наказ цього органу від 19 вересня 1949 р.). Слід зазначити, що особливістю документа 1957 р. була відсутність надмірної політизації процесу підвищення ділової кваліфікації. В першу чергу слушно підкреслювалося, що у тематиці занять потрібно особливу увагу приділяти питанням зберігання та використання документів та зв'язку з практичною роботою архівів. Окрім питань архівознавства, у плани занять пропонувалося включати й теми з історії не тільки СРСР та республіки, а й краю та області; огляди новинок історичної та архівознавчої літератури; теми, що узагальнювали позитивний досвід роботи, сприяли підвищенню творчої ініціативи співробітників. Підкреслювалася необхідність подальшого підвищення останніми загального і фахового освітнього рівня, а найбільш здібним

рекомендувалося навчання в аспірантурі. Керівникам архівних органів і архівів знову наполегливо пропонувалося створювати працівникам необхідні умови для їхнього навчання та творчого зростання¹⁸⁶. Тенденція прийняття рішень місцевими органами радянської влади з різних питань архівного будівництва, що була характерною для першої половини 1960-х рр., стосувалася і кадрового забезпечення архівів. У рішенні від 18 жовтня 1963 р. виконком Сумської обласної (промислової) ради наголосив на необхідності зміцнення облдержархіву та його філіалу в м. Конотоп кваліфікованими кадрами¹⁸⁷.

Організаційні заходи влади та керівництва галузі у центрі і на місцях, а також наполегливість архівістів Сумщини на напрямі покращення якості кадрового забезпечення призводять до позитивних результатів. На 1963 р. всі державні архіви області були повністю укомплектовані кадрами, всі наукові співробітники облдержархіву та його філіалів мали вищу освіту¹⁸⁸. У Роменському філіалі, наприклад, на початку 1960-х р. освітній рівень архівних працівників наближався до повної відповідності посадовим вимогам, а стаж їхньої роботи свідчив про припинення плінності кадрів (*таблиця 3.22*). У 1965 р. з 20 завідуючих райміськархівами вищу освіту мали шість, незакінчену вищу – двоє, середню – десять чоловік (*таблиця 3.23*).

Таблиця 3.22

**Список співробітників Роменського філіалу
Сумоблдержархіву (жовтень 1961 р.)**

№	ПІБ	Посада	Освіта	Стаж роботи в архіві (роки)
1	Матєюк Г.Б.	начальник філіалу	Вища (історико-педагогічна, Воєнно-педагогічний інститут)	15
2	Головко М.А.	старший науковий співробітник	вища (геолого-географічний факультет Харківського університету)	17
3	Казанцева Г.Ф.	науковий співробітник	незакінчена вища (навчається заочно на 6 курсі МАІ)	6
4	Омельченко В.П.	старший архіваріус	10 класів	7
5	Жукова Г.О.	старший архіваріус	незакінчена середня (навчається у 9 класі вечірньої школи)	7
6	Біленко Г.М.	бухгалтер	середня педагогічний факультет Харківської педагогічної школи	3,5
7	Лісова Є.К.	прибиральниця	нижча	3
8	Нестерова Т.І.	Сторож	нижча	14
9	Мазур Г.І.	сторож	нижча	5

У другій половині 50-х рр. ХХ ст. в архівах Сумщини нарешті активізується позитивна тенденція здобуття співробітниками вищої фахової освіти: у МІАІ заочно навчалися чотири працівники Сумський обласного архіву і Роменського філіалу, а також три завідувачі райархівними¹⁸⁹. Такий якісний здвиг, на нашу думку, був зумовлений впливом двох основних факторів – загального підвищення життєвого рівня у другій половині 1950-х рр. та створення сприятливих умов для поєднання роботи і навчання. В період «відлиги» якісно новим освітнім і фаховим рівнем відзначаються і керівники архівної галузі області в цілому та окремих архівів – зокрема. З начальників обласного архівного відділу С. Малкієль мав вищу освіту, а О. Зубко – вищу фахову – закінчив Московський історико-архівний інститут. Заочно той же ВУЗ закінчила і директор облдержархіву З. Ковальова, вищу історичну освіту мав новий директор Роменського філіалу К. Сененко¹⁹⁰. Але в той же час повністю проблему освітнього рівня співробітників архівів подолано не було. Залишалися на посадах заврайархівними, які не мали повної середньої освіти¹⁹¹. Також в архівних установах Сумщини тривалий час на відповідальних посадах працювали співробітники, які не мали вищої фахової освіти. Але, завдяки своїй наполегливості у самостійному отриманні і вдосконаленні кваліфікаційних знань, вони здійснили значний внесок у роботу архівів на різних напрямках. З працівників обласного архіву це – І. Авраменко (старший науковий співробітник); Т. Бойко (завідувач відділу секретних фондів, старший науковий співробітник)¹⁹². Комісія АУ, що обстежувала архівні установи Сумщини у 1965 р., справедливо характеризує таких керівників і наукових співробітників, які не мали фахової освіти: «... за стажем роботи вони набули кваліфікацію архівістів, то їх можна вважати кваліфікованими практиками ...»¹⁹³.

Таблиця 3.23

**Освітній рівень працівників райміськархівів
Сумської області (на 1 вересня 1965 р.)**

Районні архіви			Міські архіви		
Назва архіву	Штат	Освіта/стаж	Назва архіву	Штат	Освіта/стаж
Охтирський	1	8 класів / 8 років	Конотопський	1	середня / 2 роки
Білопільський	1	вища / 2 роки	Роменський	1	незакінчена вища / 8 років
Буринський	1	середня / 1 міс.	Сумський	2	1) вища / 8 років 2) вища / 3 роки
Глухівський	1	середня / 3 роки	Шосткінський	1	середня / 3 роки
Конотопський	1	середня / 3 роки			
Краснопільський	1	вища / 12 років			

Кролевецький	1	середня / 12 років			
Лебединський	1	незакінчена вища / 15 років			
Липово-Долинський	1	вища / 7 міс.			
Недригайлівський	1	середня / 6 міс.			
Путівльський	1	вища / 5 років			
Роменський	1	середня / 7 міс.			
Середино-Булський	1	середня / 3 роки			
Сумський	1	9 класів / 5 міс.			
Тростянецький	1	вища / 7 місяців			
Шосткінський	1	середня / 3 роки			

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 1, спр. 800-б, арк. 3-6.

У другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. в архівах регіону регулярно проводилися заняття з підвищення кваліфікації за місцем роботи. Необхідно відмітити їх значну щорічну кількість (особливо у обласному архіві), суто архівознавче та історичне спрямування. Важливим і, на нашу думку, необхідним для роботи працівників архівів місцевого рівня, було звернення уваги на історію рідного краю. Надмірної політизації, на якій в той час і не наполягало керівництво, в тематиці цих занять не спостерігається. Але навіть за часів «відлиги» підвищення політичного рівня працівників, вивчення ними рішень партійно-державної верхівки залишалося одним з провідних завдань керівників підприємств, організацій та установ усіх без виключення галузей. І ця робота не припинялася і в архівах області – політінформації у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. в них проводилися регулярно (*таблиця 3.24*).

Таблиця 3.24

Підвищення кваліфікаційного рівня співробітників державних архівів Сумської області (1956 – 1964 рр.)

Рік	Назва архіву	Вид та основний зміст проведених заходів	Кількість занять (якщо вказано)
1956	Сумський обласний	1) Заняття з вивчення наказів МВС СРСР та інструктажу з архівної справи 2) Політінформації	1) 25 2) щотижнево
1956	Конотопський філіал	Семинар осіб, відповідальних за зберігання документів в архівах установ та організацій	30 годин
1957	Сумський обласний	Заняття з історії УРСР, історії рідного краю, вивчення інструкцій з архівної справи	27 занять
1957	Роменський філіал	Заняття з підвищення кваліфікації співробітників	двічі на місяць

1957	Конотопський філіал	Заняття з підвищення кваліфікації співробітників	7
1958	Сумський обласний	Заняття з підвищення кваліфікації співробітників	26
1959	Сумський обласний	Заняття з підвищення кваліфікації співробітників	27
1959	Роменський філіал	1) Заняття з підвищення кваліфікації співробітників 2) гурток з політичної економії 3) політінформації	1)24
1960	Сумський обласний, філіали	Заняття з вивчення історії і практики архівної справи, наказів, оглядів, інструкцій щодо виявлення та використання документів	
	Сумський обласний	1) Лекції з краєзнавства, на економічні теми 2) політінформації	1)26
1961	Роменський філіал	Заняття по теорії і практиці архівної справи, вивчення наказів, інструкцій керівництва	
1961	Конотопський філіал	Заняття по вивченню документів з архівної справи	
1962	Сумський обласний	Заняття з підвищення кваліфікації співробітників	
1963	Сумський обласний	Заняття з теорії і практики архівної справи і допоміжні історичних дисциплін	
1964	Сумський обласний	Науково-теоретичний семінар (архівознавство, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни)	

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 160, арк. 8; ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 45, арк. 13–14; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 170, арк. 6; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 42, арк. 5, 24; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 44, арк. 27; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 46, арк. 107, 116; ф. Р-2445, оп. 11, спр. 513, арк. 41, 51; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 30–31, 38,47; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 702, арк. 7; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 734, арк. 6.

Підсумовуючи викладений у розділі матеріал, зазначаємо, що в роки післявоєнного сталінізму та «відлиги» суспільно-політичні та соціально-економічні умови діяльності архівів Сумщині суттєво відрізнялися. Також підкреслюємо, що саме характерні риси кожного з цих двох періодів визначали особливості розвитку архівної галузі регіону. На діяльність архівних установ у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. впливали такі беззаперечно негативні чинники, як господарська розруха, необхідність подолання наслідків війни в усіх сферах, а також жорсткий тоталітарний режим останньої стадії сталінізму. Але, з іншого боку, характерними ознаками цього непростого періоду були й значні мобілізаційні властивості держави та післявоєнне піднесення і патріотизм в суспільстві.

Протягом же другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. на розвиток архівної галузі позитивно впливали такі фактори, як зміцнення індустрії, десталінізація та лібералізація режиму, прогресивні зміни у соціальній сфері. Але у той же час заважають постійні, не завжди доцільні реформування, нестабільність, а також непослідовність і незавершеність суспільно-політичних змін. Численні та різноманітні реорганізації хрущовської доби стосувалися архівної галузі як опосередковано, так і безпосередньо.

Зміни адміністративно-територіального устрою Сумської області (у 1957 – 1962 рр. ліквідовано 31 район, 10 – укрупнено) зумовили і постійні зміни мережі районних архівів регіону. Наслідки цих реорганізацій для архівного будівництва були негативні: загострення проблеми забезпечення архівів приміщеннями, порушення умов зберігання документів, зростання обсягів додаткових робіт по перевезенню і впорядкуванню матеріалів. Поділ виконавчих комітетів Сумської обласної ради на промислові та сільські ускладнив керівництво архівними установами. З реорганізацій хрущовської доби, що стосувалися архівної галузі безпосередньо, називаємо надзвичайно важливий і беззаперечно прогресивний акт зміни підпорядкування останньої (від МВС – до Ради Міністрів). На регіональному рівні архівні відділи були передані у відання обласних виконавчих комітетів рад депутатів трудящих, а через них – Архівного управління. Ця реорганізація супроводжувалася позитивним процесом обмеження жорсткої загальносоюзної централізації управління галуззю, що була встановлена наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

В цілому можна сказати, що загальні соціально-економічні і суспільно-політичні умови другого післявоєнного десятиліття були значно сприятливішими для розвитку архівної галузі регіону. З об'єктивних економічних причин у перші післявоєнні роки матеріальна база архівів була у незадовільному стані, у цей період виконувалося завдання її відновлення. У другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. загальне зміцнення будівельних та індустріальних галузей створює сприятливі умови для покращення матеріально-технічної бази архівів Сумщини. Завдяки співпраці місцевих органів радянської влади та архівістів у другій половині 1950-х років було досягнуто успіхів на напрямі забезпечення приміщеннями та обладнанням районних та міських архівів. Реальна участь центральної влади у процесі зміцнення матеріально-технічної бази архівів регіону спостерігається у першій половині 60-х рр. ХХ ст. Саме в ці роки було закладено підвалини для подолання проблем завантаженості приміщень обласного архіву та його Роменського філіалу.

Характерні риси економічного розвитку періодів впливали на спрямованість, темпи та обсяги робіт щодо виявлення і використання документів у практичних цілях. У перші післявоєнні роки особлива актуальність, різноманітність напрямків, швидкість темпів та значні обсяги виявлення матеріалів були зумовлені необхідністю якнайскорішої відбудови всіх галузей господарства. І саме в роки четвертої п'ятирічки, коли відбудова визначала реальну потребу у виявленні будь-якої технічної, фінансової або виробничої документації, цей вид роботи архівістів Сумщини дає значний економічний ефект. Діяльність архівістів регіону стала суттєвим внеском у відродження не тільки господарства області, а й інших республік СРСР (Молдавської РСР). Завершення на кінець 40-х рр. XX ст. в основному відбудовчих процесів спричиняє поступове уповільнення роботи архівів на практичному напрямі. На відміну від післявоєнного періоду, економічний розвиток 50 – 60-х років XX ст. не потребував такого широкого спектру виявлення документів без запитів зацікавлених установ. У цей період на означену роботу архівів впливає більше політика партійно-радянського керівництва в галузі економіки, ніж дійсні потреби господарського розвитку країни. Відповідно неоднозначними були і результати: з одного боку, архівістами здійснювався великий обсяг робіт з пошуку документів, складання планів, тематичних карток, інформаційних листів. А з іншого – гостро постала проблема низької ефективності зусиль, що були витрачені працівниками архівів. Знайдені останніми економічні дані у більшості використовувалися для написання робіт з історії господарського розвитку та статистичних досліджень. Незначна частка реального практичного використання виявлених архівістами документів була зумовлена суттєвим зменшенням запитів господарських установ, швидким «старінням» технічної документації, а також самим характером розпоряджень керівництва на цьому напрямку. У ряді завдань з самого початку було закладено відсутність саме економічної цінності інформації, на пошук якої спрямовувалися архівісти. Видання керівництвом галузі подібних розпоряджень було зумовлено, на нашу думку, сумнозвісним волюнтаризмом, поспішністю та непродуманістю певних економічних заходів М. Хрущова.

На специфіку діяльності архівів Сумщини у другій половині 40-х – початку 50-х рр. XX ст. та в роки «відлиги» надзвичайний вплив здійснюють і характерні риси суспільно-політичного життя кожного з цих періодів. Відновлення жорсткого сталінського тоталітарного режиму і розгортання нових кампаній політичних репресій зумовлюють і діяльність архівістів Сумщини. Архівна галузь як структурний підрозділ

системи органів внутрішніх справ продовжує використовуватися владою у якості знаряддя щодо забезпечення документального підґрунтя репресивної політики. Провідним напрямом роботи архівістів залишалася оперативна розробка документів. Звертаємо увагу, що її проведення в архівах області не припинилося зі смертю Сталіна, а за розпорядженнями влади продовжувалося до середини 1950-х рр. Десталінізація та лібералізація суспільно-політичного життя років «відлиги» здійснюють надзвичайно прогресивний вплив на діяльність архівних установ. Процес розсекречення документів і друкованих видань в архівах Сумщини був невід'ємною частиною загальнодержавної політики десталінізації. З іншого боку, саме її суперечливість та непослідовність найбільш яскраво виявилися в діяльності архівів на напрямку розсекречення. Секретність в архівній роботі була збережена, а загальне уповільнення десталінізаційних процесів у першій половині 1960-х рр. зумовило тенденцію «зворотного» руху в процесі розсекречення. У руслі десталінізації припиняється також ганебний напрямок оперативної розробки архівних джерел – архівістів більше не змушують вишукувати компрометуючу інформацію на невинних людей. В свою чергу, названі прогресивні зміни в архівній сфері мали вагоме значення і для подальшого суспільного розвитку – адже архіви та їхні працівники перестали бути ще одним знаряддям влади проти громадськості, а розсекречені матеріали стали на службу науки та суспільства.

На напрямі кадрового забезпечення архівних установ Сумщини, попри суттєву різницю суспільно-політичних і соціальних умов післявоєнного сталінізму та «відлиги», спостерігається спадковість певних позитивних тенденції. Незмінним політичним курсом радянської влади щодо залучення населення до здобуття середньої та вищої освіти зумовлювалося і підвищення освітнього рівня працівників усіх галузей, у тому складі і архівної. Незважаючи на складність перших післявоєнних років, ця політична лінія впроваджувалася владою шляхом поширення заочної та вечірньої форм одержання освіти, а також вимог до керівників створювати сприятливі умови для навчання підлеглих. Заходи соціальної політики періоду «відлиги», а також покращення матеріального стану населення зумовили збільшення кількості працівників архівів, які підвищували рівень загальної середньої та вищої фахової освіти. В результаті на середину 60-х рр. ХХ ст. проблема низького освітнього рівня співробітників була вирішена в основному в Сумоблдержархіві та його філіалах, і частково – в районних та міських архівах.

Для діяльності архівних установ повоєнного двадцятиліття в цілому характерно здійснення регулярних заходів щодо підвищення кваліфікаційного та ідейно-політичного рівня співробітників за місцем роботи. Відмінність років післявоєнного сталінізму полягала в більш суворих вимогах керівництва на цьому напрямі, значній увазі до ідейно-політичного виховання працівників, надмірній політизації занять з підвищення кваліфікаційного рівня. Позитивною ознакою періоду «відлиги» було, з іншого боку, відмежування фахових занять від процесу отримання та обговорення політичної інформації, а також приділення уваги історії рідного краю. В той же час відсутність даних про виконання вказівок Архівного управління щодо організації гуртків української мови було відбитком швидкого згортання процесів національно-культурного піднесення в Україні.

Протягом другої половини 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. архівісти регіону займалися постійною роботою щодо забезпечення збереження та науково-технічної обробки документальних матеріалів. Ці види архівної діяльності за будь-яких часів мають вагоме суспільне значення – як обов'язкова основа подальшого тривалого збереження та використання документів. Наслідки війни та оперативні цілі влади зумовлювали особливу актуальність означених напрямків роботи саме у добу післявоєнного сталінізму. Створення нормально необхідних умов для збереження документів у перші післявоєнні роки було нерозривно пов'язано з процесом відновлення та обладнання зруйнованих в роки війни приміщень архівів. З кінця 1940-х рр. і надалі робота з забезпечення збереження документів поступово входить у русло регулярного планового виконання певних спеціальних заходів.

Література

¹ Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128–138. – С. 134.

² Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с. – С. 26.

³ Сумщина в історії України ... – С. 376.

⁴ Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі – Терра», 2004. – 240 с. – С. 105.

⁵ Нариси історії архівної справи в Україні / [заг. ред. І.Б. Матяш, К.І. Климова]. – К.: Видавничий дім «К М Академія», 2002. – 612 с. – С. 466.

⁶ Постанова Ради Міністрів Української РСР і Центрального Комітету КП(б)У від 5 липня 1946 р. «Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР» // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1958. – № 2. – С. 6–7. – С. 6.

⁷ Нариси історії архівної справи ... – С. 467.

⁸ Марченко Р.П. Проблема повоєнної відбудови промисловості Сумщини в 1946 – 1950 роках / Р.П. Марченко // Історичні науки: збірник наукових праць

Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. – Суми, 2007. – 191 с. – С. 81–89. – С. 84, 85.

⁹ История городов и сел Украинской ССР. – Т.: Сумская область ... – С. 70.

¹⁰ Марченко Р.П. Проблема повоєнної відбудови промисловості Сумщини ... – С. 88.

¹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 25, арк. 12; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 97, арк. 2.

¹² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 82, арк. 12.

¹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 37, арк. 2.

¹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 87, арк. 22; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 105, арк. 11; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 42, арк. 15.

¹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 105, арк. 11; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 42, арк. 15; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 143, арк. 2.

¹⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 64, арк. 6–7; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 87, арк. 1–2.

¹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 46, арк. 3.

¹⁸ Мишак І.М. Розвиток архівної справи в Україні (1943 – середина 1960-х років): дис. ... – С. 99.

¹⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 44, арк. 2; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 56, арк. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 50, арк. 2.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 58, арк. 13.

²⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 48, арк. 1–2.

²¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 33, арк. 6.

²² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 26, арк. зв. 1; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 42, арк. зв. 1–2.

²³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 15, арк. 26.

²⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 20–21.

²⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 19, арк. 41–43.

²⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 64, арк. 35; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 48, арк. 17–18; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 73, арк. 3.

²⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 67, арк. 7–7 зв.; Архівне будівництво на Сумщині (1918 – 1965 рр.) ... – С. 8; Зубко О. Радянським архівам – 60 років / О. Зубко // Ленінська правда. – 1978. – 21 травня. – С. 2.

²⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 64, арк. 35.

²⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 21, арк. 40; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 4, спр. 6, арк. 6–7; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 30, арк. 32.

³⁰ Політична історія України. XX століття ... – Т. 6. – С. 13.

³¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: автореферат дис. ... – С. 22, 30.

³² Хорхордіна Т. Історія Отечества и архивы: 1917 – 1980 гг. ... – С. 293.

³³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 5, арк. 14.

³⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 3, арк. 1; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

³⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 26, арк. 1; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 4, арк. 17.

³⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 15, арк. 25 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 3, арк. 4.

³⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 5, арк. 1; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 7, арк. 1.

- ³⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 4, арк. 9 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 7, арк. 1 зв.
- ³⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 10, арк. 4–5.
- ⁴⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 7, арк. 4 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 25, арк. 32.
- ⁴¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 4, арк. 9 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 78, арк. 17; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 17, арк. 3–4.
- ⁴² Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 7, арк. 1–1 зв.
- ⁴³ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
- ⁴⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 4.
- ⁴⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси ... – С. 708–709.
- ⁴⁶ Даниленко В. Холодна війна і поширення антисемізму в СРСР... – С. 5, 8.
- ⁴⁷ Литвин Україна у першому післявоєнному десятилітті ... – С. 49–50, 54–56; Даниленко В. Холодна війна і поширення ... – С. 19, 25.
- ⁴⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
- ⁴⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 44, арк. 22.
- ⁵⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 29, арк. 2, 3, 5, 7–8.
- ⁵¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 133, арк. 5.
- ⁵² Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 4, арк. 22–23.
- ⁵³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 17, арк. 6; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
- ⁵⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. ... – С. 716–717.
- ⁵⁵ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность ... – С. 198.
- ⁵⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 26, арк. 1–5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 72, арк. 4–6; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 23, арк. 3.
- ⁵⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 130, арк. 7.
- ⁵⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 25, арк. 18.
- ⁵⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 46, арк. зв. 9.
- ⁶⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 107, арк. зв. 2.
- ⁶¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 123, арк. 7.
- ⁶² Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція України 1945 – 1955 рр.: політико-адміністративний тиск та морально-психологічний стан / О. Прохоренко // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – 46–59. – С. 49.
- ⁶³ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. ... – С. 709–710.
- ⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 731, арк. 1–2, 7.
- ⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4375, арк. 22.
- ⁶⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 46, арк. 12.
- ⁶⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 16, арк. 7.
- ⁶⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 23, арк. 5, 10; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 5, арк. 13.
- ⁶⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 39, спр. 5, арк. 12 зв.
- ⁷⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 50, арк. 38–39, 42–43.
- ⁷¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 73, арк. 7; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 83, арк. 11; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 111, арк. 10.
- ⁷² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 42, арк. 3 зв.
- ⁷³ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні – С. 170.
- ⁷⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 47, арк. 12.
- ⁷⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 16, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 411, арк. 30–31.

- ⁷⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 97, арк. 13.
- ⁷⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 50, арк. 38–39.
- ⁷⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 46, арк. 12.
- ⁷⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 50, арк. 42–43.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 63.
- ⁸¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 169, арк. 10.
- ⁸² Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови ... – С. 14.
- ⁸³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 14, арк. 2.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 44 зв.
- ⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4375, арк. 1, 9.
- ⁸⁶ Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х рр. ... – С. 8.
- ⁸⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 146, арк. 13.
- ⁸⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 28, арк. 20.
- ⁸⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 37, арк. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 85, арк. 1 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 37, арк. 7.
- ⁹⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 47, арк. 7; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 83, арк. 57.
- ⁹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 58, арк. 20.
- ⁹² Українські архівісти: бібліографічний довідник. У 3-х вип. ... – Вип. 2. – С. 175, 101, 7, 23.
- ⁹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 64, арк. 28–32.
- ⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 411, арк. 34–35.
- ⁹⁵ Там само. – Арк. 49–50 зв.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 48.
- ⁹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 53, арк. 54, 76, 87; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 29, арк. 24.
- ⁹⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 23, арк. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 111, арк. 10.
- ⁹⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 121, арк. 9.
- ¹⁰⁰ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України ... – С. 30, 16.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 5, арк. 98, 97.
- ¹⁰² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 50, арк. зв. 8–9.
- ¹⁰³ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 37, арк. 2–3.
- ¹⁰⁴ Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: дисертація ... – С. 48–49.
- ¹⁰⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 46, арк. 1 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 132, арк. 4–9; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 35, арк. 5; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 39, арк. 19; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 44, арк. 18; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 133, арк. 2; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 50, арк. 3–4; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 143, арк. 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 58, арк. 17–18.
- ¹⁰⁶ Мишак І.М. Розвиток архівної справи в Україні ... – С. 53.
- ¹⁰⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 28, арк. 2–8 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 65, арк. 4–23; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 108, арк. 2–4.
- ¹⁰⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 65, арк. 3–4.
- ¹⁰⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 50, арк. 7–7 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 109, арк. 13–14 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 133, арк. 40; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 143, арк. 4; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 50, арк. 4, 7.

- ¹¹⁰ Політична історія України. XX століття ... – Т. 6. – С. 99–104, 118–120, 132.
- ¹¹¹ Там само. – С. 129–131.
- ¹¹² Політичний терор і тероризм в Україні ... – С. 778.
- ¹¹³ Політична історія України. XX століття ... – Т. 6. – С. 138.
- ¹¹⁴ Нариси історії архівної справи ... – С. 471
- ¹¹⁵ Хорхордіна Т. История Отечества ... – С. 301.
- ¹¹⁶ Постановление Совета Министров СССР от 7 февраля 1956 г. «О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств» // Научно-информационный бюллетень АУ УРСР. – 1956. – № 4. – С. 3–6. – С. 3.
- ¹¹⁷ Хорхордіна Т. История Отечества ... – С. 302.
- ¹¹⁸ Мишак І.М. Розвиток архівної справи в Україні ... – С. 106.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1029, арк. 2.
- ¹²⁰ Там само. – Арк. 4–5.
- ¹²¹ Там само. – Арк. 7.
- ¹²² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 160, арк. 6.
- ¹²³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 161, арк. 15, 17.
- ¹²⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 37, арк. 3.
- ¹²⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 42, арк. 24; Р. 2448, оп. 1, спр. 170, арк. 3.
- ¹²⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 46.
- ¹²⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 173, арк. 20–32.
- ¹²⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 161, арк. 11.
- ¹²⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 37, арк. 7.
- ¹³⁰ Нариси історії архівної справи ... – С. 472.
- ¹³¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 371, арк. 6–7.
- ¹³² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 105, 45; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 25.
- ¹³³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 228, арк. 124.
- ¹³⁴ Хорхордіна Т. История Отечества ... – С. 303.
- ¹³⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 180, арк. 2, 3, 6.
- ¹³⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 36, арк. 3.
- ¹³⁷ Елпатьевский А.В. О рассекречивании архивных фондов / А.В. Елпатьевский // Отечественные архивы – 1992. – № 5. – С. 15–20. – С. 16.
- ¹³⁸ Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії – С. 63–65.
- ¹³⁹ Сумщина від давнини до сьогодення – С. 275–278, 282–284.
- ¹⁴⁰ Зубко А.А. Архивное строительство на Сумщине – С. 18.
- ¹⁴¹ Нариси історії архівної справи ... – С. 475–476
- ¹⁴² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 509-а, арк. 1–2; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 39.
- ¹⁴³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 800-б, арк. 1–2.
- ¹⁴⁴ Зубко А.А. Архивное строительство на Сумщине ... – С. 27.
- ¹⁴⁵ Постанова Ради Міністрів СРСР від 13 серпня 1958 р. «Про затвердження Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу центральних державних архівів СРСР» // Научно-информационный бюллетень АУ УРСР. – 1958. – № 3. – С. 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 178, арк. 3–4.
- ¹⁴⁶ Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР // Научно-информационный бюллетень АУ УРСР. – 1958. – № 3. – С. 4–13. – С. 4–5, 7, 11–12.
- ¹⁴⁷ Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР // Научно-информационный бюллетень АУ УРСР. – 1958. – № 3. – С. 5; Савин В.А. Формирование Государственного архивного фонда СССР в 1920 – 50-х годах / В.А. Савин // Советские архивы. – 1991. – №1. – С. 44–54. – С. 52.
- ¹⁴⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 509-а, арк. 1–2.
- ¹⁴⁹ Нариси історії архівної справи ... – С. 473.

- ¹⁵⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 587, арк. 1.
- ¹⁵¹ Боряк Г.В. Стратегія ЮНЕСКО щодо розвитку архівної справи і перспективи українських архівів / Г.В. Боряк // Архіви України. – 1995. – № 4–6. – С. 47.
- ¹⁵² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 206, арк. 35–37.
- ¹⁵³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 216, арк. 10–13; 22–25.
- ¹⁵⁴ Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 120–129. – С. 120–122.
- ¹⁵⁵ Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії ... – С. 33; История городов и сел Украинской ССР. – Т.: Сумская область. – С. 73; Сумщина в іменах ... – С. 12–13.
- ¹⁵⁶ Кульчицький С.В. Спроби реформ ... – С. 124; История городов и сел Украинской ССР. – Т.: Сумская область. – С. 81.
- ¹⁵⁷ Вяликов В.И. Архивное строительство в СССР (1946 – 1967 гг.). – М., 1972. – 109 с. – С. 41;
- ¹⁵⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 152, арк. 10; Держархів Сумської обл., ф. Р. 5802, оп. 2, спр. 195, арк. 47, 41–43.
- ¹⁵⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 181, арк. 116–117, 120; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 152, арк. 52.
- ¹⁶⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 152, арк. 10, 52; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 196, арк. 27.
- ¹⁶¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 160, арк. 4–5.
- ¹⁶² Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 178, арк. 2.
- ¹⁶³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 173, арк. 1. Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 51, 54; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 34–35, 44.
- ¹⁶⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 216, арк. 12.
- ¹⁶⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 242, арк. 9.
- ¹⁶⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 241, арк. 85.
- ¹⁶⁷ Постановление Совета Министров СССР от 7 февраля 1956 г. «О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов ... – С. 5.
- ¹⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1029, арк. 5–6.
- ¹⁶⁹ Там само. – Арк. 9–11.
- ¹⁷⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 178, арк. 16–17.
- ¹⁷¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 49, 116.
- ¹⁷² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 161, арк. 7.
- ¹⁷³ Архівне будівництво на Сумщині ... – С. 8–9; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 371, арк. 8–10.
- ¹⁷⁴ Малкієль С. Громадський огляд районних та відомчих архівів Сумської області / С. Малкієль // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1958. – № 3. – С. 106–109.
- ¹⁷⁵ Мітюков Радянське архівне будівництво ... – С. 189–191; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 228, арк. 65, 69–70.
- ¹⁷⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 228, арк. 57.
- ¹⁷⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 702, арк. 7.
- ¹⁷⁸ Іванущенко Г.М. Діла минають – документи залишаються / Г.М. Іванущенко, Л.А. Покидченко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1. – С. 5–10. – С. 7.
- ¹⁷⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 702, арк. 8.
- ¹⁸⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 187, арк. 9; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 206, арк. 31, 33; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 216, арк. 34–37, 42–43.
- ¹⁸¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 228, арк. 66, 55.
- ¹⁸² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 160, арк. 3; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 40, арк. 3; Держархів Сумської обл., ф.

Р-2448, оп. 1, спр. 170, арк. 2; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 42, арк. 2; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 43; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 44, арк. 9; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 46, арк. 102; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 40.

¹⁸³ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови.... – С. 41–44; Кульчицький С.В. Спроби реформ ... – С. 126.

¹⁸⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2-л, спр. 45, арк. 5, 9.

¹⁸⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 196, арк. 4, 5, 8.

¹⁸⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 168, арк. 28–30.

¹⁸⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 228, арк. 55–56.

¹⁸⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 702, арк. 7.

¹⁸⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 446, арк. 18.

¹⁹⁰ Українські архівісти: Бібліографічний довідник ... – Вип. 2. – С. 90, 101; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 4-л, спр. 69, арк. 1.

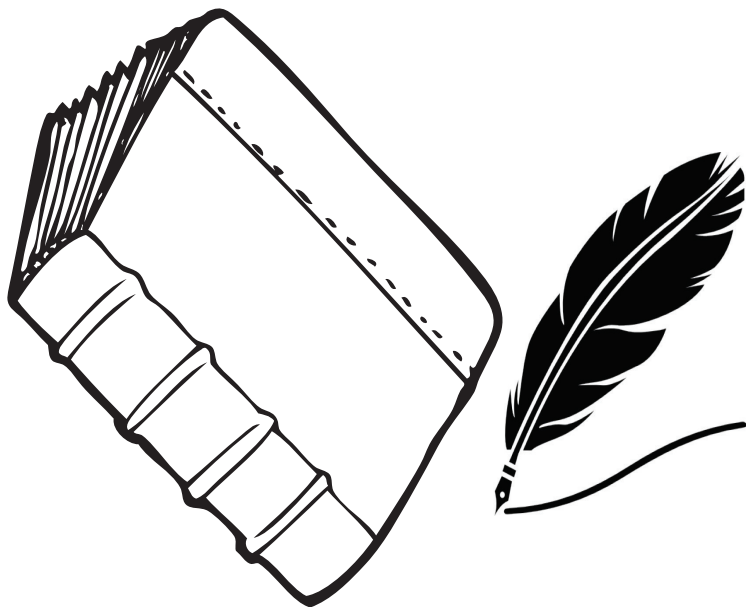
¹⁹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 446, арк. 18.

¹⁹² Українські архівісти: Бібліографічний довідник ... – Вип. 2. – С. 7, 23.

¹⁹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 802-а, арк. 28.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІВІВ СУМЩИНИ У НАПРЯМІ ЗАДОВОЛЕННЯ ДУХОВНИХ ПОТРЕБ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1. Видавнича та агітаційно-пропагандистська робота архівів у передвоєнні та воєнні роки

Основною ознакою людської особистості, а також показником розвинутої суспільства є категорія духовності. Безперервний процес виникнення і задоволення індивідами різноманітних потреб є невід'ємною складовою розвитку суспільства. І, відповідно, особливо значуще місце у цьому процесі займає задоволення саме потреб духовних. Проблема духовності людства в цілому набуває глобальної ваги на сучасному етапі розвитку світової цивілізації – на фоні стрімкого науково-технічного прогресу та поширення масової культури. Тому актуальним вбачається дослідження такого аспекту процесу задоволення духовних потреб суспільства, як діяльність на цьому шляху архівів Сумського регіону. Адже запорукою виробництва нових духовних цінностей є і збереження в архівах задокументованої інформації, і діяльність архівістів по її використанню.

Архівна інформація має велике значення для забезпечення джерельної бази різних наук, де використовується для видання збірників документів, статей, монографій, дисертацій та ін. Документи, що зберігаються в архівах, складають фундамент, на основі вивчення якого будуються концепції і висновки історичної науки. Таким чином найбільш освічена частина суспільства забезпечує подальший його розвиток та збільшення культурних надбань. Задоволення ж культурно-духовних потреб більшості населення (не тільки науковців) через використання архівних джерел можливе шляхом популяризації їх у формі доступних широкому загалу книг, статей, експозицій, радіопередач, документальних фільмів, при викладанні у закладах освіти тощо. І тільки мета культурного збагачення суспільства, а також неупереджений підхід до вибору тематики використання архівних документів є запорукою задоволення духовних потреб, розширення світогляду та піднесення культурного рівня значної кількості людей. Але сталінський тоталітарний режим визначає кардинально інший погляд на процес використання архівних документів як для розвитку історичної науки, так і для задоволення духовних потреб суспільства взагалі.

Вже від початку 30-х років ХХ ст. у використанні архівних матеріалів закріплюється необхідна у владних цілях пріоритетна тематика (історія ВКП(б), КП(б)У, Жовтневої революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва тощо), а провідним утверджується напрям пропа-

ганди і агітації архівними матеріалами. У руслі цієї тенденції розгортається робота і створеного на початку 1930-х років при республіканському ЦАУ сектору агітації, пропаганди та археографії¹. Щодо використання документів у інтересах розвитку історичної науки, то проблемність цього напрямку діяльності архівістів починає визначатися вже у 1920-х роках. Процес оформлення та наукового обґрунтування основних форм застосування архівної інформації завершується у 1930-х – в часи зміцнення сталінського режиму. Поглинання суспільства державою, характерне для тоталітаризму, призводить до її проникнення в усі сфери суспільного життя, до утвердження беззаперечного пріоритету державницьких цілей та інтересів. У 30-х роках ХХ ст. це стосувалося роботи кожного підприємства та організації в УРСР, у тому складі й установ культури, науки і архівної сфери.

Система управління культурою характеризувалася на середину 1930-х років жорстокістю і перенесенням все більшого числа повноважень і розпорядчих функцій на вищі рівні, зростанням адміністративно-ідеологічної регламентованості діяльності її установ. Відповідно порушувалися принципи зворотного зв'язку між культурою і державним апаратом, суттєво обмежувалися свобода і творчі можливості інтелігенції. Адміністративні методи управління утверджувалися в усіх сферах науки, в тому числі і в історичній. Грубий тиск на історичну науку, її догматизація, втрата творчого характеру, схематизм стали наслідками прагнення Й. Сталіна і його оточення підпорядкувати її своєму диктату, перетворити в частину «нової ідеології». Не обминуло це прагнення і архівну сферу. Своєрідне ставлення вождя до істориків, архівних документів набуває поширення у суспільстві, у відповідних партійних і державних структурах. Адже ще у 1931 році Й. Сталін стверджував, що «паперові документи» не можуть служити справі виявлення історичної істини. «... Хто ж, крім безнадійних бюрократів, – писав він, – може покладатися на одні тільки паперові документи? Хто ж, крім архівних пацюків, не розуміє, що партії і лідерів треба перевіряти їх справами перш за все, а не тільки їх деклараціями?»².

Політична дискредитація істориків супроводжувалася гоніннями і репресіями. Карально-репресивна машина набирала обертів зі зміцненням режиму у 1930-х роках. Репресії безпосередньо стосувалися архівних установ, вплинули як на загальну атмосферу у колективах, так і на роботу по використанню документів. 26 лютого 1937 року ЦАУ УРСР надсилає до обласних архуправлінь листа загрозливого змісту. В ньому говориться про викриття диверсійної, шпигунської, терористичної

і шкідницької діяльності троцькістів в архівній системі (директорів Одеського та Артемівського архівів, голови АУ та ін.) Від керівників архівів вимагалось ліквідувати наслідки шкідницької діяльності ворогів народу, особливу увагу приділити абсолютному збереженню державної таємності архівних матеріалів та виключенню жодної можливості їх використання класовим ворогом. Щодо публікаційної та агітаційно-масової роботи у цьому руслі підкреслювалося, що текст кожної доповіді не повинен бути опублікований без досконалого ознайомлення та дозволу керівника установи. У березні 1937 року Харківське архуправління надсилає цього листа директору Сумського історичного архіву М. Горбатенко (для «... проробки на загальних зборах ...»)³.

Вимоги засекречення усіх видів діяльності архівів, навішування ярликів «ворогів народу» за помилки та недоробки посилюються з включенням архівної системи до НКВС. У зв'язку з цією реорганізацією в журналі «Архивное дело» (1939 р.) публікується редакційна стаття «За більшовицьку перебудову роботи архівних органів». В ній архівам, на перший погляд, висувається обґрунтована потребами роботи вимога – негайно ліквідувати недостатнє використання матеріалів на господарському і культурному напрямах. Але особливої гостроти цьому завданню надають наступні жорсткі звинувачення: «... Вороги народу, троцькісько-бухаринські агенти фашизму і всякого роду буржуазно-націоналістичні бандити, які пробралися в архівні органи, навмисно приховували найбільш цінні у науково-практичному відношенні документи від державних органів, а у ряді випадків просто шкідницькі знищували їх і тим самим позбавляли можливості господарські і наукові установи країни своєчасно і у повному обсязі використовувати архівні матеріали. Вороги народу, керувавши деякими архівами, не тільки гальмували використання архівних матеріалів для потреб соціалістичного будівництва, а й відкрито шкодили архівним органам ...»⁴.

Сталінський режим не обмежується лише фізичним знищенням науковців та архівістів, він намагається примусити народи СРСР забути свою історію та культуру – адже саме масовим нищенням культурних цінностей позначені кінець 20-х – 30-ті років ХХ ст. Знищувалися, або використовувалися з метою, далекою від їх призначення, церковні храми. У м. Суми було знищено Покровську церкву (XVII ст.), в Охтирці розібрали пам'ятку українського дерев'яного будівництва XVIII ст. – Юр'ївську церкву. В регіоні закривалися і знищувалися також і єврейські синагоги, католицькі костьоли, німецькі кірхи та молитовні будинки протестантів⁵. Перегляду та знищенню піддавалися і

літературні та наукові надбання попередніх поколінь – дореволюційного періоду, чим активно переймався сумнозвісний Головліт. Вже з середини 1920-х років вилучення «шкідницької літератури» набуло планового і централізованого характеру, книжки або знищувалися, або потрапляли до спеціальних фондів бібліотек. У 30-х роках ХХ ст. подібним чином вилучаються роботи переважно вже репресованих авторів. З розгортанням масового терору проти інтелігенції України списки Головліту постійно поповнювалися новими іменами. Так, у 1933 – 1934 роках вилученню підлягали всі твори письменників та вчених, які були репресовані за справою «Спілки визволення України»⁶. Продовжувалося встановлення заборон на творчість дореволюційних вчених та літераторів – у 30-ті роки ХХ ст. на Україні перестали друкувати твори М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, В. Винниченка, М. Грушевського та ін. Праці цих та багатьох інших авторів, що були опубліковані раніше, вилучалися з читальних залів бібліотек і передавалися на спеціальне збереження. Це був справжній погром культури, який збіднював зміст культурного будівництва в республіці, послаблював інтелектуальну базу і джерела розвитку української культури. Не обминули чистки і періодичні видання: у 1933 році припинили існування журнали «Літопис революції», «Соціалістична громада», у 1933 – 1936 роках були закриті газети «За культурну революцію», «Пролетарій», журнали «Друг дітей», «Масовий театр», «Самооосвіта» та ін.⁷

Грубе втручання влади стосувалося і публікації періодичних видань архівної галузі, що створює несприятливі умови для діяльності архівів республіки щодо розвитку історичної науки. Адже саме в ці видання архівісти передавали до друку певні документи або наукові статті на основі архівних матеріалів. За звинуваченнями у недостатньому розумінні марксистсько-ленінської методології було поступово припинено видання часописів «Радянський архів» та «Архів радянської України», а два останні у передвоєнні роки щорічники – «Архівознавчий науково-інформаційний збірник» (1937 р.) та «Архівознавчий збірник» (1938 р.) видаються вже у повній відповідності новим ідеологічним вимогам⁸. У період 1939 – першої половини 1941 років у результаті окресленої політики архівна галузь України залишилася без спеціалізованих періодичних видань. До того ж архівні працівники були змушені обслуговувати тоталітарну політичну верхівку і стали одним зі знарядь забезпечення її репресивної кампанії. Оперативно-чекістська розробка була визначена пріоритетним напрямом використання архівних джерел, для її виконання керівники архівів були змушені

виділяти найбільш грамотних працівників, а при нестачі бюджету робочого часу – зменшувати обсяги інших видів діяльності, у тому числі й наукової. Навіть радянські дослідники історії архівного будівництва звертають увагу на відволікання зусиль архівістів від наукової роботи з метою обслуговування завдань органів внутрішніх справ⁹.

З причини означених несприятливих суспільно-політичних умов архівісти опинилися між владою (яка намагалася поставити архівні джерела на службу політиці) і суспільством (яке потребувало неупередженого представлення архівної інформації). Тенденція пропаганди і агітації архівними матеріалами відсуває на другий план використання документів у інтересах розвитку історичної науки. Остаточню визначальну роль марксистсько-ленінської методології у використанні документів закріпив II Всеукраїнський з'їзд архівних працівників (1931 р.). Теза «архівні документи – зброя пролетаріату» домінувала у виступах, простежувалася в роботі секцій наукової публікації документів, планування та кадрів, агітації і пропаганди архівними матеріалами. Загальна атмосфера цього з'їзду свідчила про перенесення боротьби з «класовим ворогом» і до архівної справи. Це здійснило значний вплив на прийняття важливих для подальшої видавничої роботи архівів документів – «Правил науково-документальної публікації» та «Основних настанов до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження»¹⁰.

Із переведенням архівних установ до системи органів внутрішніх справ попередній досвід науково-історичного використання документів піддається докладному вивченню, а розроблені розпорядження свідчать про намагання поставити інформацію архівних джерел – знову ж таки – на службу тоталітарній державі. У червні 1939 року ГАУ НКВС СРСР надсилає до начальників архівних відділів республік і УНКВС областей (і на Сумщину у тому числі) вказівки щодо науково-видавничої діяльності, в яких у першу чергу піддається критиці попередня робота архівів на цьому напрямі. Зокрема зазначається, що науково-видавнича робота архівних органів проводилася безпланово, а тематику публікацій архівні установи вибирали на свій розсуд. Відсутність планування, централізації та контролю, певна самостійність архівних установ у справі видавництва одразу ж пов'язується із загрозливими політичними наслідками, а саме: часті публікації не тільки не потрібних, а й іноді «шкідливих» документів, використання архівних матеріалів ворогами народу у антирадянських і підіривних цілях. Основою перебудови науково-видавничої роботи повинен був стати перспективний план

виявлення і підготовки до видавництва матеріалів за певними темами – історія ВКП(б), СРСР, Червоної Армії; ювілейні публікації до важливих політичних подій тощо¹¹. Цей документ, на нашу думку, «підживлював» вже наявну атмосферу пошуку ворогів у колективах архівних установ, а також обмежував самостійність та творчу ініціативу архівістів у подальшій роботі по використанню архівних матеріалів. У листопаді 1940 року ГАУ НКВС СРСР видає спеціальний циркуляр щодо стану і завдань науково-видавничої роботи архівних органів НКВС, у якому пропонується покращити її шляхами підготовки збірників документів та використання газетної преси для популяризації архівних матеріалів¹². На необхідності поліпшення науково-видавничої діяльності наголошує у листопаді 1940 року також і керівний орган архівної галузі УРСР¹³.

Окрім загальних вказівок та циркулярів, архіви Сумщини неодноразово одержують від керівництва й конкретні розпорядження щодо тематики виявлення та використання історичних документів. У 1939 році архівний відділ УНКВС у Сумській області пропонує виявити і використати у публікаціях у пресі матеріали до роковин Жовтневої революції, про розгром Денікіна та про вибори до місцевих органів влади у дореволюційний період¹⁴. Зрозуміло, що така тематика була покликана ілюструвати переваги сталінської «демократії» над монархічним устроєм дореволюційної Росії. На 1941 рік республіканським керівництвом галузі були встановлені такі пріоритетні теми: про робочий та селянський рух влітку 1906 року на Україні (до 35-річчя революції 1905 – 1907 рр.); про становище трудящих у царській Росії та про першу Радянську Конституцію (до п'ятиріччя Сталінської Конституції)¹⁵. У першій половині 1941 року пропонувалося додатково виявити матеріали про історію більшовицьких організацій, громадянської війни, діяльність комнезамів в Україні, а також про місця перебування і діяльності Сталіна, Молотова, Ворошилова, революційної боротьби Артема, Щорса та інших діячів¹⁶. Звертаємо увагу, що «незручні» теми з історії соціалістичного будівництва не піднімалися. Не могло бути й мови про оприлюднення документів про голоди 1921 – 1923 та 1932 – 1933 років, антибільшовицькі повстання селян та страйки робітників початку 1920-х років, демократичний характер діяльності Центральної Ради тощо.

Архівісти Сумщини виконують розпорядження керівництва і здійснюють виявлення документів за вказаною тематикою: у 1939 році – про розгром Денікіна та вибори до міської Думи (Глухівський і Конотопський історичні архіви), у першій половині 1941 року – з історії громадянської війни і про роль комнезамів у боротьбі за зміцнення

радянської влади (Сумський обласний та Глухівський історичні архіви)¹⁷. Пошук документів поза рамками офіційно визначених тем був поодиноким – наприклад, за запитами установ, – «Народна освіта в Сумському районі за 1928 – 1929 рр.» та «Сумський район в 1913 та 1927 рр.» (Сумський обласний історичний архів, 1939 р.)¹⁸.

Виявлення архівістами певних ретроспективних матеріалів тільки тоді має наукове та суспільне значення, якщо нерозривно пов'язане з видавничою діяльністю, оскільки саме публікація документа може швидко зробити його відомим і доступним. Ознайомлення з опублікованим документом пересічних громадян сприяє підвищенню загального культурного рівня частини суспільства, а науковців – дає поштовх для подальшого розвитку історичних досліджень. Але у передвоєнні роки архівами Сумщини не було видано жодного збірника документів, а кількість окремих документальних публікацій також була обмеженою. Останні, як вказується у річному звіті, були здійснені тільки у 1939 році Глухівським держістархівом на теми «Роль комнезамів у громадянську війну» та «Вибори в містах раніше і зараз»¹⁹. Даних про видання, в якому були вони були надруковані, не наводиться – а, судячи з назв, можна зробити припущення, що це були звичайні статті з використанням архівних документів. Зазначаємо, що публікації збірників документів у передвоєнні роки були поодиноким явищем в діяльності архівів в цілому в УРСР²⁰. У передвоєнні роки працівники архівів Сумської області використовують історичні архівні джерела, у переважній більшості, при написанні статей в місцевій пресі (газети «За Сталінський урожай», «Компресор», «Більшовицька молодь», «Більшовицька зброя»). Останні дві газети почали видаватися після створення Сумської області²¹. Всього протягом 1939 – першої половини 1941 років було надруковано 17 таких статей (*таблиця 4.1*). Їх назви повністю відповідали агітаційно-пропагандистській тематиці, що була визначена владою.

Таблиця 4.1

Статті у періодичній пресі, підготовлені та опубліковані архівами Сумщини у 1939 – першій половині 1941 рр.

Рік	Назва державного архіву	Назва статті
1939	Сумський обласний	<ol style="list-style-type: none"> 1. П'ятнадцять років без Леніна Сумщина в траурі. 2. До 21-ї роковини Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту. 3. Більшовицька преса в дні чорної реакції. 4. Жандармерія розганяла робітничі маївки. 5. Про вибори в минулому. 6. 20 років від дня розгрому денікінських банд. 7. Сумщина перед виборами у місцеві Ради. 8. 3 минулого Сумщини.

1939	Конотопський історичний	1. Про вибори в минулому.
1940	Сумський обласний	1. Відгуки 9-го січня 1905 р. на Сумщині. 2. До дня Сталінської Конституції.
1941	Сумський обласний	1. Релігія і школа. 2. Шлях більшовицької преси. 3. З історії маївок на Сумщині. 4. Маївки на Сумщині. 5. З минулого більшовицької преси на Сумщині. 6. Не таке тепер колгоспне село.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 5, спр. 15, арк. 116; ф. Р-2445, оп. 5, спр. 23, арк. 3-4; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

Найбільш поширеними були публікації до роковин або знаменних дат, також декілька статей було підготовлено на тему виборів (у грудні 1939 року в УРСР пройшли вибори до місцевих рад депутатів трудящих). І тільки єдина – «З минулого Сумщини» – за своєю назвою може бути охарактеризована як історико-пізнавальна. Вибірковий аналіз змісту деяких статей, повні тексти яких збереглися у фондах Державного архіву Сумської області («До 21-ї роковини Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту», «Жандармерія розганяла робітничі маївки», «Кого обирали колись у місцеві органи влади»)²², дає можливість охарактеризувати їх скоріше як спроби популяризації окремих документів з яскраво вираженим агітаційним спрямуванням, ніж як дійсно значущі для історичної науки публікації. В усіх названих статтях (незалежно від теми) автором обов'язково висловлювалося жорстке критичне ставлення до життя у дореволюційний період, наголошувалося на беззаперечно прогресивному значенні Жовтневої революції та надзвичайних успіхах побудови соціалізму, окреслювалося щасливе життя радянських людей. Використання архівних джерел здійснювалося шляхом наведення у загальному контексті окремих цитат з документів. З іншого боку, незважаючи на популярний характер видань, у публікаціях були наявні і повні назви документів, і їх пошукові дані, назва архіву.

Відсутність публікацій дійсно наукового змісту та нерівномірність розподілення кількості статей серед архівів області пояснюється також особливостями кадрового забезпечення останніх. Підготовка переважної більшості публікацій саме Сумським обласним архівом зумовлюється і відносно кращим освітнім рівнем його працівників. Наприклад, співробітник цього архіву Я. Ратнер, автор багатьох статей 1939-го року, єдиний зі штату архівів області мав закінчену вищу освіту²³. Освітній рівень кадрів Роменського істархіву, що взагалі в означений період не здійснював роботи на видавничому напрямі,

був катастрофічно низьким, а керівництва і наукових працівників Конотопського і Глухівського архівів – не піднімався вище середньої та незакінченої середньої освіти. Але навіть у такій ситуації, на нашу думку, обласний архівний відділ мав можливості так організувати роботу у видавничому напрямі, щоб її результати в регіоні були більш суттєвими. Адже співробітники облдержархіву за своїми здібностями та освітою були здатні неодноразово готувати статті у періодичну пресу. АВ УНКВС у Сумській області повинен був створити умови для творчої праці архівістів та забезпечити можливість публікації їхніх робіт у наукових виданнях. Але ним було обрано легкий шлях «найменшого опору» та орієнтації на кількісні (5 – 7 статей у періодичній пресі), а не якісні (1 – 2 наукові статті) показники у звітах.

Внесок у розвиток історичної науки здійснюють також і дослідники, які працюють з документами в читальних залах архівів. Але введення до соціального та наукового обігу архівної інформації через подальші публікації дослідників було також проблемою у передвоєнні роки. В першу чергу, у більшості історичних архівів Сумщини у цей період не було умов для роботи дослідників: у звітній документації за 1939 – перше півріччя 1941 років Глухівського та Роменського істархівів взагалі не згадується про існування читальної зали, а Конотопського – конкретно повідомляється про її відсутність²⁴. Але навіть за наявності приміщення і здійснення архівом необхідних заходів для організації роботи у читальній залі, жорстка політика режиму зумовлювала формування несприятливих умов для праці дослідників.

Поширення політики репресій, нагнітання у суспільстві атмосфери пошуку ворогів, що тільки й прагнуть використати у своїх ганебних цілях державні таємниці (і з архівних документів у тому числі), знайшло своє вираження у розпорядженнях керівництва галузі щодо роботи читальних залів. В першу чергу, це – вказівки ЦАУ УРСР на виконання січневої 1936 року постанови ЦК КП(б)У про роботу Центрального архівного управління. В них вимагається допускати дослідників до роботи з архівними документами тільки за клопотанням керівника установи, зацікавленої у вивченні певних історичних матеріалів; а також ретельно перевіряти виписки, зроблені дослідниками²⁵. Вищеназване лютневе 1937 року розпорядження ЦАУ УРСР вимагало унеможливити використання архівних матеріалів класовим ворогом²⁶. І вже наступного місяця ЦАУ СРСР надсилає до начальників архівних управлінь та директорів архівів вказівки щодо встановлення жорсткого контролю за роботою дослідників. Останнім пропонується видавати матеріали у суворій відповідності до завдань теми і дозволяти робити

копії тільки на ті документи, що увійдуть до публікації (щоб на руках у дослідників не зберігалися у подальшому неопубліковані документи). Копії архівних документів виготовлялися вже після ретельної перевірки матеріалів і за дозволом керівника архіву, але видавати їх на руки дослідникам було заборонено. Керівництво зобов'язувало архів пересилати ці папери установі, яка буде здійснювати публікацію. Знову ж таки керівників архівів попереджали про недопущення залишення невикористаних копій у установи або ж дослідника – якщо якийсь матеріал вирішили в останню мить не публікувати, то його терміново потрібно було повернути в архів²⁷. Службова і особиста переписка ворогів народу, а також роботи, написані ними, видавати в читальний зал дозволялося, як і всі секретні матеріали, тільки особам, що мають доступ до них з боку органів НКВС – після ретельного вивчення кожного документу директором архіву²⁸. Навіть друквані матеріали з бібліотек архівів директори були зобов'язані перевіряти – на відповідність темі дослідника²⁹. У розпорядженнях щодо роботи читальної зали беззаперечним вважалося, що дослідник – це обов'язково представник певної установи. Жодне припущення щодо того, що людина може займатися історичним пошуком в архіві як приватна особа, було просто неможливим. Посилення тенденції засекречення архівних джерел після включення архівної галузі до системи НКВС мало наслідком нові жорсткі вказівки керівництва щодо роботи дослідників. Наприклад, АУ НКВС УРСР у жовтні 1939 року вимагає від начальників обласних архівділ та директорів архівів суворо дотримуватися правил видачі секретних документів для використання у читальних залах³⁰.

В умовах жорсткого контролю за діяльністю дослідників у другій половині 1930-х років була налагоджена робота читальної зали в Сумському історичному (з 1939 р. – обласному) архіві. Протягом 1938 року дослідників в ній працювало сім³¹, у 1939-му – чотири, а у 1940-му – п'ять. Відомості про роботу дослідників у першій половині 1941 року відсутні. Порівняння тематики використання документів, з одного боку – архівами Сумщини, а з іншого, – дослідниками – свідчить, що пріоритетні теми також наявні в роботі останніх. Але дослідники все ж таки дещо поширили встановлені керівництвом межі (теми з історії м. Суми, інтелігенції, земельних питань) (*таблиця 4.2*).

Таблиця 4.2

Робота дослідників в читальній залі Сумського обласного державного архіву у 1939 – 1940 рр.

Рік	Кількість осіб	Відомості про дослідників	Теми дослідження (відповідно)
1939	4	<ol style="list-style-type: none"> 1. Працівник газети «Комуніст» 2. Працівник газети «Більшовицька зброя» 3. Представник Спілки радянських письменників 4. Представник Всесоюзної сільськогосподарської виставки 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Минувле міста Суми. 2. Суми в день смерті В.І. Леніна. 1905 рік на Сумщині. 3. Революційний рух на селі у 1905 р. 4. Історія землеволодіння та землекористування по с. Хотінь.
1940	5	<ol style="list-style-type: none"> 1. Представник Сумської обласної дитячої технічної і сільськогосподарської станції; 2. Представник Сумського обласного управління паливної промисловості; 3. Представник Сумського обкому ЛКСМ; 4. Представник редакції газети «Більшовицька зброя»; 5. Співробітник Сумського історико-краєзнавчого музею. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виявлення історичних пам'яток і місць для фотовиставки. 2. Дослідження торф'яників по колишньому Сумському округу. 3. Інтелігенція після революції. 4. Історія Сум. 5. Жовтень 1917 р. на Сумщині.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-951, оп. 1, спр. 27, арк. 22-22 зв.; ф. Р-2445, оп. 5, спр. 23, арк. 3.

Характеризуючи діяльність архівів щодо задоволення духовних потреб суспільства в цілому, слід зазначити, що саме формулювання «задоволення духовних потреб» невикористовується ні у розпорядженнях влади і керівництва галузі, ні у звітній документації архівних установ. Щодо відповідної діяльності архівів застосовують терміни «культурно-освітня» та «агітаційно-пропагандистська» робота, при чому перший – поодинокі, а другий – майже повсякчасно. Спрямування на агітацію архівними матеріалами, що насаджувалося владою наприкінці 1920-х – у 1930-ті роки, найбільш яскраво виявляється на культурно-духовному напрямі роботи архівів. У 1931 році, на засіданнях секції агітації і пропаганди архівними матеріалами II Всеукраїнського з'їзду архівних робітників, було ухвалено декілька «Правил пропаганди архівними матеріалами ...» – через масову періодичну пресу, доповіді на масових зборах, через радіо та кіно, а також – «Правила виставочної роботи архівних установ» та ін. Специфіку використання архівної інформації для «усної агітації і пропаганди» зафіксували «Правила пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо». Це – опрацювання літератури і архівних матеріалів за темою, популярна мова доповіді, зрозумілі аудиторії документи. В контексті основного

завдання («політичного виховання мас») вимагалося пояснювати роль архівних документів як «знаряддя класової боротьби». У правилах щодо експозиційної роботи визначалися основні типи документальних виставок: загальні; присвячені революційним ювілеям і кампаніям; з історії фабрик, заводів, колгоспів; шкільні; в театрах та кіно на теми за сюжетами кінофільмів, п'єс тощо. Пропонована проблематика виставок була типова – історія ВКП(б), КП(б)У, громадянської війни, соціалістичного будівництва, боротьба за інтернаціональне виховання, зміцнення обороноспроможності країни тощо. Експозиційна робота архівів визначалася як важлива форма пропаганди архівних документів і, знову ж таки, – «політичного виховання мас»³². Конкретні заходи, здійснені архівістами Сумщини щодо використання документів на культурно-духовному напрямі у 1939 – перш. пол. 1941 років (11 доповідей по радіо і три виставки), повністю відповідають пріоритетній тематиці і мають пропагандистське спрямування (*таблиця 4.3*). Саме тому цю роботу у передвоєнні роки визначаємо терміном «агітаційно-пропагандистська».

Таблиця 4.3

Агітаційно-пропагандистська робота архівів Сумщини у 1939 – перш. пол. 1941 рр.

Рік	Назва держархіву	Вид заходу	Назва
1939	Сумський обласний	1. Доповідь по радіо 2. Виставка	1.1. До 21-ї роковини і Червоної Армії і Військово-Морського Флоту. 1.2. Жаңдармерія розганяла робітничі маївки. 1.3. Більшовицька преса в дні чорної реакції. 1.4. Про переселення при царизмі. 1.5. Про вибори в минулому. 1.6. Виборний ценз у царській Росії. 1.7. Політичне безправ'я жінки у царській Росії. 1.8. Жінка у царській Росії на капіталістичному виробництві. 2. Соціалістичні Суми (До 22-ї річниці Жовтневої революції).
1939	Глухівський історичний	Доповідь по радіо	Вибори в містах раніше і зараз.
1940	Сумський обласний	Виставка	Революційний рух 1905, 1917 рр. на Сумщині (присвячена 23-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції).
1940	Глухівський історичний	Доповідь по радіо	Розкріплена жінка.
1940	Конотопський історичний	Доповідь по радіо	Значення архівних матеріалів.
1941	Сумський обласний	Виставка	Минуле і сучасність міста Суми (до свята 1-го травня).

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 5, спр. 15, арк. 92, 116; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 3, арк. 4; ф. Р-2445, оп. 5, спр. 21, арк. 81; ф. Р-951, оп. 1, спр. 33, арк. 56; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 33, арк. 13 зв. – 14.

З початком війни формується новий комплекс несприятливих суспільно-політичних та соціально-економічних чинників, що здійснили негативний вплив на використання архівних матеріалів щодо розвитку історичної науки та задоволення духовних потреб суспільства. З перших днів війни зусилля архівістів регіону спрямовуються на збереження документів в умовах воєнного часу та їх підготовку до евакуації, а також відволікаються владою на оперативну розробку. В умовах війни використання документів з агітаційно-пропагандистською метою набуває нового спрямування: «... перед радянськими істориками висунулися на перший план завдання викриття агресивних устремлень германського імперіалізму і фашизму ... необхідно було дати правильне висвітлення історії слов'янських народів Європи і їх багатовікової боротьби з германською агресією ...»³³. І в історії України були одразу ж визначені факти, зручні для використання у таких цілях. Це – події 1918 року (вступ німецько-австрійських військ на українські землі, їх розташування та діяльність за часів Центральної Ради і гетьманату П. Скоропадського). У розпорядженні НКВС УРСР від 16 липня 1941 року архівістам пропонується виявити матеріали про розгром німецьких окупантів на Україні у 1918 р. та оприлюднити ці документи у вигляді газетних статей, доповідей по радіо, при організації виставок³⁴.

Про намагання поставити діяльність архівів у вузькі пропагандистські рамки, спрямувати архівістів на підбір «ілюстрацій» до владних вказівок свідчить і циркуляр ГАУ «Про науково-видавничу роботу архівних органів НКВС у зв'язку з Вітчизняною війною народів СРСР проти фашистської Німеччини» від 7 серпня 1941 року, в якому ставилося завдання «показати героїчну боротьбу народів СРСР з німецькими варварами, що вже не раз випробували на своїй шкурі непереможну силу російської зброї»³⁵. І, не зважаючи на складні умови перших місяців війни, Сумським облдержархівом спільно з краєзнавчим музеєм у липні 1941 року було підготовлено виставку «Австро-німецька інтервенція на Україні у 1918 р.»³⁶. Глухівський філіал 31 липня 1941 року інформує республіканське керівництво галузі про те, що запропонована серія документів була використана у статтях «Розгул білогвардійщини на Глухівщині» та «Німецька окупація 1918 р. на Глухівщині», надрукованих у газеті «Колективіст Глухівщини»³⁷.

З початком війни допуск дослідників до роботи в читальних залах обмежується. 27 серпня 1941 року ГАУ надсилає вказівки АВ НКВС УРСР. В них вимагається – у зв'язку з воєнною обстановкою – припинити допуск «звичайного кола відвідувачів» до читальних залів. Працювати з документами було дозволено тільки представникам партійних органів,

воєнного командування, органів НКВС, судово-слідчих, прокуратури і самим співробітникам архівних установ³⁸. Але для архівів Сумщини це розпорядження вже не мало значення – її територію в цей час стрімко захоплював ворог.

В умовах бомбардувань, швидкого наступу ворогу та відступу Червоної Армії можливість будь-якого використання ретроспективних документів наступними поколіннями напряду залежала від ефективності заходів щодо збереження та евакуації архівних матеріалів. Але такі фактори, як не підготовленість держави до евакуації, партійно-політичний підхід до відбору документів для порятунку, політика знищення матеріалів, що не встигли евакуювати, мали трагічні наслідки для збереження дійсно цінних архівних джерел. Адже з Сумського облдержархіву і його Глухівського філіалу були евакуювані переважно секретні документи, а матеріали Конотопського і Роменського вивезти взагалі не встигли. Свідоме ж спалення у Глухові безцінних документів попередніх століть, в той час як матеріали, необхідні для проведення репресій, були дбайливо евакуювані, – ці дії влади можна оцінити тільки як злочин щодо майбутнього духовного розвитку суспільства.

Роботу щодо збереження та використання евакуюваних з архівів Сумщини документів продовжує у селищі Алга евакогрупа (М. Горбатенко, П. Супрун, Я. Шпаченко). У її звітах говориться про систематизацію матеріалів, оформлення одиниць зберігання, а також значний об'єм оперативної розробки евакуюваних документів. А от щодо інших видів використання останніх – з науково-видавничою, або хоча б з пропагандистською метою, – дані відсутні³⁹. У грудневому 1942 року розпорядженні УДА НКВС УРСР відмічається слабкість науково-дослідницької, видавничої та агітаційно-масової роботи архівістів в евакуації: «... В той час, коли Вітчизняна війна диктує підняти на більш високу ступінь нашу роботу і особливо науково-видавничу та агітаційно-пропагандистську ... наші архіви приймають слабку участь в газеті, різних доповідях і лекціях, що також вимагає корінного покращення ...»⁴⁰. Тому можна зробити припущення, що низький рівень роботи на означеному напрямі був характерний не тільки для евакогрупи архівістів Сумщини. 30 грудня 1942 року у м. Златоусті Челябінської області відбувається нарада начальників груп евакуюваних держархівів НКВС – УНКВС УРСР. У резолюції цієї наради говориться: «... необхідно, щоб кожен архів або група публікували на сторінках преси відповідні документи та статті про боротьбу українського народу з німецькими загарбниками у минулому і сучасному. Ширше поставити агітаційно-пропагандистську роботу у вигляді доповідей, лекцій, виставок і т.п.

...»⁴¹. Відповідно у плані алгінської евакогрупи на перший квартал 1943 року було передбачено виявлення документів, публікації та організація виставки на тему «Німецька окупація України у 1918 р.»⁴².

Одразу ж по звільненню населених пунктів Сумської області від загарбників розгортається масштабна робота по збиранню документальних матеріалів періоду окупації та війни. У квітневій 1943 року «Інструкції...» НКВС окремих розділ присвячений використанню документів у наукових та агітаційно-пропагандистських цілях, в якому визначалася тематика матеріалів, які потрібно було публікувати першочергово. Це – документи про звірства і руйнування, які спричинені фашистами, про смертність радянського населення в окупованих районах та про боротьбу проти загарбників Червоної Армії на фронті та радянського народу – в тилу. Використання цих матеріалів пропонувалося здійснювати через газети (фронтові, місцеві і центральні), журнали, радіо, а також спільно з музеями та парткабінетами організувати виставки. Всі матеріали, що можуть бути використані для наукової та агітаційно-масової роботи, рекомендувалося публікувати у вигляді окремих документів з анотаціями, або документальних збірників, статей, написаних на основі документів, але тільки з попереднього дозволу УДА НКВС УРСР⁴³. Постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 року визначає перспективні завдання щодо подальшої видавничої діяльності архівів – УДА НКВС УРСР та Інституту історії Академії Наук УРСР доручено організувати підготовку і видання документальних збірників з історії України та з історії Вітчизняної війни⁴⁴.

З перших днів після звільнення населених пунктів від загарбників розпочинається, а у 1944 – 1945 роках продовжується комплектування Сумського обласного архіву та його філіалів матеріалами воєнного періоду. У квітні 1945 року УДА НКВС УРСР надсилає на місця директиву, в якій підкреслюється науково-історичне значення розповідей і спогадів громадян, які повернулись з примусової праці в Німеччині. Пропонується організувати збирання спогадів та документів, що характеризують умови життя і праці на німецькій каторзі; листів, фотографій тощо. Наступного місяця директор філіалу у м. Ромни надсилає листи до Роменського відділу народної освіти та райкому комсомолу, в яких пропонує залучити до збирання цих спогадів вчителів, учнів старших класів, комсомольців⁴⁵. І протягом 1945 року архівістами регіону було зібрано 1005 шт. таких документів, їх комплектація продовжувалася також і у післявоєнні роки. На даний час у фондах Державного архіву Сумської області зберігається 7377 листів

радянських громадян, вивезених на працю до Німеччини⁴⁶, а також і зібрані у останні воєнні та перші післявоєнні роки фонди установ періоду тимчасової нацистської окупації Сумської області (164 фонди, 4151 од. зб.), підпільних організацій КП(б)У та партизанських загонів періоду війни (15 фондів, 90 од. зб.)⁴⁷. Працівники архівів регіону у 1943 – 1945 роках займалися також надзвичайно важливою для висвітлення історії Вітчизняної війни роботою – збиранням даних про дати захоплення фашистськими військами та визволення частинами Червоної Армії населених пунктів області⁴⁸.

Співпраця архівістів з населенням, молоддю (у процесі збирання документів періоду війни, фактичних даних, спогадів) мала позитивне значення. Адже при виконанні цих специфічних завдань архівісти наближаються до громадськості – як шляхом безпосередньої співпраці, так суспільною вагомістю роботи, що здійснювалася. І хоча на той час діяльність архівних працівників Сумщини по концентрації документальних матеріалів періоду війни не може бути визначеною як конкретне задоволення духовних потреб суспільства, але надзвичайна важливість цієї роботи для подальшого розвитку суспільства і історичної науки є беззаперечною. Ця інформація і на сьогодні використовується і буде використовуватися та вводиться у соціальний обіг як через наукові праці та публікації, так і через більш популярні для широкого кола громадськості форми. Збирання на завершальному етапі війни цих задокументованих даних має також і виховне значення: на їх основі декілька післявоєнних поколінь виховувалися у душі патріотизму, гуманізму, ненависті до фашизму.

Після звільнення території області від ворога архівісти Сумщини займалися приведенням до ладу напівзруйнованих архівних приміщень, збиранням матеріалів періоду війни, впорядкуванням та оперативною обробкою документів, їх виявленням у народногосподарських цілях. Ці значні за обсягами види робіт при надзвичайно складній ситуації із кадровим забезпеченням архівів фактично не залишали часу для масштабних заходів на науковому, культурно-освітньому або, навіть пропагандистському напрямках. Але відповідна робота здійснювалася: вже восени 1943 року Сумським облдержархівом були виявлені матеріали для виставки «Сумщина у дні Великої Вітчизняної війни», яка готувалася спільно партійними організаціями міста; підібрані 17 документів для кореспондента газети «Радянська Україна»; написана стаття «Листи з німецької каторги» (але з причини перевантаженості місцевої газети не опублікована). Для використання відділу агітації і пропаганди Сумського міського комітету КП(б)У, редакції газети «Радянська Україна» також були підібрані матеріали періоду окупації⁴⁹.

Протягом 1944 року архівісти Сумщини не проводили виставок, лекцій та доповідей по радіо, але в той же час співробітниками облдержархіву було написано одинадцять статей на теми війни та окупації (*таблиця 4.4*). Всі ці статті були передані до публікації у місцеві газети, але, на жаль, тільки одна з них була надрукована (у Миропільській районній газеті)⁵⁰.

Таблиця 4.4

**Статті, що були написаних співробітниками
Сумського облдержархіву у 1944 р.**

№	Назва статті	Автор
1	Листи з німецької каторги.	Некрасова
2	Про життя радянських громадян, вигнаних в Німеччину.	
3	Чорні дні німецької окупації і боротьба радянського народу проти загарбників в тилу.	
4	Подвиг	
5	Патріоти Сумщини в боротьбі з німецькими окупантами.	
6	Праця радянських громадян в період німецької окупації.	
7	Служай воїне.	
8	В осінній день.	
9	Радість матері.	Аушева
10	Боротьба партизан і населення з німецькими загарбниками.	Рассказ
11	Руїнування сіл німецькими загарбниками.	Єщенко

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.:
ф. Р-2445, оп. 10, спр. 6, арк. 13.

Також у 1944 році працівниками обласного архіву та його Роменського філіалу здійснювалося виявлення документів для збірника по Великій Вітчизняній війні, що готувався до видання УДА НКВС УРСР⁵¹. Читальної зали з причини відсутності приміщень як у філіалах, так і в обласному архіві ще не було обладнано, але по завданню ЦК КП(б) У в останньому над темами «Воєнний і адміністративний окупаційний апарат на місцях» та «Економічна політика окупантів» працював науковий співробітник. У Конотопському філіалі протягом 1944 року видавнича робота не проводилася з причини непорядкованості документів⁵². У 1945 році співробітниками обласного архіву було складено план збірника «Чорні дні окупації на Сумщині» і розпочато підбір документів до нього. В тому ж архіві працювали два дослідники (тема «Історія м. Суми»). У Конотопському філіалі продовжувалася розпочата у 1944 році розробка теми з історії м. Конотоп, а от у Роменському не здійснювалися ні наукова діяльність, ні навіть виявлення документів на історичну тематику⁵³.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що цілі і характер діяльності архівів регіону щодо задоволення духовних потреб суспільства і розвитку історичної науки у передвоєнні роки визначаються жорсткими суспільно-політичними умовами сталінського тоталітаризму. Пріоритет державницьких цілей і інтересів, адміністративно-ідеологічна регламентованість та обмеження творчої ініціативи працівників були характерні для роботи всіх підприємств, установ і організацій УРСР, у тому числі і архівних установ. Партійно-державна верхівка намагається повністю підпорядкувати та перетворити в частину «нової ідеології» історичну науку, а в цьому руслі – і роботу архівів по використанню ретроспективної інформації. Загальний негативний вплив на діяльність архівів здійснює репресивна політика режиму. Репресії зумовлюють формування атмосфери підозрливості в колективах архівістів, а постійна загроза жорстких санкцій унеможливує творчий підхід до роботи. Такі фактори, як засекречення усіх видів діяльності архівів, створення системи державної цензури, втручання влади у видавництво галузевої періодики та жорсткий контроль за роботою дослідників значно обмежують обсяги використання архівних джерел. Пріоритет оперативно-чекістської розробки документів призводить до послаблення кадрового забезпечення історико-наукового напрямку діяльності та відводить йому другорядну роль.

До характеру використання архівних матеріалів щодо задоволення духовних потреб суспільства і розвитку історичної науки утверджується відкрито односторонній підхід – в результаті загальної політики нехтування особистісними потребами людей, якщо вони не співпадали з державними. Культурно-освітні цілі використання архівних документів повністю підмінюються на пропагандистські. Пріоритет владних цілей щодо введення до соціального обігу архівних джерел закріплюється методичними документами, прийнятими на II Всеукраїнському з'їзді архівістів, та встановленням жорстких меж обов'язкової тематики. В результаті історики-архівісти опинилися фактично між владою, що намагалася поставити архівні джерела на службу політиці, і суспільством, для прогресу якого було необхідно саме неупереджене представлення архівної інформації. Частково поширюють встановлені межі історичного виявлення матеріалів працюючі в архівах дослідники, хоча і вони, у переважній більшості, розробляють також офіційно визначені пріоритетні теми.

Незалежно від політичних умов на означені напрями роботи архівів негативно впливає також і низький освітній рівень кадрів керівної на наукової ланки архівів Сумщини. А недостатню організацію видавничої

роботи обласним архівним відділом слід віднести до суб'єктивних чинників негативного характеру.

Суперечливість результатів діяльності архівів Сумської області на означених напрямках у передвоєнні роки зумовлена також жорсткими умовами тоталітаризму. Саме суспільно-політичні чинники цього періоду впливають на збільшення кількісних показників і зменшення якості – тобто наукового та суспільного значення – цієї роботи архівістів. Жодного збірника документів у передвоєнні роки на Сумщині видано не було. Сімнадцять статей, опублікованих у 1939 – першій половині 1941 рр. архівами регіону, були пропагандистські за змістом і мали мінімальне значення як для подальшого розвитку історичних досліджень, так і для суспільного прогресу. Але, якщо врахувати тогочасний невисокий рівень освіти значної частини населення, то наведення навіть у ідеологічно заангажованих статтях певних історичних фактів частково виконувало культурно-просвітницьку функцію. Відповідне спрямування з боку влади та створені жорсткі умови праці зумовлюють активність агітаційно-пропагандистської діяльності архівів регіону напередодні війни, яка здійснювалася у формах радіопередач та виставок.

На початку війни до жорстких умов тоталітаризму та пріоритетності оперативної розробки додається і новий комплекс чинників, несприятливих для використання архівних матеріалів на означених напрямках. Історико-наукова робота не здійснюється з причини першочерговості заходів по збереженню документів в умовах воєнного часу та підготовці їх до евакуації. Але ефективність цієї роботи архівістів Сумщини була значно обмежена прорахунками влади щодо евакуації взагалі та партійно-політичним підходом до відбору «найцінніших» архівних документів зокрема. Злочином щодо майбутнього духовного розвитку суспільства і історичної науки була політика знищення матеріалів, які не встигли евакуювати, жертвою якої на Сумщині стала документальна база Глухівського філіалу. Можливості творчого підходу до використання архівних джерел були обмежені не тільки рамками пріоритетних тем, а й необхідністю пошуку документальних «ілюстрацій» до владних вказівок. Агітаційно-пропагандистський напрям використання документів спрямовується на «правильне» висвітлення боротьби слов'янських народів з германською агресією, для чого були використані і факти з історії України. Але, з іншого боку, перемога над ворогом була спільною кінцевою метою як держави, так і суспільства, – і це в деякій мірі виправдовує пропагандистську орієнтацію означеної діяльності архівів.

На завершальному етапі війни слід схвально відмітити позитивний момент у ставленні влади до архівних документів – а саме ефективну організацію роботи по збиранню матеріалів періоду окупації та Вітчизняної війни. І хоча на той час діяльність архівістів регіону на цьому напрямі не може бути визначена як конкретне задоволення духовних потреб суспільства, але її значення є надзвичайним для задоволення духовних потреб наступних поколінь. Адже зібрання та збереження документів про найбільшу і найжорстокішу війну в історії людства забезпечувало можливість їх подальшого використання у наукових працях та в інших, популярних для громадськості, формах. З іншого боку, виснажені втратами та трагедіями люди прагнули, щоб наступні покоління не забули і не повторили цю війну, і цю потребу також задовольняла робота архівних працівників. Але цілі влади, що організувала збирання документів періоду війни, та архівістів, які здійснювали цю роботу, не були однаковими. Останні діяли саме з метою збереження цих матеріалів для наступних поколінь, а от цілі тоталітарної влади у даному випадку не можна оцінити однозначно. Зрозуміло, що створення документальної бази війни для подальшого використання в історичній науці, пропаганді, вихованні патріотизму, а, також, і для пам'яті наступних поколінь, – передбачалося. Але в той же час мета першочергової оперативної розробки матеріалів періоду окупації владою навіть не приховувалася. Відповідно суперечливими були і суспільно-значущі результати такого використання документів: з одного боку, викриття та покарання на основі архівних джерел фашистських посібників, що здійснювали злочини проти людства, дійсно відповідало потребам як держави, так і суспільства. З іншого боку – численні випадки переслідування владою невинних людей, що в період окупації працювали у школах, лікарнях, промисловості та сільському господарстві – це ганебний приклад використання історичних джерел для порушення прав та інтересів як окремих особистостей, так і суспільства в цілому.

Використання архівних документів у наукових та пропагандистських цілях на завершальному етапі війни було також поставлено владою в рамки пріоритетних тем. Але масштабному розгортанню цієї діяльності заважали кадрові проблеми та значні за обсягами види інших робіт, зумовлені економічними (приведенням до ладу напівзруйнованих архівних приміщень, впорядкуванням документів та їх використання для відбудови господарства) та політичними (оперативна розробка) чинниками. В цих умовах проводилося також виявлення документів на історичну тематику, кількість підготовлених архівістами заходів

у традиційних формах (виставки, публікації у пресі) була незначна, радіопередач з використанням архівних матеріалів взагалі не було проведено.

4.2. Діяльність архівів щодо розвитку історичної науки та задоволення духовних потреб суспільства в умовах післявоєнного сталінізму

Після закінчення війни спостерігається формування певних суспільних, соціально-економічних та організаційних чинників, що створювали сприятливі умови для діяльності архівів по використанню документів на історико-науковому та духовному напрямках. Загальне піднесення та патріотичні настрої у післявоєнному суспільстві зумовлювали підвищений інтерес громадськості до історії своєї країни. Найвні в суспільстві духовні потреби в отриманні ретроспективної інформації створювали сприятливе підґрунтя для діяльності архівів по їх задоволенню. Поступове відновлення матеріальної бази та покращення кадрового забезпечення архівів зумовлюють поширення можливостей для їх роботи, у тому складі і на означених напрямках. Владою та керівництвом галузі було також здійснено ряд позитивних організаційних заходів: включення державних архівів всіх рівнів до складу науково-дослідницьких установ (розпорядження РНК СРСР від 2 вересня 1945 р.)⁵⁴, створення науково-видавничого відділу при республіканському АУ (1946 р.), який дійсно надавав архівістам на місцях необхідну допомогу⁵⁵. З 1947 року АУ МВС УРСР розпочало видання Науково-інформаційного бюлетеня⁵⁶ – це також допомагало архівістам у видавничій роботі.

В той же час режим післявоєнного сталінізму створив надзвичайно несприятливі умови щодо розвитку самої історичної науки, особливо для здійснення різнопланових, творчих за характером і об'єктивних за змістом досліджень. В основу наукових розробок було покладено марксизм-ленінізм в його сталінській інтерпретації – як методологічна база всіх наук і насамперед – суспільних. У загальному руслі сумнозвісних постанов ЦК ВКП(б) та КП(б)У «з ідеологічних питань», що приймаються у 1946 – 1948 роках, партійно-державне керівництво намагається приборкати і істориків. Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» (1947 р.) піддала нищівній критиці наукові розробки вчених за «спроби» провести в життя так звану «буржуазно-націоналістичну схему» історії України М. Грушевського і його школи. ЦК КП(б)У оцінює роботи, випущені інститутом («Короткий курс історії України»;

«Нариси історії України»; перший том «Історії України»), як антинаукові і складені у антимарксистському дусі, а також як такі, що грубо перекручують історію України. Дослідження істориків розглядалися як форма ідеологічної роботи. Вони повинні були доводити, що лише Росія була носієм прогресу, вся її політика стосовно народу України була незмінно прогресивною, оскільки вона передавала їм культуру російського народу⁵⁷. І наукові праці з історії України були повинні чітко «вписуватися» в офіційно визначені схеми. За вказівкою ЦК КП(б) У черговий раз було перевірено фонди бібліотек і архівів і вилучено все, що могло навіть нагадувати визначені «крамольні» погляди⁵⁸.

Тотальний наступ на діячів науки був характерною особливістю громадсько-політичного життя українського суспільства в післявоєнний період. Влада широко використовувала силові методи управління наукою, щоб гарантувати панування сталінської доктрини, забезпечувати замкнутість наукової сфери, ізолювати її від світового наукового процесу. З іншого боку, розглядаючи вчених-гуманітаріїв як «підручних партії», режим прагнув максимально залучити їх до пропагандистської діяльності⁵⁹. Така лінія влади не могла не вплинути і на визначення цілей і характеру роботи архівів на історично-науковому і культурно-духовному напрямках. Адже, як відмічає О. Мітюков, у післявоєнні роки використання архівних документів у наукових і пропагандистських цілях здійснювалося, головним чином, за заявками партійних і державних органів, а видання документальних збірників мало «... не тільки наукове, а й важливе політичне значення ...»⁶⁰. Вищевказана постанова ЦК КП(б)У серед головних завдань істориків і архівістів якраз і визначає публікацію таких праць і збірників документів, які б мали необхідне політичне значення – сприяння зростанню «соціалістичної свідомості мас» та боротьби з «буржуазною ідеологією»⁶¹.

Спрямування на ідеолого-політичне значення публікації архівних джерел у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років, так само як і напередодні війни, виявляється у першочерговому визначенні необхідних для дослідження тем. У лютому 1946 року республіканське керівництво галузі надсилає на місця розпорядження, в якому підкреслюється важливість включення архівів до складу науково-дослідницьких установ СРСР і необхідність досягнення перелому на напрямі наукової та – агітаційно-пропагандистської роботи. Від архівів вимагається скласти перспективні п'ятирічні плани наукової роботи і одразу ж «рекомендується» проблематика, «... яку слід розробляти у найближчі п'ять років ...»⁶². Звертаємо увагу, що пріоритетним

напрямом дослідження проблем з історії розвитку української культури визначається саме взаємозв'язок її з російською та вплив російської культури на українську – якраз у руслі окресленої вище партійно-державної схеми історії України. З історії суспільних класів увага звертається на робітників і селян, обов'язковою є підготовка робіт до 30-річчя Жовтневої революції тощо (*таблиця 4.5*). І у відповідності до вказаної тематики архівісти Сумщини складають план наукової роботи на 1946 – 1950 роки⁶³. ГАУ МВС СРСР наприкінці кожного року також надсилає на місця вказівки щодо планування роботи на наступний рік. Неодноразово в них пропонується звернути головну увагу на покращення ідейно-політичного змісту науково-видавничої роботи. У вказівках 1952 року підкреслюється, що в основу означеної діяльності архівних органів необхідно покласти «... історичні рішення XIX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, доповідь товариша Сталіна на з'їзді партії і праці товариша Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» і по питаннях мовознавства, спрямованих на подальший розвиток радянської науки ...»⁶⁴. У січневому 1953 року розпорядженні ГАУ міститься, здавалось би, справедлива вимога – покращення діяльності з видання історичних джерел. Але бачення шляхів досягнення поставленого завдання повністю пояснюється умовами того часу – нерозривний зв'язок з працями Й. Сталіна, «... що відкрили нові перспективи для розвитку всіх наук, зобов'язують співробітників ... архівів застосувати заходи до рішучого усунення всіх помилок і недоліків у видавничій діяльності з тим, щоб озброїти радянську історичну науку високоідейними публікаціями документів ...»⁶⁵. Аналогічні щорічні вказівки видає і АУ МВС УРСР: при виборі тематики збірників пропонується керуватися рішеннями партії і уряду про розвиток історичної науки та постановами ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) У з ідеологічних питань. З пріоритетних тем називаються: історія радянського суспільства і держави, розвиток робітничого класу в Україні тощо⁶⁶.

**Проблематика науково-історичного використання документів,
що рекомендувалася керівництвом архівної галузі УРСР на період
1946 – 1950 рр.**

Назва проблеми	Особливі вказівки
Історія української культури	Показати взаємозв'язок російської і української культури, вплив російської культури на українську у XIX – XX ст.
Історія громадської думки на Україні з найдавніших часів і до торжества марксизму-ленінізму	У центрі уваги повинна знаходитися українська громадська думка XIX і XX ст., її зв'язок з російською громадською думкою, а також відгук революційних подій 1848 р. в Європі на українських землях.
Національно-визвольний рух українського народу з найдавніших часів до воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі	Архівам, які мають в наявності матеріали, звернути особливу увагу на розробку тематики до 300-річчя початку національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського гноблення та приєднання України до Росії.
Історія української науки	Розробити історію окремих галузей науки, наукових установ, товариств, вищих учбових закладів, написати роботи про окремих діячів науки.
Історія міст на Україні	Вивчати їх походження, розвиток і місце у розвитку економіки, культури, політичному житті; в першу чергу вивчати історію великих міст України.
Історія промисловості на Україні, окремих її галузей, промисловості в областях	–
Історія колективізації сільського господарства на Україні та в окремих областях	–
Історія суспільних класів	В першу чергу – робітничого класу і селянства.
Історія української радянської державності	Розпочати підготовку робіт, присвячених 30-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.
Історія Великої Вітчизняної війни	–
Питання джерелознавства	–

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 33, арк. 13 зв. – 14.

Численні поточні розпорядження влади та керівництва галузі щодо використання історичних документів повністю відповідали тенденціям внутрішньої і зовнішньої політики післявоєнних років, а також пропагандистському підходу влади до цілей цієї роботи. У руслі розгорнутої в країні боротьби з космополітизмом і «низькопоклонством

перед Заходом» неодноразово пропонується виявляти документи про пріоритет Вітчизняної науки перед іноземною. У серпневому 1948 року розпорядженні МВС УРСР ця робота визначається «... як виконання найважливішого завдання Партії та Уряду ...»⁶⁷. Початок «холодної війни» зумовлює вказівки виявляти документи про агресивні плани і дії американо-англійських та інших імперіалістів на Україні (1950 р.)⁶⁸. Архіви спрямовуються на пошук матеріалів по історії КП(б)У та боротьби за Жовтень (1946 – 1948 рр.); про життя і діяльність В. Леніна і Й. Сталіна (1949 р.)⁶⁹. У 1949 – 1952 роках АУ МВС УРСР організує виявлення документів до збірників, тематика яких була беззаперечно пріоритетною – «Революційний підйом на Україні напередодні першої російської революції»; «Робітничий рух і розповсюдження марксизму на Україні (70 – 90-ті рр. XIX ст.); «Робочий рух на Україні в роки першої світової імперіалістичної війни і лютневої революції (1914 – березень 1917 рр.)»⁷⁰ та ін.

Політичні умови післявоєнного сталінізму знову ставили роботу архівістів у рамки майже цілковитої секретності. Це стосувалося навіть такої дійсно актуальної для історичного дослідження теми – війни. Центральна комісія по історії Великої Вітчизняної війни (на чолі з начальником Управління агітації і пропаганди Г. Александровим) ще в роки війни прийняла правила, на основі яких були надіслані вказівки і до відповідних республіканських комісій. Головним принципом в них проголошувалося: «Поставити зберігання матеріалів по історії Великої Вітчизняної війни так, щоб ніхто не міг би ними скористатися на шкоду справі, не розголошувати відомостей і по можливості допускати до матеріалів менше людей»⁷¹. Посилення засекречення, на нашу думку, зумовлюється концентрацією в архівах великої кількості матеріалів, які влада побоювалася вводити до соціального обігу. В першу чергу це стосувалося джерел окупаційного періоду, особливо створених самими фашистами та їх посібниками: у жовтні 1946 року МВС УРСР видає циркуляр «Про зберігання і користування ворожою літературою в Державних архівах МВС УРСР». «Ворожа література» (книжки, журнали, газети, листівки, та «інші німецько-фашистські і буржуазно-націоналістичні видання, наклепницькі та провокаційні за своїм змістом»⁷²) була заборонена для користування навіть для співробітників архівів. Використання тієї її частини, що мала наукове значення, могло бути дозволено лише особисто начальником УМВС. Було встановлено і жорсткий порядок зберігання цієї літератури: ізоляція в окремих приміщеннях або сейфах, затвердження кандидатури відповідального за її зберігання начальником УМВС⁷³.

Посилюється і поступово становиться характерною рисою післявоєнних років тенденція засекречення інформації про наявні в архівах документи – не тільки воєнного, а й інших періодів. Ще у лютому 1945 року ГАУ надсилає до начальників обласних архівних відділів вказівку щодо складання путівників по архівах. В них пропонується звернути особливу увагу на те, щоб при написанні характеристик фондів в тексті не містились будь-які відомості, які прямо чи опосередковано б розголошували державну таємницю. Важливість даної вказівки підкреслюється саме при розкритті змісту документів за радянський період. До переліку фондів, які не повинні були анутоватися для включення у путівники широкого користування, потрапляють не тільки воєнно-політичні і оборонні за змістом, а й фонди та окремі документи оперативних радянських органів, розвідувальних і контррозвідувальних – дореволюційної Росії; слідчі та судові справи по контрреволюційних злочинах. Заборонялося анутовати у путівниках і матеріали, що містили компрометуючі дані на осіб, відомості по особовому складу радянських установ і підприємств тощо⁷⁴. В умовах загальної заляканості співробітники Сумського облдержархіву вирішують, що краще перевиконати, ніж недовиконати. Побояючись жорстких санкцій, вони взагалі виключили з рукопису путівника анотації всіх фондів окупаційного періоду. В результаті науково-методичний відділ АУ МВС УРСР у жовтні 1946 року надсилає М. Горбатенку зауваження, що фонди періоду німецької окупації були виключені з путівника неправильно: «... Документальні матеріали цього періоду повинні бути включені окремим розділом, але при розкритті змісту ... окремих фондів потрібно висвітлювати лише ті матеріали, які показують господарювання німецько-фашистських загарбників на території області, режим окупантів, боротьбу населення проти загарбників і др., цілковито не розкриваючи зміст документальних матеріалів, які розробляються і використовуються в оперативно-чекістських цілях ...»⁷⁵. Але і у зв'язку з цими поясненнями у архівістів регіону виникають проблемні питання, що значно ускладнювали роботу. На одній з таких проблем наголошує у квітні 1948 року директор обласного архіву Н. Авреліанова у листі до того ж відділу: «... всі фонди, що містять документи про режим німецько-фашистських окупантів ... розроблені у нас в оперативно-чекістських цілях і використовуються органами УМВС, УМДБ ... фонди секретного відділу довоєнного періоду також розроблені і використовуються в оперативно-чекістських цілях ...»⁷⁶.

У післявоєнні роки спостерігається посилення діяльності державної системи цензури. У відповідності до «Переліку» Головліту СРСР 1949 року більш жорстким стає контроль за дотриманням правил секретності при підготовці архівістами путівників, виданні описів – тобто знову ж таки – оприлюднення інформації про наявні в архівах документи. У липні 1949 року АУ вимагає від Сумського облдержархіву «... виключити з анотації матеріали, які повинні бути на таємному зберіганні і включенню до путівника не підлягають ...», а саме: «про боротьбу з бандитизмом», «списки на майно розкуркулених господарств», «про оформлення матеріалів на осіб, що служили в антирадянських арміях» тощо⁷⁷. У введених в дію у 1950 році «Основних правилах описування документальних матеріалів в державних архівах СРСР» поняття «цензура» не використовується, але його зміст чітко передається іншими словами: «... У описах, що видаються, безперечно не повинні міститись відомості, що не підлягають оголошенню у друку; особлива увага повинна бути звернена на політичну і літературну редакцію тексту, назв одиниць зберігання і анотацій документів ...»⁷⁸. Постійні перевірки та нищівна критика керівництва, пов'язані з посиленням засекречення, значно уповільнювали видавничу діяльність архівів взагалі і по підготовці путівників зокрема. В таких умовах досягнення кінцевого результату – публікації – стає фактично неможливим. Багаторічна робота архівістів регіону була зведена нанівець – путівник по архівах області так і не було видано в означений період.

Поєднання тенденцій необґрунтованого засекречення документів та посилення цензури зумовлює ускладнення процесу отримання дозволу на публікацію окремих архівних матеріалів та на збірники в цілому. Визначається також і проблема використання документів, підписаних репресованими діячами. Ці фактори не тільки позбавляють видавничу діяльність архівів творчого і дійсно наукового характеру, а й значно уповільнюють її, «відтягують» публікацію вже підготовлених робіт не тільки на місяці, а й на роки. В листі до АУ МВС УРСР (березень 1949 р.) директор Сумського обласного архіву перелічує основні труднощі, які зустрічаються при підготовці до видання збірників документів. Це – складність отримання дозволу для публікації матеріалів періоду окупації, значна тяганина з рецензуванням та отриманням дозволу на видання вже готових збірників. Адже, окрім рецензії АУ, для друку збірника в Сумах був потрібен також і дозвіл ЦК ВКП(б), для чого рукопис треба було знову відправляти в Київ. Щодо проблеми

використання документів за підписом репресованих Н. Авреліанова змушена висловлюватися дуже обережно: співробітники архіву «... припускалися великої помилки, вказуючи у заголовках і підписах прізвища зрадників Вітчизни чого цілковито не слід було робити ...»⁷⁹. Навіть у посібнику з історії радянської археографії (1967 р.) значним недоліком післявоєнних років називається малодоступність архівних фондів з причини засекречення та труднощі публікації документів радянського періоду⁸⁰.

У руслі означених тенденцій зберігається і жорсткий контроль за роботою дослідників. «Правила для відвідувачів читальних залів державних архівів СРСР», видані ГАУ у вересні 1945 року, вимагають від відвідувача щоденно здавати на перевірку не тільки документи, з якими він працював, а й нотатки та виписки⁸¹. Посилити контроль за роботою дослідників пропонує і директива МВС СРСР від 19 червня 1951 року, яка стосувалася впорядкування процесу використання документальних матеріалів і була надіслана до МВС республік, УМВС областей, а також архівних управлінь та відділів МВС (УМВС). В ній докладно визначається порядок допуску дослідника до роботи з секретними документами та обмежується видача матеріалів, що стосуються роботи партійних організацій та рішень партійних органів. Від керівників архівів вимагається ретельно переглядати ті матеріали, що підібрані за запитами дослідників⁸². Такий стан речей значно звужував джерельне забезпечення робіт, над якими працювали дослідники. Серед громадськості розповсюджувалася доказово обмежена, спотворена офіційна модель історії України в цілому і Сумщини зокрема.

Працівниками архівів області протягом 1946 – 1953 років було проведено значну роботу по виявленню історичних документів (*таблиця 3 додатку*). Тематика виявлення відповідає владній політиці і розпорядженням керівництва галузі, а на напрямку підготовки до знаменних дат відбувався пошук документів з історії архівної справи, до 70-річчя Й. Сталіна тощо. Значна частина виявлених матеріалів надсилалася для публікації установам, що здійснювали запит (АУ МВС УРСР, ЦДАЖР тощо). Інші документи використовувалися при написанні статей у пресу, або – у збірниках, що планувалися до видання самими архівами. Статей у пресі архівними працівниками області було надруковано чотири (*таблиця 4.6*).

Таблиця 4.6

Публікації архівів Сумщини на історичну тематику (1946 – 1953 рр.)

Рік	Назва архіву	Вид публікації	Назва публікації	Назва і вид видання
1946	Сумський обласний	Стаття	Факти, які говорять самі за себе	«Більшовицька зброя» (газета).
1946	Роменський, Конотопський філіали	–		
1947	Сумський обласний, Роменський, Конотопський філіали	–		
1948	Сумський обласний	Стаття	3 0 - р і ч ч я архівних органів	«Більшовицька зброя» (газета).
1948	Роменський філіал	Стаття	І с т о р і я Роменського філіалу і значення документів, що зберігаються в архіві	Місцева газета (точну назву не вказано).
1948	Конотопський філіал	Стаття	А р х і в и на службі соціалістичного будівництва	«Радянський прапор» (газета).
1953	Сумський обласний	Стаття	Народна освіта на Сумщині до революції і зараз	«Ленінська правда» (газета) – надіслана, але не опублікована
1953	Роменський, Конотопський філіали	–		

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 2, спр. 73, арк. 5; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 22, арк. 3-3 зв., 9; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 15, арк. 26 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 4, 5; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 63, арк. 12; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 85, арк. 4, 5; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 31, арк. 1 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 78, арк. 3-5; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 21, арк. 39; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 45, арк. 3-4; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 29, арк. 10; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 97, арк. 4; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 30, арк. 32; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 61, арк. 3; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 35, арк. 8; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 73, арк. 5-7; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 88, арк. 7; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 133, арк. 47; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 44, арк. 16, 20-21; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 105, арк. 15.

Протягом 1946 – 1953 років також здійснювалася підготовка до видання науково-значущих праць: путівника, збірників документів,

монографій. Вважаємо за потрібне навести інформацію про цю роботу, хоча вона так і не дійшла до кінцевого результату (*таблиця 4.7*). Причиною останнього була окреслена вище політика влади у галузі видавництва. Архівістами була повністю завершена робота над путівником, документальними збірниками «Чорні дні окупації на Сумщині», «Німецько-фашистські окупанти на Сумщині і народно-партизанський рух», «Сумщина в період Вітчизняної війни»; монографією «Історія міста Конотоп» та хронологічним довідником «Про тимчасову окупацію населених пунктів Сумської області і звільнення їх частинами Радянської Армії». Ці роботи були відправлені на отримання дозволів – і так і не були надруковані. Наприклад, збірник «Німецько-фашистські окупанти на Сумщині і народно-партизанський рух» був двічі прорецензований АУ МВС УРСР, успішно пройшов перевірку облліту і був зданий в обком партії для отримання дозволу на видавництво. Сумний результат цієї тривалої роботи констатується у звіті облархіву (1949 р.) такою фразою: «.. де він (тобто збірник) знаходиться до теперішнього часу ...»⁸³.

Таблиця 4.7

Підготовка наукових робіт та збірників документів в архівах Сумщини, що не були опубліковані (1946 – 1953 рр.)

Назва архіву	Роки	Назва та вид роботи
Сумський обласний	1946 – 1952	Путівник
	1946 – 1947	Чорні дні окупації на Сумщині (збірник документів).
	1947 – 1950	Встановлення (завоювання, перемога) радянської влади на Сумщині (збірник документів).
	1948 – 1949	Німецько-фашистські окупанти на Сумщині і народно-партизанський рух (збірник документів).
	1948 – 1951	Про тимчасову окупацію населених пунктів Сумської області і звільнення їх частинами Радянської Армії (хронолог. довідник).
	1949	Заснування і розвиток Сумського машинобудівного заводу ім. М. Фрунзе (1896 – 1946 рр.) (історичний опис).
	1950 – 1951	Сумщина в період Великої Вітчизняної війни (збірник документів).
Роменський філіал	1947 – 1952	Путівник
	1947 – 1948	Культурно-економічний розвиток м. Ромни (монографія).
	1947 – 1950	Завоювання радянської влади на Сумщині (збірник документів).

Конотопський філіал	1946–1952	Пугівник
	1946–1947	Історія міста Конотоп (монографія).
	1947–1950	Встановлення радянської влади на Сумщині (збірник документів).
	1948	Історія Буринського цукрового заводу (монографія).

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 2, спр. 73, арк. 5; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 22, арк. 3–3 зв., 9; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 15, арк. 26 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 4-5; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 63, арк. 12; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 85, арк. 4-5; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 31, арк. 1 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 78, арк. 3-5; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 21, арк. 39; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 45, арк. 3–4; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 29, арк. 10; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 97, арк. 4; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 30, арк. 32; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 61, арк. 3; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 35, арк. 8; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 73, арк. 5-7; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 88, арк. 7; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 133, арк. 47; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 44, арк. 16, 20–21; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 105, арк. 15.

Окремо вважаємо за потрібне зупинитися на проблемі видання названого вище хронологічного довідника та збірника документів «Сумщина в період Великої Вітчизняної війни». З перших днів після звільнення від загарбників архівісти Сумщини (так само, як і інших регіонів УРСР) збирають і систематизують дані про захоплення загарбниками населених пунктів та їх звільнення радянськими військами. У перші післявоєнні роки планувалося підготувати відповідні довідники по кожній з областей України. Першими були опубліковані такі довідники по Чернігівській (1946 р.) та Ізмаїльській областях (1950 р.)⁸⁴. На Сумщині у 1951 році були остаточно підготовлені до видавництва дві роботи – «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію населених пунктів Сумської області і звільнення їх частинами Радянської Армії» та збірник документів «Сумщина в період Великої Вітчизняної війни». Але вони не були опубліковані – попри надзвичайну важливість для дослідження історії Великої Вітчизняної як у регіональному, так і у всеукраїнському масштабі. Причини цього безпосередньо пов'язані з необґрунтованим засекреченням документів та посиленням діяльності системи цензури. У довіднику по Ізмаїльській області були наведені відомості про кількість загиблих та закатованих громадян. Але, згідно з сумнозвісним «Переліком» Головліту 1949 року, ця інформація була закритою. Тому ГАУ рекомендує АУ МВС УРСР вилучити цей довідник з широкого обігу та зберігати як таємне видання,

а роботу над довідниками по інших областях (у тому складі і Сумщини) було, відповідно, призупинено⁸⁵.

У другій половині 1940-х років, не зважаючи на післявоєнну непорядкованість приміщень архівів регіону, в них достатньо активно працюють дослідники (*таблиця 4 додатку*). Це свідчить, на нашу думку, про значний інтерес громадськості до історії. І архіви Сумщини, як могли, створювали умови для роботи дослідників: закуповували меблі, ремонтували кімнати для читальної зали. Цікавий вихід зі складного матеріального становища знаходить керівництво Роменського філіалу – читальну залу з 1947 року тут відкривають у літній період, до настання морозів, у приміщенні, де ще не було скла на вікнах⁸⁶. Обласний архів тільки на 1951 рік зміг виділити і повністю обладнати кімнату для читальної зали⁸⁷. Але порівняльний аналіз кількості дослідників, що працювали в архівах регіону у 1946 – 1953 роках, виявляє парадоксальну тенденцію: з обладнанням в архівах читальних залів щорічна кількість відвідувачів у 1951 – 1953 роках значно зменшується (у порівнянні з 1946 – 1950 роками). Пояснення цьому у звітах архівних органів не знайдено, але можна зробити припущення щодо зв'язку означеної тенденції з наростанням репресивної політики режиму на початку 1950-х років. Адже в цьому руслі відбувається і посилення контролю за роботою дослідників (на виконання названої вище директиви МВС СРСР від 19 червня 1951 р.). Щодо якісного складу тієї частини дослідників, відомості про яких наявні у звітах, – це наукові співробітники (Сумського історико-краєзнавчого музею, вищої партійної школи при ЦК ВКП(б), Сумського облпартархіву), викладачі інститутів, вчителі, журналісти, юристи, лікарі та ін. Тематика, яку вони вивчали, була переважно історична – революційний рух 1905 – 1917 рр., громадянська війна, створення СРСР, період Вітчизняної війни, різні аспекти післявоєнного розвитку – колгоспне господарство, шкільна освіта та ін. Розроблялися також теми з історії міст (Ромен, Конотопу) та підприємств області – Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе, Конотопського електромеханічного заводу тощо.

Тенденція засекречення архівних матеріалів, що можуть бути введені до соціального обігу, зумовлює і посилення контролю влади за такою формою роботи архівів на напрямі задоволення суспільно-духовних потреб, як виставки. 28 серпня 1950 року ГАУ надсилає на місяць вказівки, складені у відповідності до розпорядження МВС СРСР. В них вимагається негайно ознайомитися зі змістом архівних матеріалів, виданих у користування музеям і виставкам та терміново вилучити з експозицій ті експонати архівів, які містять державну

таємницю. Такі ж заходи пропонується здійснити і щодо виставок у науково-методичних кабінетах в самих архівних установах. З метою не допущення виставлення на загальний огляд архівних матеріалів, які містять державну таємницю, вимагається організацію нових виставок здійснювати лише за дозволом керівництва МВС (УМВС)⁸⁸. Вільний доступ до документів таким чином закривається не тільки для населення, а й для архівістів, адже названі експозиції методичних кабінетів були розраховані на працівників певної архівної установи.

Робота архівів у напрямі задоволення духовних потреб суспільства і у післявоєнні роки мала неприховане агітаційно-пропагандистське спрямування. Наприкінці 1945 – 1946 роках партійно-державним керівництвом організовується масштабна агітаційна робота, присвячена підготовці до виборів у ВР СРСР. На початок 1946 року агітаторами в Україні працювало вже більше 800 тис. осіб⁸⁹. До цієї діяльності залучаються всі державні установи. Вказівки ж щодо цілей та змісту означеної роботи надаються у резолюції грудневого 1945 року Пленуму ЦК КП(б)У «Про політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів до Верховної Ради СРСР». Цей документ зобов'язує в основу всієї агітаційно-масової роботи покласти Конституції СРСР і УРСР, «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР», доповідь Й. Сталіна про проект Конституції Союзу РСР, його промову на зборах виборців Сталінського виборчого округу міста Москви 11 грудня 1937 р. та його ж книгу «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу». У пресі та по радіо, при проведенні лекцій та бесід пропонується роз'яснювати «... великі принципи Конституції, показати джерела сили і могутності Радянської держави, роль партії Леніна, як натхненника і організатора великих перемог радянського народу, роз'яснювати принципи радянської виборчої системи ...»⁹⁰ тощо.

Зорганізована владою тотальна підготовка до виборів вплинула і на роботу архівів – на виборчих дільницях (а також і на радіо) читаються доповіді, складені з використанням архівних документів. Тематика відповідає рекомендованій – війна, революційний рух, соціалістичне будівництво, марксистсько-ленінська теорія (*таблиця 4.8*).

Таблиця 4.8

Агітаційно-пропагандистська робота архівів Сумщини (1946–1948 рр.)

Рік	Назва архіву	Вид заходу	Тематика	Примітки
1946	Сумський обласний	Виставка	Червона Армія – Армія-переможниця	2 000 чол. відвідувачів.
		Доповіді на виборчих дільницях	1. Життя радянських громадян на німецькій каторзі 2. Режим німецьких окупантів на Сумщині 3. П'ятирічний план відбудови господарства 4. Оволодіння марксистсько-ленінського теорією	
		Передача статті по радіо	Аграрно-революційний рух 1905 р. на Сумщині	
1947	Сумський обласний	Виставка	Партизани Сумщини (до 30-ї річниці Жовтневої революції)	3 500 чол. відвідувачів.
1946 1947	Роменський та Конотопський філіали	–		
1948	Сумський обласний	Передача статті по радіо	До 30-річчя архівних органів	
1948	Роменський філіал	Лекції (25 шт.)	– Загальнополітична; – антирелігійна	Лектор – Г. Матейок.
		Передача статті по радіо	Історія Роменського філіалу і значення документів, що зберігаються в архіві	
1948	Конотопський філіал	Передача статті по радіо	Архіви на службі соціалістичного будівництва	

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 42, арк. 2; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 15, арк. 2 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 49, арк. 2 зв.; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 22, арк. 2; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 5; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 85, арк. 3, 8; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 31, арк. 1 зв.

Перші післявоєнні (1946 – 1948) роки взагалі були роками активізації пропагандистської роботи архівів Сумщини у традиційних формах – виставки, передачі по радіо. Із найбільш суттєвих заходів слід відмітити

дві, достатньо чисельні за кількістю відвідувачів, виставки на воєнну тематику. Враховуючи умови післявоєнного патріотичного піднесення і підвищеного суспільного інтересу до подій війни, ці експозиції, на нашу думку, окрім виконання пропагандистських завдань, дійсно слугували і задоволенню духовних потреб суспільства. Відомості про проведення заходів культурно-освітнього або пропагандистського спрямування у звітах за 1949 – 1952 роки відсутні. На початку 1950-х років деякі кроки на цьому напрямі здійснює Роменський філіал. У 1951 році його директор надсилає завідувачому районним відділом народної освіти повідомлення про наявність в філіалі матеріалів, які було б корисно використати в школах на уроках історії⁹¹. У 1953 році працівники цього філіалу прочитали також 32 лекції в м. Ромни і селах району⁹².

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що у післявоєнні роки визначається ряд факторів, які позитивно вплинули на роботу архівів Сумщини на напрямі задоволення духовних потреб суспільства і розвитку історичної науки. Сприятливе підґрунтя для цієї роботи створювала суспільна атмосфера патріотичного піднесення та підвищення інтересу до історії. Поширювали можливості для відповідного використання документальних такі соціально-економічні чинники, як відновлення матеріальної бази архівів та покращення ситуації з їх кадровим забезпеченням. Сприятливими були і організаційні заходи галузевого керівництва – створення в АУ МВС УРСР науково-видавничого відділу та видання Науково-інформаційного бюлетеня.

В той же час сталінський тоталітарний режим зумовлює формування (або відновлення випробуваних у передвоєнні роки) чинників суспільно-політичного характеру, вплив яких на означену діяльність архівів був беззаперечно негативним. Робота архівістів з виявлення документальних матеріалів та підготовки публікацій на історичну тематику, а також з різних форм популяризації архівної інформації була знову поставлена у жорсткі рамки пріоритетних тем і майже цілковитою секретності. Необґрунтованим засекреченням архівних джерел значно уповільнюється навіть дослідження історії Другої світової війни, хоча ця тема була офіційно рекомендованою і дійсно актуальною в означений період. Широке використання архівних документів воєнної тематики відповідало б реальним культурно-духовним потребам суспільства. Режим післявоєнного сталінізму достатньо грубо намагається знову поставити суспільні науки взагалі і історичну – зокрема – на службу політиці, принизити роль наукових досліджень в цих галузях практично до ще одного засобу ідеологічної пропаганди. Означені умови негативно впливають на встановлення цілей і характеру роботи

архівів на напрямку розвитку історичної науки, унеможливають здійснення різнопланових, творчих і об'єктивних історико-наукових досліджень. Визначення тематики останніх зумовлюється тенденціями внутрішньої і зовнішньої політики та ідеологічно-пропагандистським підходом влади до архівних джерел. Рішення з'їдів партії, постанови ЦК з ідеологічних питань, доповіді і праці Й. Сталіна визначалися як фундаментальна основа будь-якої наукової роботи. У даному контексті в УРСР формується ще один негативний чинник – в результаті нищівної критики роботи Інституту історії України АН УРСР. Жорстко насаджується «беззаперечно правильна» офіційна трактовка історії України, що визначає не тільки питання тематики, а й «ілюстративний» характер підбору документів.

Введення до соціального обігу будь-якої інформації через публікації, мистецькі твори, радіопередачі значно обмежувалося посиленням діяльності загальнодержавної системи цензури. Поєднання двох тенденцій – посилення цензури та необґрунтованого засекречення документів – зумовлює встановлення жорсткого контролю за видавничою, радіотрансляційною та експозиційною діяльністю архівів. Результатом стало обмеження вільного доступу до виставок, що організовувалися в приміщення архівів, не тільки населення, а й більшості архівних працівників. Відповідають даному контексту і заходи влади та керівництва галузі щодо посилення контролю за роботою дослідників у читальних залах архівів. Необхідні матеріальні умови для їх роботи створюються архівістами по мірі подолання проблем післявоєнних років. І саме з посиленням контролю за роботою дослідників, а також з наростанням політики репресій та загальної атмосфери підозрілості в суспільстві пов'язуємо тенденцію зменшення кількості відвідувачів в читальних залах архівів на початку 50-х років ХХ ст.

Результати конкретної роботи архівістів Сумщини на означених напрямках свідчать, що тематика як історичного виявлення документів, так і публікацій, радіопередач, виставок повністю відповідає владній політиці і розпорядженням керівництва галузі. Історичне виявлення документів було тісно пов'язане з видавничою роботою – як внесок до збірників, що готувалися АУ МВС УРСР та центральними архівами, так і для власних публікацій. Оцінити результати самостійної історико-видавничої діяльності архівів регіону у 1946 – 1953 роках однозначно неможливо. Якщо вважати за результат тільки здійснені публікації, то їх кількість незначна. Але працівники архівів області вели щорічну підготовку до видання п'яти збірників документів, при чому робота над

трьома з них, а також хронологічним довідником була завершена. Так само щорічно готувався до видання путівник по облдержархіву та його філіалах – але постійні розпорядження з засекречення інформації про наявні в архівах документи звели нанівець цю роботу. Не була видана і монографія, підготовлена Конотопським філіалом. Об'єктивними причинами незначних результатів видавничої діяльності архівів Сумщини у післявоєнні роки можна вважати жорсткі умови для цього виду діяльності, пов'язані з політикою режиму; партійно-державна бюрократія; певні кадрові проблеми та відволікання зусиль архівістів на оперативну розробку документів. Подолання таких перешкод було не під силу рядовим працівникам архівів. З суб'єктивних причин слід назвати недостатню організаційну роботу як керівництва обласного архівного відділу, так і директорів облдержархіву та філіалів. Адже співробітниками здійснювалася кропітка праця по тематичному виявленню і обробці документів, а саме керівники не змогли довести її до кінцевого результату – публікацій, що прислужилися б розвитку історичної науки.

Активізація роботи архівів Сумщини на пропагандистському напрямі спостерігається у перші післявоєнні (1946 – 1948) роки. При чому заходи, проведені на воєнну тематику, не тільки виконували пропагандистські завдання влади, а й задовольняли духовні потреби суспільства. Архівні працівники області беруть участь і в організованій партійно-державним керівництвом загальній агітаційно-пропагандистській кампанії, присвяченій виборам до ВР СРСР. В процесі цієї роботи, хоч і в рамках офіційно визначеної тематики, архівісти регіону популяризують інформацію архівних документів, сприяють деякому підвищенню культурно-освітнього рівня простих громадян. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. спостерігається спад як культурно-освітньої, так і агітаційно-пропагандистської діяльності архівів регіону. Це може бути пов'язано, з одного боку – з послабленням уваги влади та керівництва галузі до цих напрямів, а з іншого – з наростанням репресивної політики режиму, посиленням контролю до змісту інформації, що популяризувалася.

4.3. Діяльність архівів на науково-видавничому та громадсько-культурному напрямках в умовах суспільно-політичних змін періоду «відлиги»

Суспільно-політичне життя в країні за часів колективного керівництва і, особливо, хрущовської «відлиги» суттєво відрізнялося від попереднього сталінського тоталітаризму. «Нові горизонти» були відкриті для діяльності установ у різних сферах, і архівної у тому числі. В першу чергу відмічаємо, що ознакою цього часу, результатом демократичних тенденцій у владній політиці стало негласне зняття з архівів «тавра» надзвичайної секретності та деяке наближення їх до суспільства. За сталінських років неможливо було уваяти допуск до архівних документів людини, що не представляла певну організацію чи установу. А у лютому 1960 року АУ МВС УРСР рекомендує керівникам обласних архівних відділів та архівів продумати питання про залучення громадськості для подальшого покращення стану архівної справи. Конкретну допомогу громадськості пропонується використати у комплектуванні архівів матеріалами особистих фондів, участі у написанні історії окремих підприємств, підготовці статей, різноманітній популяризації архівних документів. Залучати пропонується навіть студентів та учнів шкіл. Особлива увага в цьому розпорядженні приділяється налагодженню зв'язків архівів з учбовими закладами, наданню останнім допомоги у створенні краєзнавчих гуртків та можливостей роботи з архівними матеріалами⁹³.

У травні 1961 року директор Конотопського філіалу, відповідно, надсилає листа до завідуючих Конотопським міським та районним відділами народної освіти, в якому пропонує допомогу школам у створенні в них історико-краєзнавчих музеїв, кімнат або куточків, в написанні історії шкіл по матеріалах архіву. Листи з аналогічними пропозиціями керівник цього ж філіалу надсилає і до директорів шкіл, запрошує вчителів історії для бесіди в архів⁹⁴. Але відомості про те, як відгукнулися на ці пропозиції працівники освіти, відсутні. Про щорічні спроби налагодження зв'язків з освітянами повідомляє у 1962 році і директор Роменського філіалу. Архів інформував районний відділ народної освіти, школи, вчительські конференції про наявність документів по історії краю і про можливість їх використання на уроках історії і географії. Вчителі відвідували архів, знайомилися зі складеними архівістами тематичними картками, але, як зазначає керівник філіалу, – «... самостійно документи не вивчали ...»⁹⁵. Також у 1962 році архівісти області встановили зв'язки з учасниками революційних подій, громадянської війни, партизанського руху⁹⁶.

На початку 1960-х років в архівах Сумщини громадськість дійсно достатньо масово залучається до роботи з підготовки майбутньої «Історії міст і сіл Української РСР». Вважаємо за потрібне відмітити, що не зважаючи на вплив марксистсько-ленінської методології, значення цього видання для вивчення історії регіонів України і, зокрема Сумщини, є вагомим і на сьогодні. У 1962 році в Конотопського філіалі було проведено семінар працюючих на цьому напрямку вчителів, журналістів, економістів, партійних і радянських працівників⁹⁷. Починаючи з 1963 р., кількість дослідників, працюючих в читальних залах архівів області, значно зростає – за рахунок громадян, які брали участь у підготовці вказаного видання (*таблиця 5 додатку*).

Неоднозначні суспільно-політичні тенденції середини 1950-х – першої половини 1960-х років знайшли значне відображення саме у змінах, що відбуваються в роботі читальних залів архівів регіону та у складі працюючих в них дослідників. У руслі загальних процесів лібералізації життя суспільства і держави в цілому і його культурно-духовної сфери зокрема влада переглядає нормативні документи щодо роботи читальних залів та використання архівних матеріалів, прийняті у 1945 році. 13 серпня 1955 року наказом МВС СРСР було введено в дію «Інструкцію про порядок користування документальними матеріалами Державного архівного фонду Союзу РСР в читальних залах державних архівів СРСР». В цьому наказі республіканським міністрам внутрішніх справ та начальникам архівних управлінь пропонується покращити роботу читальних залів архівів шляхом забезпечення дослідникам умов для роботи над документальними матеріалами⁹⁸. За новою «Інструкцією», дослідники могли працювати над архівними матеріалами як по завданнях установ, організацій і підприємств, так і за власною ініціативою. Пенсіонери та інші дослідники, не зв'язані постійною роботою в якій-небудь установі, тепер могли допускатися до роботи в архіві за особистими заявами. Це положення можна беззаперечно вважати позитивною ознакою того часу, оскільки воно надавало можливість людям, які цікавилися історією, працювати з архівними документами за власною ініціативою. Але контроль змісту ретроспективної інформації, яка може згодом потрапити до соціального обігу, – зберігався. Адже було залишено обов'язкову ще з кінця 1930-х років вимогу щодо перегляду виписок дослідників. Новація полягала в тому, що за дозволом начальника архіву копії і виписки з документальних матеріалів могли тепер видаватися дослідникам на руки⁹⁹. Аналогічні положення містили і нові «Правила роботи дослідників в читальних залах державних архівів СРСР», затверджені ГАУ СРСР у серпні 1955

року¹⁰⁰. Зберігалася також (хоч і у пом'якшеному вигляді), система допусків до роботи з матеріалами відділу секретних фондів¹⁰¹.

Загальна лібералізація суспільно-політичного життя, навіть при існуванні вказаних обмежень, зумовлює такі тенденції збільшення кількісного складу відвідувачів читальних залів архівів Сумщини. З 1955 року ми можемо спостерігати певне зростання чисельності дослідників. З архівів регіону традиційно найбільша їх кількість працювала в обласному архіві. Аналіз якісного складу дослідників можна зробити тільки вибірково, оскільки у звітах філіалів ця інформація надавалася не завжди. Найчастіше в читальних залах архівів працювали кандидати наук (переважно історичних), аспіранти та студенти ВУЗів, співробітники краєзнавчих музеїв та газет області, вчителі, партійні працівники. У тематиці, яку вивчали дослідники, продовжувала переважати офіційно визначена ще за сталінських часів – революційний рух, революції 1905 – 1907 та 1917 рр., громадянська війна та радянське будівництво у різних сферах та у різні періоди розвитку. Це зрозуміло, оскільки і в умовах «відлиги», не зважаючи на певне поширення меж наукової та творчої діяльності, пріоритети влади в історичній науці практично не змінилися. Тому і за хрущовських часів заporукою як успішного захисту дисертації, дипломної роботи, так і продовження подальшої наукової діяльності на теренах історії було обрання «правильної», завжди «актуальної» теми дослідження. Але все ж таки, як і в попередні періоди, дослідники поширювали межі історичного виявлення і вивчення документів. Серед проблем, що ними розроблялися, переважали саме історичні; спостерігається також значний інтерес дослідників до історії рідного краю. Вже для другої половини 1950-х років, коли архівні установи ще не спрямовувалися на написання «Історії міст і сіл ...», працюючи в читальних залах займаються вивченням історії окремих сіл Сумщини (Яструбене, Підлипне), заводів (Роменський машинобудівний, Конотопський – «Червоний металіст» та Паровозо-Вагоно-Ремонтний) та установ (охорони здоров'я, освіти) тощо. Починаючи з 1962 року, обсяги дослідження історії населених пунктів та підприємств регіону зростають. Також у переліку тем, що вивчалися дослідниками, декілька разів зустрічаються теми з історії української літератури та мистецтва, а також Вітчизняної війни на Сумщині (*таблиця 5 додатку*). Це сприяло якісно новому розвитку історичного краєзнавства та дослідження регіональної історії. За матеріалами обласного архіву та його філіалів дослідниками були підготовлені дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук («Більшовики Сумської області – натхненники та

організатори партизанського руху під час Великої Вітчизняної війни» (І. Гурін), «Більшовики Сумщини у боротьбі за відбудову колгоспів у 1943 – 1945 рр.» (П. Богданов), «Розвиток сільського господарства Сумської області у повоєнний час» (І. Макухін) та брошури («Більшовицькі організації Сумщини у боротьбі за встановлення радянської влади (1917 – 1918 рр.)» (А. Гужва), «Червона гвардія на Сумщині» (П. Гарчев))¹⁰².

Тенденція наближення архівів до громадськості та збільшення доступності інформації ретроспективних документів для пересічного населення реалізується саме в процесі діяльності архівістів на шляху задоволення духовних потреб суспільства. Ця робота і за хрущовських часів як у розпорядженнях керівництва, так і у звітах, називається переважно агітаційно-пропагандистською. Хоча формулювання «культурно-освітня діяльність» зустрічається значно частіше, ніж за сталінських часів. Слід зазначити, що протягом 1954 – 1959 років увага влади і керівництва галузі до цього напрямку роботи послаблюється. На місця не надсилаються розпорядження, які б визначали відповідні завдання. У 1954 – 1956 роках в архівах регіону на цьому напрямі здійснюється незначна робота, певна активізація спостерігається наприкінці 1950-х років. Особлива активність у 1957 році була зумовлена святкуванням 40-річчя Жовтневої революції. В цілому в архівах області у 1954 – 1960 роках з використанням архівних документів було підготовлено шість виставок або експозиційних стендів та прочитана одна стаття по радіо. Роменський філіал у 1954 і 1958 роках звітує про лекції, прочитані для населення директором та науковим співробітником (*таблиця 6 додатку*). Але чи використовувалися при їх підготовці архівні документи – невідомо.

1960 – 1961 роки повинні були стати переломними у агітаційно-пропагандистській роботі всіх партійних, державних та громадських органів, установ та організацій в цілому в СРСР. 9 січня 1960 року на пленумі ЦК КПРС було прийнято постанову «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», в якій зазначалося, що ідеологічна робота і партійна пропаганда набуває винятково важливого значення в «... період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства ...»¹⁰³. Пропонувалося вдосконалювати і робити по-справжньому масовими такі випробувані форми і засоби пропаганди, як лекції, преса, радіо і телебачення. Роль суспільних наукуцій роботі передбачалося підвищити: «... партійна пропаганда може бути по-справжньому глибокою і дієвою тільки тоді, коли вона невпинно збагачується за рахунок допитливої дослідницької думки, коли в ній беруть безпосередню і активну участь найкращі наукові сили ...»¹⁰⁴. Республіканське керівництво архівної

галузі приймає рішення ЦК КПРС як «керівництво до дії» – у березні того ж року на місця надіслано директиву «Про використання архівних матеріалів у пропаганді і агітації». В ній архівним установам було запропоновано взяти активну участь у використанні документів для організації виставок, присвячених святковим дням та комуністичному будівництву в країні; у публікації статей в пресі; в передачах по радіо і телебаченню. Архіви були повинні налагодити тісні зв'язки з відділами агітації і пропаганди партійних органів, редакціями газет, радіокомітетами, телецентрами, музеями, товариствами для поширення політичних і наукових знань. Від директорів архівів вимагалось «... всіляко сприяти участі архівістів в агітаційно-пропагандистській роботі ...»¹⁰⁵. На квітневому 1960 р. пленумі ЦК КПУ основним загальним завданням в УРСР було проголошено поширення сфери пропаганди і агітації та посилення ідеологічного впливу на маси. Увагу суспільних наук ЦК КПУ спрямовував, в першу чергу, на «... глибоке наукове дослідження і теоретичне обґрунтування закономірностей переростання соціалізму в комунізм ...»¹⁰⁶.

У русло загальної ідеологічної кампанії було «вписано» – нерозривно з пропагандистською – і культурно-освітню діяльність архівів. Позитивною ознакою періоду «відлиги» було приділення певної уваги цьому напрямі. Адже у вересні 1960 року республіканське Архівне управління присвячує йому окремий директивний документ – «Про участь архівних установ в культурно-освітній роботі серед трудящих». Архівні матеріали було рекомендовано використовувати, в першу чергу, традиційно – як джерела лекцій, експонатів музеїв та виставок. Науковим співробітникам архівів було також запропоновано особисто займатися культурно-освітньою роботою (через товариства для поширення політичних і наукових знань та ін.). Перед архівами були поставлені завдання випуску науково-популярної літератури, статей у пресі, радіо- і телепередач, популяризації змісту своїх фондів, допомоги лекторським групам, проведення культурно-освітніх виставок. Також пропонувалося налагодити зв'язки з підприємствами та установами – для допомоги у написанні їх історії по архівних матеріалах. На прохання шкіл архіви повинні були виготовляти фотодокументи для ілюстрації на уроках історії та допомагати краєзнавчим гурткам і музеям. Особливо зверталася увага на необхідність налагодження контакту з обласними управліннями культури та відділами народної освіти¹⁰⁷.

У квітні 1961 року республіканське АУ видає наступну директиву – «Про використання архівних матеріалів в масовій роботі серед трудящих через виставки», яка також ґрунтується на січневій 1960 року постанові

ЦК КПРС. В ній говориться про необхідність організації тематичних виставок пропагандистського і культурно-освітнього характеру; відзначення ювілейних дат, видатних подій в країні чи області створенням виставок або фотомонтажів. Наголошується також на обов'язковому приділенні уваги їхньому політичному, виховному і освітньому значенню. З метою ознайомлення з виставками, що створюються в архівах, якомога більшої кількості населення, пропонувалося сповіщати про них по радіо, телебаченню, в пресі¹⁰⁸. Останнє було новацією періоду, яка підтверджує вищезазвану тенденцію відкритості архівів – адже за сталінських часів виставки, що проходили в архівних приміщеннях, мали для громадськості закритий або напівзакритий характер. В цілому слід зазначити, що директиви республіканського керівництва галузі від вересня 1960 та квітня 1961 років нагадували, у переважній більшості, вже випробувані форми використання архівних матеріалів з культурно-освітньою метою. Але постановка завдань такого широкого спектру; наполягання на популяризації як окремих документів, так і змісту фондів архівів; спрямування на залучення до ознайомлення з ретроспективною інформацією якомога більшої кількості людей було безумовно прогресивним. Видання таких розпоряджень стало можливим тільки в результаті означених вище тенденцій послаблення цензури, розсекречення документів, відкритості архівів та загальної лібералізації суспільно-політичного життя.

Пропагандистська діяльність партійних та радянських органів і установ, лекторських груп, товариств по поширенню політичних знань в роки «відлиги» традиційно спрямовується і у русло антирелігійної пропаганди. У 1954 році ЦК КПРС приймає постанову «Про проведення науково-атеїстичної пропаганди», у якій цю роботу пропонується здійснювати, не ображаючи почуттів віруючих і не втручаючись адміністративно у діяльність церкви. Але наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. антирелігійна кампанія значно поширюється, що виявляється як у підриві матеріальної бази церкви і втручанні держави у релігійні справи, так і у активному розгортанні відповідної пропаганди¹⁰⁹. І саме до останньої залучають і архіви – в першу чергу через використання в означеному руслі архівних документів. У відповідності до розпоряджень ГАУ при РМ СРСР республіканське АУ у липні 1963 року надсилає на місця директивні вказівки. В них говориться, що архіви України зберігають матеріали, які характеризують реакційну суть релігії та антинародну роль церкви і можуть бути використані в атеїстичній пропаганді. Роботу архівістів по використанню документів на цьому напрямі вимагається посилити. А при їх виявленні основну

увагу пропонується звернути на ті, що викривають «... антинародну, антирадянську діяльність церкви, співробітництво духовенства з ворогами країни Рад, лицемірство, кошунство, моральне розкладання служителів культу ...»¹¹⁰. Тобто ми спостерігаємо знову спрямування на пошук «ілюстрацій» щодо підтвердження необхідної владі політики. І, на виконання цього розпорядження, у грудні 1963 року Роменський філіал надсилає до АУ при РМ УРСР декілька виписок з виявлених документів¹¹¹.

Попри вимоги влади щодо активізації роботи на пропагандистському напрямі, особливого піднесення цієї діяльності у першій половині 1960-х років в архівах Сумщини не спостерігається. В цілому було проведено п'ять виставок, одна передача по радіо і одна – по телебаченню. Всі ці заходи були підготовлені облархівом або його Конотопським філіалом. Роменський філіал проводив лекції та бесіди для населення, а також надсилав інформаційні повідомлення до різних установ (*таблиця 6 додатку*). Тематика документальних фотовиставок, що були підготовлені Конотопським філіалом, – традиційно «актуальна» і навіть однакова у 1961 і 1964 роках: чергова річниця Жовтневої революції. Найбільш вагому роль на напрямі задоволення культурно-освітніх потреб суспільства відіграли пересувні виставки 1963 року. Інформація з історії населених пунктів області, оприлюднена архівістами, безумовно сприяла поширенню знань з історії рідного краю звичайних відвідувачів виставки. А експозиція з історії партизанського руху мала культурно-освітнє значення як для людей, що пройшли Вітчизняну війну, так і для підростаючого покоління. Обидві виставки мали і вагомє виховнє значення – щодо формування почуття патріотизму, гордості історією свого краю та народу. До того ж звернення до подій війни, героїзму її учасників, вшанування пам'яті загиблих – все це задовольняло духовні потреби ветеранів Великої Вітчизняної та громадськості в цілому.

Широкому введенню ретроспективної інформації до соціального обігу, задоволенню культурно-духовних потреб значної кількості населення сприяла наявна в роки «відлиги» тенденція зміцнення з'язків архівів Сумщини з краєзнавчими музеями. Адже відвідання музеїв за радянських часів було достатньо масовим. Активною роботою на цьому напрямі відзначався Конотопський філіал. Його співробітники надавали допомогу Конотопському музею у підготовці екскурсійних лекцій та експозицій. Роменський філіал допомагав Лохвицькому краєзнавчому музею у підготовці експозиції, а з краєзнавчим музеєм свого міста співпрацював при організації виставок (*таблиця 6 додатку*). Розгортання тісної співпраці архівів з закладами освіти також

сприяло наближенню архівів до громадськості, популяризації архівних документів, піднесенню культурно-освітнього рівня молоді тощо. Все це, навіть при традиційному радянському пропагандистському забарвленні, відповідало духовним потребам суспільства. Але не з вини архівістів більшість їхніх пропозицій залишилися нереалізованими – поодинокими були відповідні кроки освітян назустріч архівам.

Новою тенденцією періоду «відлиги» було звернення уваги на необхідність залишити для наступних поколінь інформацію про окремих особистостей, відомих на регіональному рівні. Актуальність цієї роботи пояснювалася у традиційному радянському дусі – як фіксація процесу побудови майбутнього комуністичного суспільства. Але, попри будь-яке політичне забарвлення, звернення уваги на внесок в історію окремих людей, без сумніву, є позитивним моментом. Спрямування архівів на цю роботу починається наприкінці 50-х рр. ХХ ст. У розпорядженнях АУ МВС УРСР говориться про необхідність збирання документів особистого походження, про бригади комуністичної праці, новаторів, передовиків виробництва тощо¹¹². Особливою активно, за участю місцевої влади, ця робота організовується на початку 1960-х років – після прийняття нової Програми партії. Розгорнути роботу по зберіганню документів колективів і ударників комуністичної праці, які «характеризують чудовий рух сучасності, мають велику науково-історичну цінність» пропонується архівам у рішенні виконкому Сумської обласної (промислової) ради від 11 вересня 1963 року¹¹³. АУ МВС УРСР надсилає у тому ж році рекомендований для збирання перелік документів: матеріали про соціалістичне змагання; відомості про бригади комуністичної праці, про нагороди і заохочення кращих працівників, їх побут, навчання тощо¹¹⁴. Ці документи відносилися, у переважній більшості, до тогочасного періоду – і тому значну роботу по їх збиранню здійснювали районні та міські архіви області. Наприклад, у 1962 році особливо відзначилися в цій діяльності Талалаївський та Кролевецький районні архіви¹¹⁵. Але половинчатість і непослідовність політики «відлиги» виявляється і на даному напрямі. Адже при розгортанні такої масштабної роботи зі збирання документів особистого походження «незручні» історико-культурні діячі забувалися. У розпорядженнях керівництва навіть не згадується про пошук документів про постраждалих від репресій уродженців Сумщини. А це такі відомі постаті, як другий президент АН УРСР М. Василенко, віце-президент АН УРСР М. Світальський, нарком освіти УСРР Г. Гринько, сатирик О. Вишня, письменник І. Багрянний, художник Н. Онацький, інженер-винахідник О. Булат та багато інших¹¹⁶.

Суспільно-політичні тенденції періоду «відлиги», послаблення цензури та розсекречення документів, безумовно позитивно вплинули на діяльність архівів щодо розвитку історичної науки. Але обсяги та характер використання архівних джерел ще з 30-х років ХХ ст. було поставлено в пряму залежність від офіційно встановлених меж пріоритетної тематики та схеми висвітлення історичного процесу взагалі і історії України – зокрема. У лютому 1955 року ГАУ видає «Інструкцію про порядок тематичного виявлення документальних матеріалів в державних архівах СРСР і організації наукової інформації плануючих, господарських і науково-дослідницьких установ». Щодо історичного виявлення документів в його змісті не спостерігається новизни – ті ж самі пріоритетні теми: історія КППС та революційного руху, побудови соціалістичного суспільства та розвитку соціалістичної промисловості; пріоритет вітчизняної культури, науки і техніки тощо. Історія міст, фабрик і заводів також потрапляє до цього списку (хоча і стоїть майже в кінці переліку). «Інструкція» наголошує, що робота по тематичному виявленню документів в архівах повинна носити творчий характер. Але одразу ж окреслюються рамки цієї «творчості»: високий ідейно-політичний рівень виявлення матеріалів і наукової інформації про них, критичний підхід співробітників до документів, фактів і подій, висвітлення їх з позицій марксистсько-ленінської методології¹¹⁷. Спрямування архівістів на пошук «ілюстрацій» до офіційно визнаної трактовки історії України продовжується і за часів «відлиги». Прикладом цього може слугувати січневе 1958 р. розпорядження республіканського АУ про виявлення документів для збірника «Боротьба проти української націоналістичної контрреволюції (1917 – 1920 рр.)». А вже з періоду боротьби проти Центральної Ради, гетьманату і Директорії наполегливо пропонується знайти документи, що свідчать про «розгубленість ворога»¹¹⁸.

Окрім загальних пріоритетних тем керівництво галузі надсилає на місця конкретні розпорядження щодо виявлення документів для збірників, підготовляємих спільно з ЦДІА УРСР, Інститутом історії АН УРСР, ЦДАЖР УРСР тощо. Це були ті ж самі пріоритетні і завжди актуальні теми: революції 1905 – 1907 та 1917 рр., громадянська війна, радянське будівництво у різні періоди, життя і діяльність В. Леніна та ін. (*таблиця 7 додатку*). Слід відзначити відсутність протягом 1954 – 1957 років розпоряджень керівництва галузі щодо виявлення документів на тему Вітчизняної війни. І, оскільки самостійно архіви Сумщини не підготовляли в цей час публікацій на воєнну тематику, то і відповідна робота не проводилася. Історичний пошук на цьому

напрямі відновлюється з 1958 року. Позитивним моментом у переліку тем виявлення була історія розвитку українського мистецтва – починаючи з дорадянського періоду. Відображенням лібералізації зовнішньої політики у період «відлиги» був пошук документів на тему співробітництва не тільки з соціалістичними, а й з капіталістичними країнами. Характерною рисою хрущовського часу було виявлення документів про «поступовий перехід від соціалізму до комунізму» – на виконання вказівок партійного керівництва щодо наукового дослідження закономірностей переростання соціалізму в комунізм.

Робота архівів по виявленню документів для республіканських збірників була основою подальшого використання дослідниками джерел з різних регіонів України (у тому складі і Сумщини). В даному випадку творчість істориків-науковців обмежувалася владою через вузький діапазон пріоритетних тем – але вини архівістів в цьому не було. В той же час особливо важливим показником внеску останніх у розвиток історичної науки були публікації, що здійснювалися архівами або самостійно, або у співпраці з установами обласного рівня. Лібералізація суспільно-політичного життя та деяке пом'якшення цензури в період «відлиги» створювали сприятливе підґрунтя для науково-видавничої діяльності в цілому і архівів – зокрема. На розвиток історичної науки та видавничу діяльність архівів здійснює значний позитивний вплив ХХ з'їзд КПРС, на якому було вказано на наявні в галузі суспільних наук явища догматизму, ілюстративності та тенденційності у висвітленні історичних подій. Відповідно в Україні було визначено і нові завдання видавничої діяльності архівів, переосмислено плани та тематику видань, вказано на недоліки при відборі джерел та передаванні тексту документів. У 1956 році Науковою радою республіканського Архівного управління обговорювалося також питання про доцільність підготовки збірників українською мовою¹¹⁹. Процес розсекречення архівних джерел, що був започаткований у 1956 році, та надання дозволу на використання документів за підписом осіб, яких надалі було відсторонено від керівництва, – все це сприяло розвитку історичних досліджень взагалі і піднесенню видавничої діяльності архівів зокрема.

Історико-видавнича діяльність державних архівів Сумщини у 1954 – 1964 роках здійснюється у різних формах. Це – статті до періодичних видань, історичні довідки (для публікації у республіканському довіднику) та збірники документів і матеріалів. Найбільшими за кількістю з підготовлених та опублікованих робіт є статті. Переважна більшість з них – на теми з історії краю, або такі, що характеризують документальні матеріали з певного її періоду. Періодичні видання – це

місцеві газети (обласна – «Ленінська правда», районні – «Радянський прапор» (Конотопський), «Прапор Жовтня» (Роменський)), а також «Науково-інформаційний бюлетень» республіканського Архівного управління (*таблиця 8 додатку*). Публікації 1954 – 1957 років відбуваються під гаслом підготовки до святкування 40-річчя Жовтневої революції, 1955 року – 50-річчя початку революції 1905 – 1907 рр. Як і за попередніх часів, при їх підготовці ГАУ пропонує звернути особливу увагу на підбір редакторів і узгодження їхніх кандидатур у партійних органах¹²⁰. Видання збірника «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 рр.)» у 1957 році також було присвячено 40-річчю революції.

Тематика статей історії, що були підготовлені у 1954 – 1964 роках архівістами Сумщини, у переважній більшості відповідає офіційно визначеній ще за попередніх сталінських часів – революційний рух, революції 1905 – 1907 та 1917 рр., знаменні дати тощо. Як виняток у цьому переліку виглядає публікація, присвячена Т. Шевченку. В цілому з двадцяти трьох підготовлених архівістами регіону статей у звітній документації архівів точно вказується про публікацію чотирнадцяти. З них переважна більшість (9) були написані працівниками обласного архіву (Конотопським філіалом – 4, Роменським – 1) (*таблиця 8 додатку*). Для об'єктивної оцінки значення цих публікацій для розвитку історичної науки спробуємо проаналізувати деякі з них. Наприклад, стаття директора Конотопського філіалу Л. Гранатюк «Проти іноземних загарбників» (газета «Радянський прапор» від 18 жовтня 1962 р.)¹²¹ Зміст статті суто історичний – вона присвячена подіям Вітчизняної війни 1812 р., 150-ти-річчя якої відзначалося. Автор коротко говорить про події цієї війни, зупиняється на героїчній участі в ній простих українців. Вдало проводиться історична паралель з Великою Вітчизняною війною 1941 – 1945 рр., підкреслюється, що уроки історії не слід забувати. Приємно відмітити відсутність в тексті політичної заангажованості. В той же час лише згадки про наявність у фондах філіалу деяких документів (копій указів і маніфестів 1812 р. з приводу створення народного ополчення та ін.) говорять про те, що ця стаття написана представником архіву. Жодних пошукових даних щодо цих документів або хоча б цитат з них – не наводиться. Таким чином, характер цієї публікації може бути оцінений навіть не як науково-популярний, а як культурно-просвітницький. Аналогічним є використання документів і в статті «З минулого» (автор – науковий співробітник Конотопського філіалу Л. Паліоха, «Радянський прапор» від 9 березня 1964 р.), що була присвячена Т. Шевченку. Зазначаємо, що в ній спостерігається

більше пропагандистського забарвлення. Автор підкреслює, що за часів царської Росії влада заборонила відзначити 100-річчя з дня народження Т. Шевченка, а лише після перемоги Жовтневої революції «... конотопчани і всі трудящі нашої країни одержали можливість вільно вшанувати пам'ять великого Кобзаря ...»¹²². З іншого боку, відмічаємо беззаперечне культурно-освітнє та національно-виховне значення цієї публікації. Статті ж «Архіви – сховища людських знань і досвіду» та «Будемо мати історію свого рідного краю», підготовлені директором Конотопського філіалу В. Ляшенком (1961 р.), – повністю пропагандистського змісту. Автор підкреслює великі можливості архівів для ведення культурно-освітньої роботи серед трудящих (у світлі рішення ЦК КППС про завдання партійної пропаганди та особливу роль комуністичного виховання на шляху «... розгорнутого будівництва комуністичного суспільства ...»)¹²³. В. Ляшенко називає також і заходи філіалу по використанню документів у народногосподарських, пропагандистських і культурно-освітніх цілях.

В результаті спільної праці співробітників Сумського обласного архіву та його філіалів в означений період було видано три збірники документів – «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.)» (1957 рік); «3 історії комсомольських організацій Сумщини. 1919 – 1937» (1958 рік) та «Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945» (1963 рік)¹²⁴. Для архівів регіону це було суттєвим здобутком на шляху розвитку історичної науки. Незважаючи на «вічну актуальність» тем перших двох збірників, все ж таки потрібно відмітити значну роботу архівістів. Адже документи виявлялися не тільки у фондах архівів регіону – Сумського обласного державного, його філіалів, та партійного – Сумського обкому КПУ. Для збірника 1957 року пошук матеріалів, необхідних для комплексного висвітлення питань, здійснювався також і у краєзнавчих музеях – Сумському, Охтирському, Конотопському і Роменському; Центральних державних архівах Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР та УРСР, Центральному державному архіві Червоної Армії, Українському філіалі інституту марксизму-ленізму при ЦК КППС, державних архівах Харківської, Полтавської, Чернігівської і Курської областей. Для збірника 1958 року документи виявлялися в ЦДАЖР УРСР, в архіві ЦК ВЛКСМ та партійних архівах – Інституту історії партії ЦК КПУ, Харківського та Чернігівського обкомів КПУ. Але особливого впливу змін періоду «відлиги» на підготовку цих збірників не спостерігається. Документи підбиралися у відповідності зі сталою офіційною трактовкою історії України. Стосовно подій 1918 – 1919 років

це підтверджується формулюваннями з назв розділів збірника 1957 р.: «вигнання з України німецьких загарбників та їх наймитів українських буржуазних націоналістів», «буржуазно-націоналістична Директорія» та з передмови збірника 1958 року – «буржуазно-націоналістична контрреволюція», а також і підбором відповідних документів в обох виданнях.

Важливе значення для подальшого дослідження історії Вітчизняної війни у регіональному та всеукраїнському масштабах мала публікація вказаного вище збірника документів і матеріалів з історії області цього періоду. Слід зазначити, що у підборі матеріалів до цього видання спостерігається вплив характерних для періоду «відлиги» тенденцій послаблення цензури та розсекречення документів. Адже до збірника включено документи періоду окупації, що характеризували нацистський режим і боротьбу з ним населення; витяги з актів Надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів фашистів тощо. За часів сталінського тоталітаризму отримати дозвіл на вивчення навіть таких документів, а тим більше на їх публікацію було практично неможливо. Окрім матеріалів, що підібрані по етапах війни, збірник містить і додатки, які є надзвичайно корисними для подальших досліджень цього періоду і свідчать про кропітку роботу архівістів регіону з узагальнення і систематизації архівних джерел. Це – довідка про партизанські з'єднання, що формувалися на території області; список Героїв Радянського Союзу – уродженців Сумщини; хроніка тимчасової окупації фашистськими загарбниками крупних населених пунктів області та звільнення їх частинами Червоної Армії.

У 1965 році нарешті результативно завершилася розпочата ще по закінченню війни робота по підготовці путівника по облархіву та його філіалах¹²⁵. Хоча ця робота – суто архівознавча, але введення до соціального обігу інформації про фонди архівів області мало велике значення і для розвитку історичної науки, і для задоволення духовних потреб суспільства.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що вплив суспільно-політичних змін періоду «відлиги» на діяльність архівних установ області щодо задоволення духовних потреб суспільства і розвитку історичної науки був неоднозначним. Пом'якшення політичного режиму, лібералізація суспільного життя, політика десталінізації зумовлюють формування двох основних факторів, що позитивно вплинули на означену діяльність архівів регіону: розсекречення документів та послаблення системи державної цензури. В результаті збільшується кількість документів, що вводяться до

соціального обігу, та поширюються межі використання ретроспективної інформації. В той же час половинчатість і непослідовність означених заходів не дозволяє і в період «відлиги» говорити про максимально сприятливі умови для цих напрямків використання документів.

Результатом демократизації та лібералізації суспільно-політичного життя стала тенденція наближення архівів до суспільства. Новим явищем періоду «відлиги» була співпраця архівів області з громадськістю. Керівництво архівів намагається встановити тісний зв'язок з установами освіти – але ці спроби були реалізовані частково з об'єктивних причин, що не залежали від архівістів. Значно суттєвішою за змістом, кількістю учасників і результатами була організована у першій половині 1960-х рр. співпраця архівів з громадськістю при написанні «Історії міст і сіл Української РСР». Це співробітництво з громадянами мало велике значення – від популяризації архівних документів і збільшення «відкритості» архівів до суттєвого внеску у розвиток історичної науки, задоволення культурно-освітніх і духовних потреб суспільства – тогочасного і багатьох наступних поколінь.

Вплив нових суспільно-політичних тенденцій періоду неоднозначно виявляється у різних аспектах роботи читальних залів обласного архіву та його філіалів. Прийняті владою та керівництвом галузі документи, що стосувалися роботи читальних залів, була суперечливими. З одного боку, коло людей, яких допускали до роботи з архівними матеріалами, поширювалося, а з іншого контроль змісту ретроспективної інформації, що може згодом потрапити до соціального обігу, – зберігався. Пережитки, що залишилися в суспільній свідомості від часів сталінізму, виявляються в перевазі офіційно визначених ще за попередніх років тем навіть в роботі дослідників.

Задоволення духовних потреб суспільства і за часів «відлиги» обов'язково мало дві складові – агітаційно-пропагандистську та культурно-освітню. Показником змін періоду було збільшення уваги до останньої, але практично нерозривний зв'язок цих видів діяльності зберігається. Святкування 40-річчя Жовтневої революції зумовлює піднесення агітаційно-пропагандистської роботи у 1957 році. В цілому протягом 1954 – 1960 років обласний архів та його філіали підготували шість виставок або експозиційних стендів. Практично не були використані можливості введення до соціального обігу архівної інформації через доповіді на радіо. Постанови партійного керівництва СРСР та УРСР 1960 – 1961 років щодо поширення сфери агітаційно-пропагандистської діяльності всіх установ, органів та організацій суттєво не вплинули на роботу архівів області. Кількість проведених у

першій половині 60-х років виставок не збільшилася (всього п'ять на три архіви), використання радіо і телебачення було аналогічним другій половині 50-х років ХХ ст. З іншого боку, попри невисокі кількісні показники, процеси лібералізації здійснили позитивний вплив на ефективність заходів, що здійснювалися архівами. Це виявляється у наполегливому залученні якомога більшої кількості людей до відвідання експозицій у приміщеннях архівів; у підготовці виставок, що дійсно задовольняли культурно-освітні та морально-духовні потреби суспільства; в роботі філіалів (особливо Конотопського) по наданню допомоги краєзнавчим музеям. Адже ця діяльність архівістів сприяла задоволенню саме культурно-духовних потреб населення регіону.

У тематиці історичного виявлення документів, що визначалася завданнями керівництва галузі, суттєвих зрушень не відбувається. Пріоритетні ще з часів сталінізму теми залишаються незмінними. Вимоги щодо творчого характеру роботи на цьому напрямі одразу ж вкладаються у рамки критичного підходу до документів та фактів – з позицій марксистсько-ленінської методології. Зберігається і спрямування архівістів на пошук «ілюстрацій» до офіційно визнаної трактовки історії України. Особливо популярною для критики і пошуку вад залишається діяльність так званої «української націоналістичної контрреволюції» – Центральної Ради, гетьманату, Директорії. Завдання антирелігійної пропаганди також вимагали від архівістів пошуку таких документів, які б ганьбили духівництво. Відображенням деякої лібералізації внутрішньо-суспільного життя був пошук документів по історії українського національного мистецтва, а зовнішньої політики – на тему співробітництва з народами капіталістичних країн. Новим і позитивним моментом у роботі по виявленню документів було звернення уваги на внесок окремих особистостей в історію – не тільки видатних, а й простих людей. Значну роботу по їх збиранню здійснили районні та міські архіви області. І ознакою саме хрущовського часу, зумовленою пропагандистською кампанією, що розгорнулася після прийняття нової Програми партії, був пошук архівістами документів про сумнозвісний «перехід від соціалізму до комунізму». Але вузький діапазон встановлених керівництвом тем не зменшує значення діяльності архівістів регіону. Своєю кропіткою працею по виявленню документів для численних республіканських збірників вони здійснили внесок у розвиток історичної науки, надали можливість дослідникам використовувати джерела і з історії Сумщини.

Лібералізація суспільно-політичного життя та деяке пом'якшення цензури в період «відлиги» сприяли покращенню умов публікаційної роботи взагалі і архівів – зокрема. Рішення ХХ з'їзду КПРС, наступні

урядові постанови, що започаткували розсекречення документів, також здійснили позитивний вплив як на розвиток історичної науки, так і на пов'язану з нею видавничу діяльність архівів. Найбільш поширеними формами останньої були статті до періодичних - переважно місцевих - видань. На жаль, жодна з опублікованих архівами області в місцевих газетах статей не мала суттєвого значення для розвитку історичної науки. За тематикою та характером використання документів переважна більшість з них може бути віднесена до пропагандистських, незначна - до культурно-освітніх. Про недостатню організаційну роботу керівництва обласного архівного відділу та архівів свідчить значна кількість написаних, але не опублікованих статей. Внеском до розвитку історичної науки у межах пріоритетної тематики (революція 1905 - 1907 рр.) можна вважати статтю у Науково-інформаційному бюлетені республіканського Архівного управління. Також у другій половині 50-х - першій половині 60-х років ХХ ст. архівісти регіону опублікували три збірники документів і матеріалів та путівник по обласному архіву та його філіалах. Це було самостійним, здійсненим у співпраці тільки з установами обласного рівня, і достатньо суттєвим здобутком на шляху розвитку історичної науки. Якщо актуальність тематики двох з цих збірників визначалася умовами радянського періоду, то видання документів з історії Вітчизняної війни не втратило свого значення і на сьогоднішній день. Саме в цьому збірнику спостерігається позитивний вплив змін періоду «відлиги» на підбір документів і матеріалів. Також прогресивною ознакою часу було видання одного збірника українською мовою.

Підсумовуючи викладений у розділі матеріал, зазначаємо, що сталінський тоталітарний режим кінця 30-х - початку 50-х років ХХ ст. стає джерелом ряду негативних чинників, які впливали на діяльність архівів Сумщини на напрямі задоволення духовних потреб суспільства і розвитку історичної науки. Це - постановка роботи з використання документів у рамках обов'язкової тематики; надання пріоритетності пропагандистському і другорядності - науковому характеру цієї роботи; необґрунтоване засекречення архівних документів; встановлення жорсткого контролю за роботою дослідників; створення атмосфери підозрілості в колективах архівів; обмеження творчої ініціативи архівістів та відволікання їх на оперативну розробку. В 1930-х роках відбувається оформлення пріоритетних цілей та характеру використання інформації архівних джерел, а у передвоєнні роки - жорстке впровадження цих владних переконань в роботу архівів. У роки війни до загальних несприятливих чинників додаються специфічні,

зумовлені обставинами воєнного часу. Своєрідний партійно-державний підхід до архівних документів та нехтування культурно-духовними потребами суспільства здійснив свій негативний вплив і на заходи по збереженню документальної бази архівів регіону для наступних поколінь. А от організована владою масштабна робота по концентрації документальних матеріалів Вітчизняної війни може бути схвально оцінена з огляду на потреби як тогочасного, так і наступних поколінь. В умовах післявоєнного тоталітаризму комплекс негативних факторів, що визначали роботу архівів у передвоєнні роки, повністю відновлюється.

Суспільно-політичні зміни часів «відлиги» здійснили певний позитивний вплив на обсяги та характер означеної роботи архівів регіону. Порівняно із попереднім періодом, поширюються межі та лібералізується характер використання ретроспективних джерел – як для розвитку історичної науки, так і для задоволення суспільно-духовних потреб. Було подолано тотальну засекреченість діяльності архівів, відбувається їх наближення до громадськості, знімаються найбільш жорсткі обмеження щодо доступу дослідників до роботи в читальних залах. Звертається увага на культурно-освітній напрямок роботи архівів. Але негативні чинники, сформовані за доби тоталітаризму, повністю подолано не було – з причини непослідовності та половинчатості загальних змін періоду «відлиги».

Протягом всього періоду кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст. незмінними залишаються: пріоритетна тематика виявлення та використання історичних документів; спрямування архівістів на пошук «ілюстрацій» до офіційної трактовки історії України або певних заходів владної політики; контроль змісту ретроспективної інформації, що може потрапити до соціального обігу; функціонування відділів секретних фондів і система допусків до роботи з їх матеріалами. Попри послаблення контролю влади за громадянами в роки «відлиги», пережитки часів сталінізму виявляються у перевазі офіційно визначених тем навіть в роботі дослідників.

Порівняння діяльності архівів Сумщини на означених напрямках за різних умов сталінізму та «відлиги» не може бути однозначним. Адже ці періоди суттєво різняться за хронологічними рамками, наявністю специфічних воєнних та післявоєнних обставин, кількістю філіалів обласного архіву, освітнім рівнем працівників тощо. При оцінці внеску архівістів у розвиток історичної науки потрібно відмітити другу половину 50-х – першу половину 60-х років ХХ ст. – оскільки були видані три збірники документів і путівник. Саме пом'якшення системи цензури та спрощення партійно-державного контролю за процесом

видавництва дали можливість архівістам довести роботу з підготовки видань до кінцевого результату. Якщо порівнювати використання архівних матеріалів у публікаціях в пресі, то і за кількістю і за якістю позитивно виділяється саме невеликий відрізок передвоєних років. Відкрито агітаційний характер статей був зумовлений надзвичайно жорсткими умовами періоду, але в той же час в них оприлюднювалися назви документів, їх пошукові дані. Недостатня організаційна робота керівництва обласного архівного відділу та керівників архівів, що не доклали максимальних зусиль по публікації робіт, підготовлених рядовими архівістами, – спостерігаються у всіх періодах. В цілому також в обох періодах творчий пошук архівістів обмежується рамками пріоритетної тематики, що з роками вкорінюється і в суспільній свідомості.

В діяльності архівів регіону на напрямі задоволення духовних потреб суспільства як за часів сталінізму, так і «відлиги» переважало агітаційно-пропагандистське спрямування. Під впливом умов передвоєнних та воєнних років культурно-освітній напрям було практично вилучено. Хоча в роки війни це може бути виправдано спільністю завдань, що стояли як перед суспільством, так і перед державою. Особливості суспільної свідомості перших післявоєнних років також пояснюють сприйняття навіть відкрито пропагандистських заходів як задоволення духовних потреб. В жорстких умовах сталінізму яскраво спостерігається тенденція піднесення роботи на агітаційно-пропагандистському в результаті відповідних розпоряджень влади. Лібералізація суспільно-політичного життя за часів «відлиги» сприяє підвищенню ефективності експозиційної роботи, поширенню зв'язків архівів з громадськістю, з краєзнавчими музеями – тобто збільшенню меж використання архівних документів для задоволення духовних потреб суспільства.

Характер, цілі та обсяги використання документів для задоволення суспільно-духовних потреб та розвитку історичної науки визначаються конкретною політичною ситуацією, типом державного режиму та рівнем розвитку громадянського суспільства. На прикладі діяльності архівів Сумщини в умовах тоталітаризму ми спостерігаємо намагання спрямувати цю роботу до сфери обслуговування політики правлячої верхівки. І можна стверджувати, що влада все ж таки спромоглася перетворити архівні джерела на одне зі знарядь своєї ідеологічної пропаганди – шляхом жорсткого впливу на архівістів. В умовах демократії означена діяльність спрямована на задоволення духовних інтересів як окремих індивідів, так і громади в цілому. Але зміни періоду хрущовської «відлиги» не призвели до встановлення справжнього

демократичного устрою, вони спряли лише ліквідації найбільш негативних проявів сталінізму, його частковій лібералізації. І результати означеної діяльності архівів регіону цих років можна вважати достатньо яскравим відбитком непослідовності цих змін.

Література

¹ Матяш І.Б. Використання архівної інформації в 1920–1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції / І.Б. Матяш // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 99, 89.

² Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал в організації – С. 68, 64.

³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 20–22; Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 2, спр. 12, арк. 16–18.

⁴ За большевистскую перестройку работы архивных органов // Архивное дело. – 1939. – № 2. – С. 1–5. – С. 25.

⁵ Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал ... – С. 58; Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / О.М. Корнієнко // Книга Пам'яті Сумської області. – Т. П. – С. 6–17. – С. 12.

⁶ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні ... – С. 176–179.

⁷ Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал ... – С. 59–60.

⁸ Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920 – 1930-х рр.: історія ... – С. 6.

⁹ Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917 – 1945) ... – С. 354; Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 134.

¹⁰ Матяш І.Б. Використання архівної інформації в 1920 – 1930-х рр. ... – С. 89–90.

¹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 17, арк. 11–11 зв.

¹² Там само. – Арк. 9–10.

¹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 18, арк. 1, 5–7.

¹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 110, арк. 33, 59, 79.

¹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 18, арк. 1, 5–7.

¹⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 19, арк. 22; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 1, спр. 139, арк. 122.

¹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 15, арк. 92; Держархів Сумської обл., ф. Р-5003, оп. 1, спр. 33, арк. 53; Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 33, арк. 44, 56.

¹⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 3, арк. 4.

¹⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 15, арк. 92.

²⁰ Бутич І.Л. Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР / І.Л. Бутич // 3 історії архівного будівництва на Україні. Збірник статей, присвячений 40-річчю Радянського архівного будівництва на Україні. – Харків: Харківське обласне видавництво, 1958. – 116 с. – С. 27–57. – С. 32.

²¹ Хто є хто на Сумщині. Довідково-біографічне видання ... – С. 43.

²² Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 25, арк. 17–18, 33–35 зв.

²³ Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 31, арк. 51.

- ²⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 5, спр. 15, арк. 92.
- ²⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 56, арк. 30–31.
- ²⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 22.
- ²⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 127–128; Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 2, спр. 12, арк. 27–29.
- ²⁸ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 16, арк. 36; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 9, арк. 36.
- ²⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 5, спр. 57, арк. 189.
- ³⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 12, спр. 16, арк. 47.
- ³¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 26, арк. 17.
- ³² Матяш І. Б. Використання архівної інформації в 1920 – 1930-х рр. ... – С. 95–97.
- ³³ История советской археологии. – Вып. IV. – С. 3.
- ³⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 6, арк. 126–126 зв.
- ³⁵ Хорхордина Т. История Отечества ... – С. 274.
- ³⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 1, спр. 33, арк. 64.
- ³⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-1807, оп. 2, спр. 6, арк. 127.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 14, спр. 2131, арк. 103.
- ³⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 2, арк. 17; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 26–28.
- ⁴⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 89.
- ⁴¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 4, арк. 88.
- ⁴² Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 3, арк. 20 зв.; Держархів Сумської обл., ф. Р-2370, оп. 1, спр. 5, арк. 57–57 зв.
- ⁴³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 1, арк. 2–2 зв.
- ⁴⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 5, арк. 1–1 зв.
- ⁴⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 25, арк. 3–4; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 32, арк. 14 зв. – 15.
- ⁴⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 9, арк. 2 зв.; Галя Заславська пише з неволі ... // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. – 2000 р. – № 2. – С. 7.
- ⁴⁷ Державний архів Сумської області: Путівник ... – С. 221–234, 214.
- ⁴⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 9, арк. 2 зв.
- ⁴⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 2, арк. 42 зв., 55.
- ⁵⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 6, арк. 3.
- ⁵¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 5, арк. 5.
- ⁵² Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 10, спр. 6, арк. 4, 30.
- ⁵³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 9, арк. 3.
- ⁵⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 25, арк. 26.
- ⁵⁵ Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991): дис. ... – С. 35; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 53, арк. 1–2.
- ⁵⁶ Нариси історії архівної справи в Україні ... – С. 493.
- ⁵⁷ Мозговський М.В. Боротьба тоталітарної системи проти діячів української

науки та культури в повоєнний період (1946 – 1953 рр.): автореферат дис . . . – С. 10–11.

⁵⁸ Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3–26. – С. 24.

⁵⁹ Сірук Н.М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.): автореферат дис . . . – С. 10, 14.

⁶⁰ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні ... – С. 167–168.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 186, арк. 12–13.

⁶² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 33, арк. 13–13 зв.

⁶³ Там само. – Арк. 1, 3–4 зв.

⁶⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 46, арк. 11; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 109, арк. 11.

⁶⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 146, арк. 3.

⁶⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 82, арк. 73–74.

⁶⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 83, арк. 31.

⁶⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 4, спр. 19, арк. 47.

⁶⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 53, арк. 5–6; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 83, арк. 19, 26.

⁷⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, спр. 83, арк. 59; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 79, арк. 2; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 132, арк. 6.

⁷¹ Хорхордіна Т. История Отечества и архивы ... – С. 277.

⁷² Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁷³ Там само. – Арк. 3.

⁷⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 25, арк. 18.

⁷⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 32, арк. 1–2.

⁷⁶ Там само. – Арк. 1–2.

⁷⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 82, арк. 40.

⁷⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 65, арк. 22 зв.

⁷⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 83, арк. 10, 11.

⁸⁰ История советской археографии. Учебное пособие: в 6 вып. – Вып. V. – С. 82.

⁸¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 47, арк. 5.

⁸² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 108, арк. 1–2.

⁸³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 78, арк. 4.

⁸⁴ Прилепішева Ю.А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991): дис. ... – С. 30.

⁸⁵ Там само. – С. 30–31.

⁸⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 73, арк. 6; Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 85, арк. 6.

⁸⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 15, арк. 24; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 6, спр. 25, арк. 16; Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 111, арк. 10.

⁸⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 95, арк. 13.

⁸⁹ Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946 – 1947 рр. та політичні настрої населення / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – С. 360–367. – С. 360–361.

⁹⁰ Резолюция пленума ЦК КП(б)У 12 – 14 декабря 1945 г. «О политической и агитационно-массовой работе среди населения в связи с подготовкой к выборам в Верховный Совет СССР» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК ... – С. 112.

⁹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 127, арк. 40.

⁹² Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 3, спр. 133, арк. 26.

⁹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 196, арк. 15.

⁹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 224, арк. 7, 10.

⁹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 261, арк. 11.

⁹⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 216, арк. 2.

⁹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 241, арк. 28.

⁹⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 149, арк. 20–20 зв.

⁹⁹ Там само. – Арк. 21–24.

¹⁰⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 174, арк. 1 зв. – 2.

¹⁰¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 149, арк. 21, 3.

¹⁰² Архівне будівництво на Сумщині (1918 – 1965 рр.) ... – С. 10.

¹⁰³ Постанова ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК ... – С. 36.

¹⁰⁴ Там само. – С. 45, 53.

¹⁰⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 220, арк. 5.

¹⁰⁶ Постановление пленума ЦК Компартии Украины. 26 – 27 апреля 1960 г. «О состоянии идеологической работы на Украине и мерах по ее улучшению» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК ... – С. 707, 710.

¹⁰⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 220, арк. 26–27.

¹⁰⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 206, арк. 9–11; Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 224, арк. 13.

¹⁰⁹ Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. – Т. 6. – С. 185–186; Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. ... – С. 778.

¹¹⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 267-а, арк. 83.

¹¹¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 278, арк. 30–31.

¹¹² Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 187, арк. 7.

¹¹³ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 229, арк. 5.

¹¹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2448, оп. 1, спр. 228, арк. 31, 36–44.

¹¹⁵ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 655, арк. 6.

¹¹⁶ Хто є хто на Сумщині ... – С. 42.

¹¹⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 173, арк. 3–4.

¹¹⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-5802, оп. 2, спр. 196, арк. 1, 2.

¹¹⁹ Прилепіщева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991): дис. ... – С. 42.

¹²⁰ Держархів Сумської обл., ф.Р-2448, оп. 1, спр. 46, арк. 17.

¹²¹ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 245, арк. 4 зв.

¹²² Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 278, арк. 1 зв.

¹²³ Держархів Сумської обл., ф. Р-4941, оп. 2, спр. 227, арк. 2–3, 5–6.

¹²⁴ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.). Сборник документов и материалов / [сост. С.М. Кафтарьян, И.А. Авраменко, В.К. Бойко и др.]. – Сумы: Облиздат, 1957. – 392 с.; 3 історії комсомольських організацій Сумщини. 1919 – 1937. Збірник документів та матеріалів / [упоряд. І.О. Авраменко, В.К. Бойко, І.О. Власова та ін.]. – Суми: Облиздат, 1958. – 398 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / [сост. И.А. Авраменко, В.К. Бойко, И.А. Ильченко и др.]. – Харьков: Кн. изд-во, 1963. – 458 с.

¹²⁵ Сумський обласний державний архів та його філіали у містах Конотопі і Ромнах. Путівник / [редкол.: Л.М. Отліванова (відпов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1965. – 295 с.

ПІСЛЯМОВА

У результаті здійсненого дослідження автори даної роботи представляють такі теоретичні узагальнення.

– Історіографічний аналіз літератури з теми засвідчив, що проблема діяльності архівів Сумщини, їх ролі в політичному, економічному та культурному житті українського суспільства кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст. малодосліджена. Історія розвитку архівної галузі в масштабах СРСР та УРСР проаналізована у ґрунтовних працях як радянських, так і сучасних науковців. У вимірі ж Сумського регіону означена проблема комплексному вивченню не піддавалася. Основні етапи розвитку архівної галузі Сумщини окреслено в одній публікації радянської доби. Проте застарілі методологічні підходи та відсутність уваги взаємозв'язку «архіви – життя суспільства» не дозволяють назвати цю статтю остаточною у дослідженні проблеми, що порушена у даній роботі. Звернення сучасних дослідників до історії діяльності архівів регіону незначні за обсягом та розкривають лише її певні періоди або питання. Поза увагою істориків залишилося вивчення впливу загальних суспільно-політичних та економічних умов на роботу архівів Сумщини, а також необхідність розгляду розвитку архівної галузі регіону як невід'ємної частини історії України радянської доби. Рівень джерельного забезпечення порушеної проблеми – достатній: діяльність архівів Сумщини 1930 – 1960-х років представлена чисельним та інформативним комплексом історичних джерел. Переважна більшість із тих, що були використані у даному дослідженні, – це неопубліковані архівні документи. Обмеженим є лише документальне висвітлення роботи архівів регіону у перші місяці війни та в період німецько-фашистської окупації.

Отже, історіографічний аналіз наукової літератури підтверджує потребу у вивченні проблеми, що порушена у монографії. Достатньо широке джерельне забезпечення, а також застосування сучасної наукової методології дозволяють всебічно і об'єктивно дослідити стан та роботу архівів Сумщини, їх місце і роль в житті українського суспільства кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст.

– Сталінський тоталітарний режим 30-х років ХХ ст. мав негативний вплив на діяльність архівів регіону та їх роль у громадському житті України. Реорганізація архівної галузі, її включення до системи НКВС була зумовлена утвердженням жорсткого владного контролю над суспільством та необхідністю постановки ретроспективних джерел на

службу репресивної політики. Наприкінці 1930-х років було посилено централізацію управління архівами, встановлено пріоритетність наказів НКВС та другорядність розпоряджень керівництва галузі. Робота архівів була підпорядкована виключно інтересам тоталітарної держави, а не суспільства.

Реорганізація архівної системи хронологічно співпала з адміністративно-територіальними змінами в УРСР та Сумському регіоні, в результаті яких було створено обласний осередок архівної галузі – АВ УНКВС у Сумській області. Глухівський, Роменський, Конотопський історичні архіви стали філіалами Державного архіву Сумської області.

Особливо негативний вплив на діяльність архівів регіону та їх роль у житті суспільства здійснила політика масових репресій. Намагання влади використати архівні джерела для її забезпечення посилилися після включення галузі до системи НКВС. Оперативна розробка документів була визначена провідним напрямом діяльності архівних установ. Із метою досягнення максимальної ефективності цієї роботи в колективах останніх створювалася атмосфера заляканості та пошуку ворогів. Під загрозою репресій керівництво переводило найбільш здібних працівників на виконання оперативних завдань НКВС, що послаблювало кадрове забезпечення інших напрямів діяльності архівів регіону. Пошук компрометуючої інформації на невинних людей зробив архівістів вимушеними співучасниками політики репресій. Необхідність здійснення оперативної розробки фактично протиставила діяльність архівів Сумщини інтересам українського суспільства.

Загальна тенденція обмеження свободи слова та вільного доступу до інформації, характерна для тоталітарної держави взагалі і для НКВС зокрема, зумовила засекречення роботи архівів та значної частини їхньої документальної бази. Підпорядкування архівної галузі НКВС прискорило оформлення в архівах Сумщини відділів секретних фондів, а також і процес засекречення документів загального зберігання. Пріоритетне становище секретних відділів виявлялося у структурі архівних установ усіх рівнів (у тому складі і архівів Сумської області).

– Особливості стану та діяльності архівів Сумщини в період Другої світової війни визначалися суттєвим ускладненням загальних суспільно-політичних та соціально-економічних факторів. Жорсткі риси сталінського тоталітарного режиму посилилися законністю воєнного часу. Специфіка репресій на початку війни вимагала форсування темпів оперативної розробки архівних матеріалів. Війна спричинила

загострення проблем кадрового забезпечення, а також збереження матеріальної і документальної бази архівів Сумської області.

Державні заходи щодо порятунку документальних матеріалів архівів регіону на початковому етапі війни виявилися неефективними. Згубні наслідки для долі ретроспективної спадщини мали такі фактори: 1) невідповідність влади до евакуації; 2) ставлення до архівних джерел як до засобу обслуговування державної, в першу чергу, репресивної політики. У розпорядженні НКВС та керівництва галузі щодо евакуації і розвантаження архівів був наявний пріоритет справ секретних фондів, необхідних для проведення репресій. Із Сумського обласного архіву та Глухівського філіалу секретні матеріали були евакуйовані, з Роменського та Конотопського філіалів навіть таку групу джерел вивезти не встигли. Причиною загибелі загальних фондів Глухівського філіалу були вказівки знищувати матеріальні ресурси при відступі Червоної Армії. Свідоме спалення цінних історичних документів цього архіву було злочином влади щодо майбутнього культурно-духовного розвитку українського суспільства. У перші місяці війни працівники архівів Сумщини здійснювали заходи з порятунку приміщень та документів під час бомбардувань, а також форсували оперативну розробку. Основними видами робіт архівістів регіону в евакуації були впорядкування та оперативна розробка документів.

Окупована територія Сумської області була включена до військової зони, спочатку – прифронтової, а потім – тилової її частини. Архіви у містах Суми, Ромни та Конотоп були підпорядковані відділам просвіти і пропаганди міських управ. Заходи нової влади з організації роботи цих архівів, впорядкування приміщень та документів були зумовлені, по-перше, загальним процесом налагодження функціонування державних установ на окупованих територіях; по-друге, необхідністю використання архівних джерел в інтересах рейху. У питаннях кадрового забезпечення органами місцевого цивільного управління активно використовувався радянський досвід, а також відповідний політико-ідеологічний підхід до підбору працівників.

Робота архівів Сумщини за окупації здійснювалася на напрямках впорядкування приміщень; збереження, охорони та архівно-технічної обробки документів; концентрації матеріалів установ, створених за нової влади; використання документів та літератури з науково-довідкових бібліотек. Збереження більшості матеріалів Роменського і Конотопського філіалів і частини документів Сумського обласного архіву мало позитивне значення для подальшого розвитку архівної

галузі регіону (особливо у порівнянні з долею Глухівського архіву). З іншого боку, окупаційна влада розглядала архівні джерела як трофей, а не як надбання українського народу. Наслідком такого ставлення до архівів була втрата значної частини документальної спадщини регіону.

Відновлення функціонування архівів після звільнення області від загарбників відбувалося у загальному руслі налагодження роботи державних установ і відбудови господарства. Заходи влади, НКВС, керівництва галузі щодо розгортання роботи архівних установ та організації збирання документів періоду війни були ефективними. У даному випадку тотальна централізація життя держави і суспільства, а також приналежність архівних установ до системи НКВС зумовили позитивні результати. На завершальному етапі війни діяльність архівних працівників області мала вагоме суспільне значення на різних напрямках. Впорядкування зруйнованих архівних приміщень було матеріальною основою збереження документів для наступних поколінь. Збирання архівістами матеріалів періоду війни та окупації забезпечило можливість подальшого використання цих джерел в інтересах як держави, так і суспільства. Пошук та відкладання в архівах документів воєнної доби – це концентрація історичної пам'яті про війну, що мало вагоме культурно-духовне та науково-історичне значення. Зібрані документи виявилися корисними при складанні актів про збитки, що були нанесені загарбниками громадянам, підприємствам та установам області. Осягнення масштабів руйнувань у регіональному та республіканському вимірах мало економічне і суспільно-політичне значення. Практичне виявлення документів у архівах регіону сприяло прискоренню відбудови та налагодженню виробничого процесу на підприємствах області. В умовах продовження війни, господарської розрухи, нестачі робочих рук економія сил та коштів була важлива як для держави, так і для суспільства.

Наслідки війни – руйнування архівних приміщень, численні перевезення матеріалів та збирання великої кількості нових фондів – зумовили особливу актуальність заходів зі збереження та науково-технічної обробки документів. На цих напрямках архівної роботи позитивної оцінки заслуговують як організаційні заходи влади і керівництва галузі, так і самовіддана праця архівістів регіону. В результаті було закладено основи для тривалого і ефективного використання документів у інтересах державного керівництва, а також і для задоволення соціально-економічних та духовних потреб українського суспільства.

Зміни у репресивній діяльності режиму на завершальному етапі війни зумовили суспільну значущість навіть напряду оперативної розробки архівних документів. Під час аналогічної роботи наприкінці 1930-х років архівісти були змушені шукати дані, пов'язані із соціальним походженням та переконаннями громадян, на основі яких переслідувалися невинні люди. На завершальному етапі війни допомога архівів у пошуку осіб, які дійсно чинили злочини (карателів, фашистських посібників тощо), відповідала потребам не тільки держави, а й громади. З іншого боку, переслідування невинних владою продовжувалося, і архівісти знову стали його вимушеними співучасниками.

– Специфіка роботи архівів Сумщини у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років визначалася економічними та суспільно-політичними умовами повоєнного періоду. Негативний вплив на діяльність архівів регіону здійснили господарська розруха та жорсткий сталінський тоталітарний режим, а позитивний – суспільні настрої патріотичного піднесення та значні мобілізаційні можливості радянської політичної системи.

Повоєнні економічні умови визначили актуальність використання архівних джерел у народногосподарських цілях. Потреби відбудови спричинили форсовані темпи, значні обсяги та ефективність роботи з практичного виявлення документів у 1946 – 1948 рр. Виявлені архівістами області справи дали значний економічний ефект при відновленні промисловості, сільського господарства, житлово-комунальної сфери регіону. Архівні працівники області здійснили внесок і у відбудову Молдавської РСР. Робота архівів Сумщини на напрямі практичного виявлення мала не тільки економічне, а й суспільне значення. Використання архівних джерел забезпечило економію матеріальних і людських ресурсів, пришвидшило відродження господарства, покращило життя людей. Уповільнення практичного виявлення документів, зниження ефективності використання архівних даних на початку 1950-х років було зумовлено завершенням відбудови.

Розгортання політики масових репресій у повоєнні роки спричинило форсування темпів і збільшення обсягів оперативної розробки архівних джерел. Завдання на цьому напрямі встановлювалися в залежності від конкретної репресивної діяльності режиму. Оцінка ж суспільного значення роботи архівістів регіону на оперативному напрямі потребує виваженого і об'єктивного підходу. Розробка документів періоду окупації була не тільки виконанням владних завдань, а й внеском у загальносуспільну справу. Викриття та покарання посібників

фашистів, винних у загибелі та стражданнях людей, було необхідним для подальшого розвитку як держави, так і громади. З іншого боку, архівісти опинилися між владою і суспільством, оскільки були змушені включати до списків-довідників і звичайних працівників підприємств та установ часів окупації.

Розгортання нових репресивних кампаній зумовило необхідність оперативної розробки документів, що не відносилися до періоду окупації. НКВС та керівництво галузі знову спрямовували архівістів на пошук компрометуючої інформації на невинних людей, чим протиставляли діяльність архівів інтересам суспільства. На визначення завдань із оперативної розробки впливала внутрішня і зовнішня політика радянської тоталітарної держави. Архівісти Сумщини вишукували компрометуючі матеріали на посібників англо-американського імперіалізму, шпигунів, диверсантів та інших категорій «ворогів народу»; брали участь у документальному забезпеченні антиєврейської репресивної кампанії. У даному випадку архівні працівники регіону були використані владою як знаряддя проти громадськості. Негативним було і відновлення пріоритетного становища напряму оперативної розробки, оскільки архівісти першочергово виконували завдання, що не входили до їх професійних обов'язків. В умовах нестачі кваліфікованих спеціалістів та необхідності впорядкування документів можливості досягнення вагомих результатів на інших напрямках діяльності архівів значно обмежувалися.

– Суспільно-політичні, економічні та культурні зміни періоду «відлиги» зумовили формування нових тенденцій у розвитку архівної галузі регіону. Процес розсекречення архівних матеріалів і друкованих видань в архівах Сумщини був невід'ємною частиною політики десталінізації та демократизації. В означеному руслі було припинено і ганебний напрям оперативної розробки архівних документів. Ці зміни мали прогресивне суспільне значення. Архіви та їхні працівники перестали бути знаряддям влади проти громадськості, а розсекречені матеріали стали на службу науки і суспільства. Введення до загального користування широкого кола архівних джерел та літератури дозволило і фахівцям, і пересічним громадянам ознайомитися з новими фактами історії України. В той же час процес розсекречення документів в архівах увібрав у себе як позитивні риси, так і обмеженість та непослідовність змін періоду «відлиги». Певна секретність у роботі архівів була збережена; розсекречення архівних джерел мало суперечливий і непослідовний характер; загальне уповільнення десталінізаційних

та демократичних процесів у першій половині 1960-х років зумовило тенденцію «зворотного» руху в процесі розсекречення документів.

Реорганізації доби «відлиги» мали неоднозначний вплив на роботу архівів регіону. Прогресивним актом було виведення архівної галузі зі структури органів внутрішніх справ. На регіональному рівні Архівний відділ УНКВС у Сумській області був переданий у відання виконавчого комітету рад депутатів трудящих та Архівного управління при РМ УРСР. Ця реорганізація супроводжувалася позитивним процесом обмеження жорсткої централізації управління архівними установами Сумщини. Зміни ж адміністративно-територіального устрою Сумської області зумовили нестабільність мережі районних архівів, загострення проблеми забезпечення архівів приміщеннями, порушення умов зберігання документів, зростання обсягів додаткових робіт із перевезення і впорядкування матеріалів. Поділ виконавчих комітетів Сумської обласної ради на промислові і сільські також ускладнив процес керівництва архівами. нестабільність та невиправдані перебудови у роботі архівних установ регіону заважали працівникам повноцінно виконувати свої фахові завдання.

Специфіка практичного виявлення документів у роки «відлиги» була зумовлена зменшенням економічних потреб у архівних даних та непродуманістю розпоряджень керівництва. Економічний розвиток другої половини 1950-х – початку 1960-х років не потребував широкого спектру практичного виявлення документів. Інформація архівних джерел використовувалася, переважно, при вивченні історії господарського розвитку, а також у статистичних дослідженнях. Відповідно спостерігалось протиріччя між значним обсягом роботи, що здійснювалася архівістами регіону на цьому напрямі, і її низькою ефективністю. Незначне практичне використання виявлених документів було зумовлено суттєвим зменшенням запитів господарських установ, швидким «старінням» технічної документації, а також самим характером розпоряджень керівництва на цьому напрямі. У ряді завдань із самого початку було закладено відсутність економічної цінності інформації, на пошук якої спрямовувалися архівісти.

– Динаміка процесів матеріального та кадрового забезпечення архівних установ Сумщини в період із кінця 1930-х до початку 1960-х років була нерівномірною, на її поступальний розвиток негативний вплив здійснили умови Великої Вітчизняної війни.

У передвоєнні роки потребували нагального вирішення такі проблеми матеріального забезпечення архівів: створення нормальних умов праці та збереження документів, поширення площ архівосховищ в історичних архівах, надання приміщень районним і міським архівам. Суттєвих заходів на цьому напрямі наприкінці 1930-х років здійснено не було.

Під час бойових дій та окупації приміщення архівів регіону зазнали значних пошкоджень, їх відновлення розпочалося одразу після звільнення населених пунктів області від загарбників. У повоєнні роки проблеми матеріального забезпечення архівів Сумщини вирішувалися у загальному контексті розвитку господарства УРСР та області. Відродження основних галузей економіки спричинило збільшення капіталовкладень в архівну сферу, активізацію ремонту та обладнання обласного архіву і філіалів, надання приміщень районним та міським архівам. Відбудова матеріальної бази архівних установ Сумщини завершилася у роки четвертої п'ятирічки. З іншого боку, на початок 1950-х років не було вирішено важливі матеріальні проблеми, зокрема збільшення площі архівосховища обласного архіву та забезпечення приміщеннями усіх районних і міських архівів.

Загальне зміцнення будівельних та індустріальних галузей у другій половині 1950-х – на початку 1960-х років створило сприятливе підґрунтя для покращення матеріальної бази архівів регіону. Спільними зусиллями місцевих органів радянської влади та архівістів було досягнуто успіхів у забезпеченні приміщеннями та обладнанням районних і міських архівів. Реальна участь центральної влади у зміцненні матеріальної бази архівів регіону спостерігалася у першій половині 1960-х років, зокрема і початок будівництва нового приміщення Сумського обласного архіву.

Протягом всього періоду кінця 1930-х – початку 1960-х років основною кадровою проблемою архівів регіону був низький освітній рівень працівників. У передвоєнні і повоєнні роки, у більшості, здійснювалося підвищення загальноосвітнього, за доби «відлиги» – фахового рівня архівних співробітників.

Напередодні війни кадрову політику в архівах визначали як негативні фактори (жорсткий тоталітарний режим), так і позитивні (курс влади та керівництва галузі на підвищення освітнього рівня працівників). В архівах регіону було проведено «кадрові чистки», встановлено пріоритетність політичного підходу до підбору працівників, посилено контроль за трудовою дисципліною, дотриманням внутрішньогалузевої субординації. З іншого боку, державою та керівництвом галузі створювалися умови для здобуття співробітниками заочної фахової

освіти, підвищення кваліфікації на курсах та заняттях за місцем роботи. В архівах Сумщини було дещо призупинено плинність кадрів, залучено працівників до різних форм підвищення кваліфікації, але проблему низького освітнього та фахового рівня співробітників подолано не було.

У другій половині 1940-х років загострення проблем кадрового забезпечення в архівах регіону (низький освітній рівень співробітників, недокомплект штатів) було зумовлено демографічними втратами та неможливістю одержання освіти в роки війни. Позитивне значення мав незмінний курс радянської влади на поширення системи заочної освіти та організацію різних форм підвищення кваліфікації. На початок 1950-х років в архівах регіону було укомплектовано штати, працівники підвищували рівень фахових знань на заняттях за місцем роботи, курсах, заочних відділеннях вузів. У той же час проблему здобуття науковими співробітниками вищої фахової освіти вирішено не було. Окреслені позитивні здобутки обмежувалися такими негативними рисами кадрової політики доби сталінізму: політизація процесу підбору і підготовки кадрів, створення у колективах атмосфери підозрілості та пошуку ворогів.

У динаміці кадрового забезпечення архівів регіону другої половини 1950-х – початку 1960-х років, попри суттєву різницю політичних умов сталінізму та «відлиги», спостерігалася спадковість позитивних тенденцій, започаткованих у попередні роки. В першу чергу, це – продовження владного курсу на залучення працівників до заочної форми здобуття освіти та занять із підвищення кваліфікації. На середину 1960-х років проблема низького освітнього та фахового рівня співробітників була вирішена в основному в обласному архіві та філіалах і, частково, – в районних та міських архівах. Позитивною ознакою періоду «відлиги» було відмежування фахових занять архівістів від процесу отримання та обговорення політичної інформації, а також приділення уваги вивченню історії рідного краю.

– Зміст, особливості та значення діяльності архівів Сумщини щодо задоволення духових потреб суспільства визначалися політичними умовами періодів сталінізму та «відлиги». За сталінського тоталітарного режиму кінця 30-х – початку 50-х років ХХ ст. на вказаний напрям діяльності архівів негативно впливали такі чинники: обов'язкова тематика та пропагандистські цілі використання документів; необґрунтоване засекречення та «ілюстративний» характер підбору архівних джерел; жорсткий контроль за роботою дослідників; атмосфера підозрілості в колективах архівів; обмеження творчої ініціативи архівістів та відволікання їх на оперативну розробку.

У передвоєнні роки в роботу архівних установ жорстко впроваджувалися владні переконання щодо цілей і характеру використання ретроспективних документів. Результатами історико-видавничої та експозиційної роботи архівів регіону наприкінці 30-х років ХХ ст. були достатні кількісні та невисокі якісні показники. Жодного збірника документів видано не було, пропагандистські статті мали мінімальне значення як для розвитку історичної науки, так і для прогресу суспільства. З іншого боку, за тогочасного невисокого освітнього рівня населення, наведення історичних фактів навіть у пропагандистських статтях та експозиціях частково виконувало культурно-просвітницьку функцію.

У роки Другої світової війни особливе суспільне значення мало збереження документальної бази архівів області та збирання матеріалів воєнного періоду, щоб забезпечити можливість їхнього використання в майбутньому. Заходи влади щодо порятунку історично-цінних архівних джерел на початку війни виявилися неефективними, а організація збирання документів воєнного періоду на її завершальному етапі заслуговує позитивної оцінки. Концентрація ж в архівах регіону джерел Другої світової війни забезпечила основи для задоволення духовних потреб як тогочасного, так і наступних поколінь.

Можливості творчого підходу до використання архівних джерел у статтях та виставках у роки війни були обмежені не тільки рамками пріоритетних тем, а й необхідністю пошуку документальних «ілюстрацій» до владних вказівок. Ведення архівної інформації до соціального обігу спрямовувалося на «правильне» висвітлення боротьби з германської агресією, для чого були вказані і певні факти з історії України. Але, з іншого боку, перемога над ворогом була спільною кінцевою метою як держави, так і суспільства, – і це в деякій мірі виправдовувало пропагандистську орієнтацію означеної діяльності архівів.

У повоєнні роки сталінським режимом було повністю відновлено комплекс негативних факторів, що визначали роботу архіву на напрямі задоволення духовних потреб суспільства. Архіви продовжували обслуговувати тоталітарну верхівку, документально забезпечували її репресивні кампанії та пропагандистські заходи. Використання архівних джерел у публікаціях, радіопередачах, виставках, роботах дослідників було значно обмежено засекреченням документів, посиленням цензури та контролю за видавництвом. Специфікою історико-видавничої діяльності архівістів регіону у повоєнні роки було протиріччя між значним обсягом роботи по підготовці науково-значущих видань і

відсутністю їх публікації. Експозиційні та лекційні заходи архівів, попри пропагандистське спрямування, в умовах патріотичного піднесення задовольняли певні духовні потреби суспільства.

Під впливом прогресивних тенденцій доби «відлиги» було розширено рамки використання документів, пом'якшено цензуру, спрощено контроль за видавництвом. У діяльності архівів щодо задоволення духовних потреб суспільства спостерігалось збільшення уваги до її культурно-освітнього аспекту. Архіви наблизилися до громадськості як орієнтацією на реальні потреби суспільства, так і залученням широкого кола громадян до роботи з документами. В той же час половинчатість і непослідовність суспільно-політичних змін періоду зумовили збереження певних негативних чинників, сформованих за доби сталінізму. Пріоритетна тематика виявлення та використання історичних документів, визначена у попередні роки, суттєво не змінилася. Спрямування архівістів на пошук «ілюстрацій» до також незмінної офіційної трактовки історії України або певних заходів владної політики – зберігалось. Зміст ретроспективної інформації, що вводилася до соціального обігу, контролювався і в період «відлиги». Відділи секретних фондів та спецфонди науково-довідкової літератури продовжували існувати в архівах, так само, як і система допусків до роботи з цими матеріалами.

При оцінці внеску архівістів регіону у розвиток історичної науки відмічаємо другу половину 50-х – першу половину 60-х років ХХ ст., оскільки саме тоді були видані три збірники документів і путівник. Пом'якшення системи цензури та спрощення партійно-державного контролю за видавництвом дали можливість архівістам довести роботу з підготовки цих збірників до кінцевого результату. Здобутками у використанні архівних матеріалів у пресі позитивно (як кількісно, так і якісно) виділяється саме невеликий відрізок передвоєних років. Недостатня робота керівництва обласного архівного відділу та директорів архівів щодо публікації робіт, підготовлених архівістами, спостерігалася протягом всього періоду кінця 30-х – початку 60-х років ХХ ст.

Отже, особливості діяльності архівів Сумщини на різних етапах періоду кінця 1930-х – початку 1960-х років розкривають важливі аспекти взаємовідносин державних структур і суспільства в Радянській Україні. За сталінізму використання документів, які є народним надбанням, було спрямовано на забезпечення пропагандистських і репресивних заходів правлячої верхівки. Архіви перебували між владою, що намагалася поставити історичні джерела на службу політиці, і суспільством, яке

потребувало неупередженого і гуманістичного подання ретроспективної інформації. Лібералізація режиму у другій половині 1950-х – на початку 1960-х років зупинила ганебну практику застосування архівних документів у якості зняття проти громадськості. Але за «відлиги» не було встановлено справжнього демократичного устрою – і діяльність архівів відобразила непослідовність і половинчатість змін періоду.

Наразі український народ обрав курс на розбудову правової, соціальної, демократичної держави. Прогресивні політичні перетворення забезпечують спрямування вітчизняних архівів на задоволення суспільних потреб, що є важливим фактором успішного розвитку нашої країни у майбутньому.

Таблиця 1

**Зміни адміністративно-територіального устрою Сумської області
(друга половина 1950-х - перша половина 1960-х рр.)**

№	Назви районів, що були				відновлені	перехідні до іншої області	встановлені в цілому
	ліквідовані						
№	1957 р.	1959 р.	1960 р.	1962 р.	За Указом Президії ВР УРСР від 4 січня 1965 р.		
1	Дубов'язівський	Глинський	Смілівський	Великописарівський	Краснопільський	Талалаївський	Охтирський
2	Миропільський	Грунський		Зноб-Новгородський	Липоводолінський		Липоводолінський
3	Синівський	Шалигіївський		Краснопільський	Недригайлівський		Буринський
4	Шпегівський			Липоводолінський	Путиньський		Глухівський
5				Недригайлівський	Трошчанський		Конотопський
6				Путиньський	Шосткінський		Краснопільський
7				Трошчанський			Кролевецький
8				Шосткінський			Лебедівський
9				Увінівський			Білопільський
10				Хотинський			Недригайлівський
11				Червоний			Роменський
12				Ямпільський			Путиньський
13							Середньобудський
14							Сумський
15							Трошчанський
16							Шосткінський

Таблиця складена за матеріалами: Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. – С. 275–278, 282–284 ; Держархів Сумської обл., ф. Р-2445, оп. 1, спр. 800-б, арк. 1.

Таблиця 2

**Матеріально-технічне забезпечення районних та міських архівів
Сумської області станом на 1 вересня 1965 р.**

№	Районні архіви			Міські архіви		
	Назва архіву	Оцінка приміщення; обладнання	Ступінь завантаженості документами	Назва архіву	Оцінка приміщення; обладнання	Ступінь завантаженості документами
1	Охтирський	Суше, стелажі	85 %	Конотопський	Суше, стелажі	50 %
2	Білопільський	Суше, стелажі	65 %	Роменський	Суше, стелажі	60 %
3	Буринський	Сире, стелажі	90 %	Сумський	Суше, стелажі	70 %
4	Глухівський	Суше, капітальний ремонт	70 %	Шосткінський	Суше, стелажі	80 %
5	Конотопський	Суше, стелажі	5 %			
6	Краснопільський	Суше, стелажі	70 %			
7	Кролевецький	Суше, стелажі	90 %			
8	Лебединський	Напівіцвал, стелажі	75 %			
9	Липово- Долинський	Суше, стелажі	80 %			
10	Недригайлівський	Суше, стелажі	90 %			
11	Пупівський	Суше, стелажі	85 %			
12	Роменський	Суше, стелажі	65 %			
13	Середино- Будський	Суше, стелажі	60 %			
14	Сумський	Суше, стелажі	75 %			
15	Тростянецький	Суше, стелажі	85 %			
16	Шосткінський	Суше	0 % (створений у 1965 р.)			

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.:
ф. Р-2445, оп. 1, спр. 800-б, арк. 3-6.

**Виявлення документальних матеріалів на історичну тематику в архівах
Сумської області (1946 – 1953 рр.)**

Рік	Назва архіву	Тематика, за якою проводилося виявлення документів
1946	Сумський обласний	–
1946	Роменський філіал	–
1946	Конотопський філіал	Історія революційного робітничого руху.
1947	Сумський обласний	– Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Сумщині; – Боротьба за Жовтень на Україні; – Історія партійної організації на Україні.
1947	Роменський філіал	– Звірства німецької окупаційної влади по відношенню до радянських громадян (фотодокументи); – Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні.
1947	Конотопський філіал	– Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Сумщині; – Історія революційного робітничого руху.
1948	Сумський обласний	– Історія архівної справи в Україні (до 30-річчя Ленінського декрету); – Історія КП(б)У; – Участь В. Леніна і Й. Сталіна у створенні Радянської держави; – Стан народної освіти на Сумщині до революції; – Партизанський рух у Впчизнянній війні на Сумщині (по 15-ти районам області); – Воєнні поселення на Україні.
1948	Роменський філіал	Історія КП(б)У.
1948	Конотопський філіал	– Воєнні поселення на Україні; – Боротьба за Жовтень на Конотопщині; – Історія КП(б)У.
1949	Сумський обласний	– Життя і діяльність В. Леніна і Й. Сталіна; – Пріоритет російської науки; – Історія архівної справи на Україні; – Історія КП(б)У; – Радянські листівки; – До дня 70-річчя Й. Сталіна.

1949	Роменський філіал	—
1949	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Російські першовідкривачі, винахідники, раціоналізатори; – Листівки України періоду громадянської війни; – Історія КП(б)У; – Життя і діяльність В. Леніна і Й. Сталіна; – Пріоритет радянської науки і техніки.
1950	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Велика Жовтнева Соціалістична революція на Україні; – Історія колгоспного будівництва на Україні 1917 – 1921 рр.; – Пріоритет нашої вітчизняної науки, техніки і культури; – Життя і діяльність В. Молотова; – Агресивні плани і дії американо-англійських інтервентів; – Полководець М. Кутузов; – Життя і творчість видатних російських вчених Докучаєва, Менделєєва, Павлова, Пирогова, Попова; – Комуністичні суботники.
1950	Роменський філіал	Революційний рух на Україні 1870 – 1880 рр.
1950	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Життєдіяльність І. Мічуріна; – Робочий рух на Україні у 70 – 80-ті рр. XIX ст.; – Селянський рух наприкінці XIX – на початку XX ст.; – Робітничий рух в 1893 – 1904 рр.; – Життєдіяльність М. Кутузова; – Розвиток соціалістичного змагання, стаханівського руху; – Селянський рух в період сталинської реакції.
1951	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Робочий рух та розповсюдження марксизму на Україні; – Пріоритет вітчизняної науки, техніки і культури; – Більшовицькі листівки періоду громадянської війни; – Більшовики Сумщини – організатори і керівники партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни; – Історія виникнення і розвитку Сумської суконної фабрики; – Історія м. Суми; – Історія революційного руху на Сумщині.
1951	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Історія КП(б)У; – Робочий рух та розповсюдження марксизму на Україні.
1951	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Сільське господарство, колективізація на Конотопщині; – Розвиток народної освіти, охорони здоров'я на Конотопщині; – Раціоналізатори на Конотопщині; – Робітничий клас України у боротьбі за відновлення народного господарства (1921 – 1925 рр.); – Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції; – Історія суспільного і революційного руху; – Історія міст Конотопського району.
1952	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Історія Комуністичної партії України; – Боротьба радянського народу проти інтервенції в роки громадянської війни; – Історія коопетив незаможних селян.

1952	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Історія Комуністичної партії України; – Боротьба радянського народу проти інтервенції в роки громадянської війни; – Історія комітетів незможних селян.
1952	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Стаханівський рух в Україні і на Конотопщині; – Розвиток колективізації, сільського господарства та промисловості; – Діяльність комітетів незможних селян; – Життя і діяльність Г. Петровського; – Внутрішньополітичне накопичення і розвиток важкої індустрії; – Підвищення політичної активності робітничого класу.
1953	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Робітничий клас УРСР у боротьбі за відновлення промисловості; – Боротьба проти іноземних загарбників на Україні в роки громадянської війни та іноземної інтервенції; – Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні (1917– 1920 рр.); – Розвиток сільського господарства та промисловості; – Історія комітетів бідноти.
1953	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Робочий рух на Україні наприкінці ХІХ ст. (1883– 1900 рр.); – Боротьба проти іноземних загарбників на Україні в роки іноземної інтервенції і громадянської війни; – Робочий клас УРСР і боротьба за відновлення народного господарства (1921– 1925 рр.); – Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні.
1953	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Боротьба проти іноземних загарбників на Україні в роки іноземної інтервенції і громадянської війни; – Розвиток сільського господарства в СРСР; – Робочий клас у боротьбі за відновлення і розвиток народного господарства, за соціалістичну індустріалізацію країни; – Розвиток колективізації на Конотопщині.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-4941, оп. 2, спр. 31, арк. 1 зв.; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 78, арк. 3-5; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 21, арк. 39; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 45, арк. 3-4; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 29, арк. 11; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 97, арк. 5; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 30, арк. 32, 53; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 111, арк. 17; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 73, арк. 6-7; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 39, арк. 23; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 88, арк. 7; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 133, арк. 47; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 44, арк. 14, 20-21; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 105, арк. 15; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 35, арк. 1.

Таблиця 4

Робота дослідників в читальних залах архівів Сумщини
(1946–1953 рр.)

Рік	Назва державного архіву	Кількість осіб	Відомості про дослідників	Теми дослідження (вказані без відповідності даним про дослідників)
1946	Сумський обласний	9	– Співробітники музею, – представник ЦК ВКП(б), – представник Управління у справах сільськогосподарського будівництва при РМ УРСР та ін.	– Революційні події на Сумщині (1905–1917 рр.); – Збитки народному господарству від німецької окупації; – 50-річний ювілей заводу імені М. Фрунзе; – Історія ВКП(б); – Окупаційний режим німецької окупації на Україні.
1946	Роменський, Конотопський філіали	12	–*	–*
1947	Сумський обласний	13	– Представники інститутів, технікумів; – представники різних державних установ, – працівники відділу пропаганди обкому КП(б)У та ін.	– Збитки, нанесені фашистськими окупантами населенню області; – Історія міської публічної бібліотеки; – Розвиток промисловості на Сумщині за 30 років; – Розвиток шкіл на Сумщині за 30 р.
1947	Роменський філіал	15	– Лікарі, – вчителі-історики.	– Перегляд фондів роменських лікарень, газетних матеріалів.
1947	Конотопський філіал	4	–	–
1948	Сумський обласний	29	– Співробітник Сумоблпартархіву; – історичний гурток жіночої школи № 2 м. Суми (10 чол.)	– Участь В. Леніна і Й. Сталіна в створенні Радянської Української держави; – Партизанський рух в громадянську війну і Вітчизняну.
1948	Роменський філіал	15	– Працівники газети «Прапор Жовтня», – юристи, – вчителі та ін.	– Історія розвитку промисловості і сільського господарства на Роменщині та ін.
1948	Конотопський філіал	4	–	–
1949	Конотопський філіал	2	– Співробітники краснавчого музею.	–

1949	Сумський обласний	29	<ul style="list-style-type: none"> – Науковий співробітник вищої партійної школи при ЦК КП(б)У; – викладачі Глухівського та Сумського педагогічних інститутів; – інспектор обласного відділу народної освіти; – співробітник Сумського історико-краєзнавчого музею та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Об'єднувальний рух на Україні за створення СРСР; – Більшовики Сумщини у боротьбі за відбудову і організаційно-господарське зміцнення колгоспів області; – Революційний рух на Сумщині у 1905 – 1907 рр.; – Відбудова і розвиток радянської школи після Втчизняної війни; – Відновлення радянської влади на Сумщині; – Трошова реформа 1921 – 1923 рр. та ін.
1949	Роменський філіал	5	<ul style="list-style-type: none"> – Представники Роменської вуглевої фабрики; – юристи; – вчителі та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Аналіз виконання виробничих планів фабрики у порівнянні з попередніми роками; – Встановлення відчуженості власності на будинки; – Історія м. Ромни і Роменського району та ін.
1950	Сумський обласний	20	<ul style="list-style-type: none"> – Викладачі вчительського інституту (м. Глухів), педінституту (м. Суми); – інспектор облвідділу народної освіти; – аспірант Харківського педінституту; – гвардії підполковник; – завідуючий облліту; – співробітники газети «Більшовицька зброя» та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Більшовики Сумщини у боротьбі за відбудову колгоспів; – Відбудова та подальший розвиток радянської школи після Втчизняної війни; – Конотопщина у роки Втчизняної війни 1941 – 1945 рр.; – Розгром першого походу Антанті; – Революційний рух на Сумщині 1905 – 1907 рр.; – Повстання селян в селі Нижня Сироватка у 1905 р.; – Історія м. Суми та ін.
1950	Конотопський філіал	3	–	<ul style="list-style-type: none"> – Історія Конотопського державного електромеханічного заводу; – Історія м. Конотоп; – Розвиток народної освіти на Конотопщині та ін.

1950	Роменський філіал	5	–	<ul style="list-style-type: none"> – Вибори до Державної думи на Роменщині; – Партизанський рух на Роменщині; – Розвиток народної освіти та охорони здоров'я у порівнянні з дореволюційною Росією; – Соціалістична реконструкція сільського господарства та ін.
1951	Сумський обласний	12	–	<ul style="list-style-type: none"> – Історія виникнення і розвитку Сумської суконної фабрики; – Історія м. Суми; – Історія революційного руху; – Захоплення радянської влади на Сумщині; – Колективізація на Сумщині; – Більшовики Сумщини – організатори і керівники партизанського руху; – Збитки, нанесені в період окупації діячим будинкам; – Більшовики Сумщини у боротьбі за відбудову колгоспів (1943– 1945 рр.) та ін.
1951	Конотопський філіал	3	–	<ul style="list-style-type: none"> – Боротьба трудящих Чернігівщини проти німецьких окупантів (1918 р.); – Історія розвитку трудового господарства на Україні; – Розвиток економіки краю в період довоєнних сталінських п'ятирічок.
1951	Роменський філіал	5	–	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток народної освіти на Роменщині з 1917– 1941 рр.; – Захоплення Радянської влади на Роменщині та ін.
1952	Сумський обласний	2	<ul style="list-style-type: none"> – Директор Сумського педінституту; – викладач основ марксизму-ленінізму Київського медичного інституту. 	<ul style="list-style-type: none"> – Століпінська аграрна реформа і її соціально-економічні наслідки; – Більшовики України у боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів у період 3-ї сталінської п'ятирічки.

Рік	Назва державного архіву	Кількість осіб	Відомості про дослідників	Теми дослідження (вказані без відповідності даним про дослідників)
1952	Конотопський філіал	3	–	– Історія м. Конотоп; – Колгоспне будівництво в період довоєнної сталінської п'ятирічки; – Історія меліорації на Конотопщині.
1952	Роменський філіал	5	–	– Історія технікуму механізації; – Розвиток Роменського плодово-консервного заводу; – Правила науково-технічного оформлення документів та ін.
1953	Сумський обласний	2	– Студент Московського державного університету; – науковий співробітник Сумського обласного партійного архіву.	– Колективізація сільського господарства на Сумщині у 1928–1936 рр.; – Революція 1905 р.; – III з'їзд РСДРП, виявлення документів за підписами В. Леніна, Й. Сталіна.
1953	Роменський філіал	4	–	– Про прибутковість від махорки по колгоспу ім. М. Хрущова за 1948–1949 рр.; – Історія Роменської метеорологічної станції; – Архитектура і живопис XVIII–XIX століття; – Учбові програми Роменської фельдшерсько-акушерської школи.
1953	Конотопський філіал	1	–	Колективізація на Конотопщині.

* у звітній документації даних не наведено.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 42, арк. 3 зв. – 4; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 13, арк. 21; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 15, арк. 26 зв.; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 73, арк. 6; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 22, арк. 6; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 60, арк. 13; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 31, арк. 11; ф. Р-5802, оп. 3, спр. 85, арк. 7; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 45, арк. 21; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 97, арк. 6; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 29, арк. 8; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 30, арк. 54; ф. Р-5802, оп. 3, спр. 98, арк. 6; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 111, арк. 17; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 35, арк. 17, 22; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 121, арк. 7; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 39, арк. 19, 25; ф. Р-5802, оп. 3, спр. 121, арк. 8; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 44, арк. 14, 25, 32; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 133, арк. 45-46; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 85, арк. 6; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 78, арк. 18.

Таблиця 5

**Робота дослідників в читальних залах архівів
Сумської області у 1954 – 1964 рр.**

Рік	Назва державного архіву	Кількість осіб	Відомості про дослідників	Тематика дослідження (наведено без відповідності відомостям про дослідників)
1954	Сумський обласний	8	– Кандидат істор. наук; – студенти; – наукові співробітники краєзнавчого музею; – секретар хіміко-технологічного технікуму.	– Боротьба за встановлення радянської влади на Україні; – Радянське будівництво на селі 1921 – 1925 рр.; – Червона гвардія на Сумщині; – Розвиток капіталізму на Україні у пореформений період та ін.
1954	Роменський філіал	3	—*	– Історія розвитку Роменського машинобудівного заводу; – Архітектура XVIII століття; – Комуністична партія – організатор трудового підйому робітничого класу в період вирішальних перемог у Великій Вітчизняній війні.
1954	Конотопський філіал	1	—*	—*
1955	Сумський обласний	11	– Кандидат істор. наук; – наукові співробітники краєзнавчого музею; – лектори; – екскурсвод дитячої технічної станції; – аспірант Київського держуніверситету; – пенсіонер.	– Розвиток капіталізму в сільському господарстві України; – Революційний рух селян і робітників цукрових заводів 1905 – 1907 рр. на Сумщині; – Революція 1905 – 1907 рр.; – Соціалістичне будівництво в м. Суми та ін.

1955	Роменський філіал	10	Представники: – Роменського РК КПУ, райвиконкому; – красзнавчого музею, – обласного партійного архіву, – воєнного училища; – місцевих підприємств.	– Революційні події на Роменщині 1905 – 1907 рр. та підготовка Великої Жовтневої Соціалістичної революції; – Ознайомлення з планами осушення болот по річках Сулі, Роменці; – Складання перспективних виробничих планів та ін.
1955	Конотопський філіал	3	—*	– Революція 1905 р.; – Більшовицькі організації України у період підготовки і проведення Великої Жовтневої Соціалістичної революції.
1956	Сумський обласний	10	– Кандидат істор. наук, – викладач Київського педагогічного інституту; – студент; – співробітник красзнавчого музею, – учасники революційного руху	– Жовтнева революція на Сумщині; – Господарсько-організаційна діяльність радянської держави в період колективізації; – Більшовицькі організації у боротьбі за встановлення радянської влади на Сумщині.
1956	Конотопський філіал	6	– Студенти; – науковий співробітник Сумського партархіву; – науковий співробітник Конотопського красзнавчого музею; – кореспондент газети «Радянський прапор».	– Більшовицькі організації України у боротьбі за перемогу Жовтневої революції; – Колективізація на Конотопщині; – Розвиток народної освіти в Конотопському повіті в 1913 р.; – Стаханівський рух на заводі «Червоний металіст».
1956	Роменський філіал	4	—*	—*
1957	Сумський обласний	23	– Аспірант; – заввідділом редакції газети «Колгоспне село», – вчитель; – представник Сумського обласного управління сільського господарства; – викладач Харківського інженерно-будівельного інституту та ін.	– Розвиток народної освіти на Сумщині (1917 – 1957 рр.); – Встановлення радянської влади на Сумщині; – Партизанський рух 1918 – 1919 рр.; – Історія села Ярструбене; – Більшовицькі організації Лівобережжя у 1910 – 1914 рр.; – Сільське господарство Сумщини за 40 років та ін.

1957	Роменський філіал	12	—*	— Історія установ охорони здоров'я, народної освіти, — Історія місцевих заводів, місцевого господарства та ін.
1957	Конотопський філіал	18	— Кореспонденти газет; — викладачі ВУЗів; — інспектори районного відділу народної освіти; — вчитель; — співробітники краєзнавчого музею; — лікарі Конотопської міської лікарні; — революціонери 1917 р.	— Розвиток освіти в Конотопському районі (1913 – 1957 рр.); — Розвиток охорони здоров'я в Конотопському районі у 1913 – 1957 рр.; — Революційні події на Конотопщині та ін.
1958	Сумський обласний	35	— Співробітник газети «Ленінська правда»; — студент; — завідувачий відділом агітації і пропаганди Глухівського РК КПУ; — представник облвиконкому; — співробітник Артилерійського училища; — представники відділу агітації і пропаганди Сумського обкому КПУ та ін.	— Бойова і воєнна робота більшовиків міста Харкова і Харківської губернії в революції 1917 р.; — Будівництво і реконструкція промисловості Сумщини в роки індустріалізації; — Комсомол Чернігівщини в роки громадянської війни; — Історія створення партійної організації на Глухівщині; — Боротьба більшовицької преси Сумщини за владу Рад; — Історія більшовицьких організацій Сумщини та ін.
1958	Конотопський філіал	11	—*	— Організація і діяльність комсомольських організацій на Конотопщині; — Промисловість Сумщини в роки індустріалізації; — Економічний розвиток Конотопського району за 1910 – 1940 рр.; — Порівняльні дані по сільському господарству в Конотопському районі за 1930 – 1933 рр.
1958	Роменський філіал	3	— Представник Сумського обласного виконавчого комітету та ін.	— Діяльність комсомолу Роменщини; — Історія підприємств і їхня виробнича потужність.

1959	Сумський обласний	17	<ul style="list-style-type: none"> – Співробітники Охтирського та Сумського краєзнавчих музеїв; – вчитель; – завідуючий відділом пропаганди і агітації Ямпільського РК КПУ; – аспірант; – співробітник інституту економіки АН УРСР; – викладач технікуму; – студенти та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Наш край в роки війни; – Трудящі Сумщини у боротьбі за встановлення радянської влади; – Виникнення машинобудівної індустрії на Україні; – Формування пролетаріату в цукровій промисловості; – Розвиток сільського господарства Сумської області у післявоєнний період; – Історія Охтирського повіту в період 1919 р. та ін.
1959	Роменський філіал	5	—*	<ul style="list-style-type: none"> – Розведення нових порід корів господарства Сумської державної плеємінної станції; – Учасники революційного руху 1905 – 1917 рр.; – Роменський театр до війни;
1959	Конотопський філіал	5	<ul style="list-style-type: none"> – Кореспондент газети «Радянський прапор» та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Боротьба трудящих Конотопа за перемогу Жовтневої революції; – Історія села Підлипного; – Історія Конотопського ПВРЗ; – Економіко-географічна характеристика с. Козацьке.
1960	Сумський обласний	22	<ul style="list-style-type: none"> – Інспектор Сумського обкому КПУ; – викладачі ВУЗів; – вчителі середніх шкіл Хотинського району; – бібліотекар Сумської школи № 12 та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Більшовицька преса Сумщини у боротьбі за перемогу радянської влади (1917 – 1920 рр.); – Господарство Хотинського району в роки 4 – 5-ї п'ятирічок; – Відновлення радянської влади на Сумщині; – Революція 1905 – 1907 рр.; – Селянський рух в Харківській губернії у 1917 р.; – Трудове виховання у дорево-люційній школі на Україні; – Історія сіл, газет області та ін.

1960	Роменський філіал	5	<ul style="list-style-type: none"> – Представник Союзу художників СРСР; – студент; – викладач Запорізького педагогічного інституту та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Історія українського мистецтва; – Розгром німецьких окупантів на Україні у 1918 р.; – Розвиток народної освіти; – Історія роботи Сумської плеємінної станції; – Заготовки продуктів за 1950 – 1955 рр. по Талалаївському району.
1960	Конотопський філіал	9	–*	<ul style="list-style-type: none"> – Промислове будівництво; – Історія розвитку КПВРЗ; – Село Козацьке; – Життя і діяльність В. Леніна; – Історія с. Алтинівки; – Просвіта на Україні; – Матеріали перепису плодово-ягідних насаджень.
1961	Сумський обласний	14	<ul style="list-style-type: none"> – Викладач вузу, аспіранти; – завідувач лекторської групою Сумського обкому КПУ; – представник Союзу журналістів СРСР; – співробітники краєзнавчого музею; – представник Сумського рафінадного заводу та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> – Більшовики Сумщини в період 1905 – 1917 рр.; – Революція 1905 – 1907 рр.; – Партизани Сумщини в період Великої Вітчизняної війни; – Бурякорядгоспи; – Харчова промисловість; – Культурне і господарське будівництво 1917 – 1941 рр.; – Відбудова легкої і харчової промисловості у 1921 – 1925 рр.; – Історія сіл та підприємств.
1961	Роменський філіал	8	–*	<ul style="list-style-type: none"> – Українська народна кераміка; – Пам'ятники революції; – Розвиток охорони здоров'я; – Ради Полтавської і Чернігівської губерній у боротьбі за радянську владу; – Сумщина в період Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.); – Шевченківські місця; – Роменський машинобудівний завод (історія).

1961	Конотопський філіал	8	—*	<ul style="list-style-type: none"> — Історія Конотопського ПВРЗ; — Преса періоду громадянської війни на Чернігівщині; — Сільське господарство Конотопського та Дубов'язів-ського районів 1950–1952 рр., культура і охорони здоров'я в цих районах; — Революційні події 1905 р.; — Торгівля на Конотопщині.
1962	Сумський	15	<ul style="list-style-type: none"> — Викладачі вузів; — представник Кр о л е в е ц ь к о г о обліково-виробничого підприємства; — студенти; — вчитель та учні середньої школи № 21 	<ul style="list-style-type: none"> — Чернігівська парторганізація 1921–1925 рр.; — Просвіта у 1917–1920 рр.; — Боротьба за встановлення радянської влади; — Кролевеччина в 1920-ті рр.; — Індустріалізація і колективізація на Сумщині; — Російсько-українські літературні відносини в ХІХ ст.
1962	Конотопський філіал	9	—*	<ul style="list-style-type: none"> — Чернігівська парторганізація 1921–1925 рр.; — Економіко-географічна характеристика сіл Козацьке, Хижки; — Марксистсько-ленінська економічна думка у 90-х рр. ХІХ ст.; — Радянське будівництво на Кролевеччині; — Історія заводу «Червоний металіст».
1962	Роменський філіал	9	<ul style="list-style-type: none"> — Представник РК КПУ; — викладач університету; — співробітник Роменського краєзнавчого музею; — представники підприємств і колгоспів Роменського району. 	<ul style="list-style-type: none"> — Стан колгоспів Талалаївського району за 1938–1939 рр.; — Революція 1905–1907 рр.; — РСДРП на Роменщині; — Розвиток народної освіти на Україні (1919–1922 рр.); — Врожайність буряку, кукурудзи у 1959–1960 рр. та ін.

1963	Сумський обласний	20	– Аспіранти; – представник Сумського (сільського) КПУ; – викладач Чернігівського педагогічного інституту; – студенти; – вчителі історії та ін.	– КПУ – організатор відбудови сільського господарства; – Утвердження атеїзму і боротьба з релігійними пережитками у побуті колгоспного селянства; – Комнезами у боротьбі за проведення політики партії; – Історія міст і сіл області та ін.
1963	Роменський філіал	40	– Партійні працівники, вчителі, працівники культури, залучені до написання «Історії міст і сіл УРСР»	– Історія окремих сіл Роменщини; – Економіко-географічний нарис Роменського району; – Боротьба з німецькими окупантами у 1918 р. та ін.
1963	Конотопський філіал	–	–*	–*
1964	Сумський обласний	17	–*	–*
1964	Роменський філіал	8	–*	– Історія окремих сіл Роменщини; – Життя письменника К. Квітки; – Створення пам'ятника «Загиблим воїнам» на території Олексіївської сільради.
1964	Конотопський філіал	6	–*	– Історія сіл Білі Вежі, Дмитровка, Малий Самбор; – Історія м. Шостки.

* Відомості у звітній документації не вказані.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 10, спр. 40, арк. 6–8; ф. Р-5802, оп. 3, спр. 159, арк. 5; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 170, арк. 4-5; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 42, арк. 4, 21; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 160, арк. 7; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 44, арк. 13-14, 25-26; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 180, арк. 4; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 201, арк. 3; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 46, арк. 105, 110; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 191, арк. 5; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 45-46, 51, 55; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 25-26, 35, 44; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 209, арк. 3; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 242, арк. 7; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 802-а, арк. 16; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 275, арк. 7; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 309, арк. 10-11; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 160, арк. 5-6; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 287, арк. 9; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 271, арк. 4; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 286, арк. 6.

Таблиця 6

**Агітаційно-пропагандистська та культурно-освітня
діяльність архівів Сумщини
(1954 – 1964 рр.)**

Рік	Назва державного архіву	Вид діяльності	Тематика
1954	Сумський обласний	–	
1954	Роменський філіал	Лекції (10 шт.)	– Міжнародні події; – значення Переяславської Ради; – антирелігійна.
1954	Конотопський філіал	–	
1955	Сумський обласний	–	
1955	Роменський філіал (із краєзнавчим музеєм)	Підготовка експозиційних стендів	Революційні події 1905 – 1907 рр.
1955	Конотопський філіал	–	
1956	Сумський обласний, філіали	–	
1957	Сумський обласний	Підготовка експозиційних стендів	Сумщина за 40 років (до 40-річчя Жовтневої революції).
1957	Роменський філіал	Виставка	Присвячена 40-річчю Великої Жовтневої революції.
1957	Конотопський філіал	Виставка документів	Присвячена 40-річчю Жовтневої революції.
		Передача статті по радіо	Присвячена 40-річчю Жовтневої революції.
		Допомога краєзнавчому музею м. Конотоп	Минуле та сучасне Конотопа; період довоєнного соціалістичного будівництва.
		Допомога пропагандистам.	Проведення Жовтневої революції на Конотопщині.

1958	Сумський обласний	–	
1958	Роменський філіал	Лекції (6 шт.)	Антирелігійна.
1958	Конотопський філіал	Виставка	Про радянське будівництво.
		Допомога краєзнавчому музею м. Конотоп	Створення і діяльність комсомольських організацій на Конотопщині.
1959	Сумський обласний, Роменський філіал	–	
1959	Конотопський філіал	Допомога краєзнавчому музею м. Конотоп	Історія розвитку народної освіти.
1960	Сумський обласний	Виставка	До 90-річчя з дня народження В. Леніна.
1960	Роменський філіал	–	
1960	Конотопський філіал	Допомога краєзнавчому музею м. Конотоп.	– Історія розвитку народної освіти; – Життя і діяльність В. Леніна.
1961	Сумський обласний	–	
1961	Роменський філіал	Підготовка інформації для Роменського РК КПУ, райвідділів народної освіти	– Пропагандистська робота; – вивчення історії місцевого краю.
		Бесіда з робітниками.	Популяризація архівних документів.
1961	Конотопський філіал	Виставка фото-копій архівних документів.	До 44-тій річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Конотопщині.
1962	Сумський обласний	Виставка газет, книг, документів,	Історія краю.
		Виставка літератури.	150-річчя Визвольної війни 1812 р.

1962	Конотопський філіал	Передача статті Конотопською телестудією.	Характеристика фондів філіалу, завдання архівних органів.
1962	Роменський філіал	Лекції	– Революційні події на Роменщині 1905 – 1907 рр.; – зміст архівних документів і їх значення; – класова сутність, релігії.
		Допомога Лохвицькому краєзнавчому музею	Партизанський рух по Лохвицькому району у 1919 – 1920 рр.
1963	Сумський обласний	Виставка документів та фотоматеріалів	– Історія міст і сіл області (до 20-річчя звільнення м. Суми від фашистських загарбників); – Партизани Сумської області в період Великої Вітчизняної війни (до дня Червоної Армії).
		Передача статті по радіо	Використання документальних матеріалів в державних архівах.
1963	Роменський, Конотопський філіали	–	
1964	Сумський обласний, Роменський філіал	–	
1964	Конотопський філіал	Підготовка документальної фотовітрини	Історія Жовтня на Конотопщині (До річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції).

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-5802, оп. 3, спр. 143, арк. 11; ф. Р-5802, оп. 3, спр. 151, арк. 5; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 170, арк. 4; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 42, арк. 4, 21; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 44, арк. 13, 33; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 178, арк. 32; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 191, арк. 5; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 198, арк. 7; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 55; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 241, арк. 41; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 36, 43; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 219, арк. 7; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 261, арк. 11; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 260, арк. 8; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 802-а, арк. 16; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 231, арк. 4; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 271, арк. 4; ф. Р- 5802, оп. 2, спр. 309, арк. 10.

Таблиця 7

**Виявлення документальних матеріалів на історичну тематику
в архівах Сумщини
(1954 – 1964 рр.)**

Рік	Назва державного архіву	Тематика виявлення документальних матеріалів
1954	Сумський обласний	– Дружба і співробітництво СРСР з угорським народом; – Революція 1905 – 1907 рр. на Україні.
1954	Роменський філіал	– Історія громадянської війни на Україні (1917 – 1920 рр.); – Історія першої російської буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр.
1954	Конотопський філіал	Конкретних тем виявлення у звітній документації не вказано.
1955	Сумський обласний	– Більшовицькі організації України у період підготовки і проведення Великої Жовтневої Соціалістичної революції; – Робітничий клас у боротьбі за відновлення промисловості (1921 – 1926 рр.); – Промисловість і становище пролетаріату в період капіталізму; – Історія комітетів бідноти; – Історія державних установ; – Постанови та розпорядження урядів СРСР та УРСР.
1955	Роменський філіал	– Перша російська революція 1905 – 1907 рр.; – Селянський рух на Україні у другій половині XIX ст.; – Революційні події у 1905 – 1907 рр. у Роменському повіті; – Перші комуні та колгоспи на Роменщині.
1955	Конотопський філіал	Конкретних тем виявлення у звітній документації не вказано.

1956	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Історія колективізації в УРСР; – Робочий контроль і націоналізація промисловості на Україні у 1917 – 1920 рр.; – Радянське будівництво на Україні в роки воєнної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1921 рр.); – Сільське господарство області у довоєнний період; – Історія державних установ.
1956	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Радянське будівництво в роки громадянської війни і воєнної інтервенції.
1956	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Більшовицькі організації України у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої Соціалістичної революції (1917 – 1918 рр.); – Радянське будівництво на Україні в роки воєнної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1921 рр.); – Польсько-радянські відносини (1917 – 1939 рр.).
Рік	Назва держархіву	Тематика виявлення документальних матеріалів
1957	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Сумщина за 40 років; – Сільське господарство області у повоєнний період.
1957	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Для збірників документів, присвячених 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (конкретних тем виявлення у звітній документації не вказано).
1957	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Радянське будівництво на Україні в роки воєнної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1921 рр.).
1958	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Історія Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.; – Міжнародна солідарність трудящих в боротьбі за мир; – Про реорганізацію і централізацію архівної справи; – Історія радянського театру; – Історія техніки.
1958	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Архівне будівництво; – Історія народної солідарності (1928 – 1941 рр.); – Будівництво м. Ромни.

1958	Конотопський філіал	Тиждень запису до лав комуністичних осередків (1920 р.).
1959	Сумський обласний	– Боротьба проти української націоналістичної контрреволюції (1917–1920 рр.); – Історія комітетів незаможних селян України; – Історія зв'язків Росії та СРСР з Францією; – Комуністичні суботники на Україні в період громадянської війни; – Історія Великої Вітчизняної війни.
1959	Роменський філіал	– Роль комітетів незаможних селян; – Боротьба проти петлюрівщини і гетьманщини; – Українське радянське театральне мистецтво (1917–1958 рр.).
1959	Конотопський Філіал	– Історія Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.); – Діяльність комітетів незаможних селян на Конотопщині; – Історія промисловості, техніки, сільського господарства; – Відносини з трудящими капіталістичних країн.
1960	Сумський обласний	– Життя і діяльність В.І. Леніна; – Життя і діяльність Т.Г. Шевченка; – Історія розвитку радянського кіно; – Історія Великої Вітчизняної війни; – Поступовий перехід від соціалізму до комунізму.
1960	Роменський філіал	– До 90-річчя з дня народження В. Леніна; – Життя і діяльність, розповсюдження творів Т.Г. Шевченка; – Історія українського мистецтва XVI–XX ст.; – Історія будівництва і придбання будівель Роменського технікуму механізації сільського господарства.
Рік	Назва держархіву	Тематика виявлення документальних матеріалів
1960	Конотопський філіал	– Життя і діяльність В.І. Леніна; – Життя і діяльність Т.Г. Шевченка; – Історія розвитку народної освіти; – Боротьба трудящих України проти іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції; – Історія розвитку радянського кіно; – Організація і діяльність комітетів незаможних селян на Україні.

1961	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Життя і діяльність В.І. Леніна у 1917 – 1924 рр.; – Історія радянського кіно (1917 – 1960 рр.); – Україна в період поступового переходу від соціалізму до комунізму (1953 – 1960 рр.); – Історія Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.).
1961	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Боротьба трудящих України проти іноземних і воєнних інтервентів, внутрішньої контрреволюції (1918 – 1920 рр.); – Події періоду першої російської буржуазно-демократичної революції, імпералістичної війни, Жовтневої революції, перші кроки будівництва радянської влади, воєнного комунізму, з'їзди Рад; – Культурно-просвітницький розвиток сіл Сміле і Хмельова Роменського району; – Історія Роменської міської пожежної команди.
1961	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції і іноземних воєнних інтервентів (1918 – 1920 рр.); – Життя і діяльність В.І. Леніна у 1917 – 1924 рр.; – Україна в період переходу від соціалізму до комунізму; – Дружні зв'язки народів СРСР з народами соціалістичного табору; – Історія міст і сіл Конотопського району; – Історія Конотопського ПВРЗ.
1962	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Польсько радянська війна (1920 – 1921 рр.); – Громадянська війна на Україні; – Історія колективізації сільського господарства (1928 – 1932 рр.); – Історія Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе; – Історія міст і сіл області.
1962	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Історія міст і сіл Роменщини; – Громадянська війна на Україні; – Польсько-радянська війна.
1962	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Україна в період переходу від соціалізму до комунізму; – Історія революції та громадянської війни 1905 р. на Конотопщині; – Історія міст і сіл Конотопського району; – Україна в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу; – До 150-річчя Вітчизняної війни 1812 р.
Рік	Назва держархіву	Тематика виявлення документальних матеріалів
1963	Сумський обласний	<ul style="list-style-type: none"> – Історія міст, сіл Лебединського, Охтирського і Сумського повітів; – Розвиток освіти в населених пунктах Сумського округу; – Історія міст і сіл УРСР; – Україна в період переходу від соціалізму до комунізму; – Історія колективізації сільського господарства (1926 – 1932 рр.); – Про дружні зв'язки з Чехословаччиною; – Про антирадянську і антинародну роль церкви.

1963	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Історія радянсько-польських відносин (1926 – 1930 рр.); – Листи радянських людей з фронтів і на фронті Великої Вітчизняної війни; – Реакційна суть релігії і антинародна роль церкви.
1963	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Історія міст і сіл Конотопського району.
1964	Сумський обласний	Конкретні теми виявлення у звітній документації не вказані.
1964	Роменський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Зразкові господарства поміщиків, побут, економіка, просвіта; – Історія радянсько-польських відносин (1926 – 1930 рр.); – Боротьба трудящих проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції (1918 – 1920 рр.); – Про життя і діяльність І.Франка; – Історія міст і сіл Роменського району.
1964	Конотопський філіал	<ul style="list-style-type: none"> – Історія Конотопського лектор-механічного заводу; – Історія державних установ; – Встановлення пам'ятників В. Леніну, Т. Шевченку в м. Конотоп; – Історія радянсько-польських відносин; – Життя і творчість Т. Шевченку; – Життя і діяльність В. Леніна; – Розвиток народної освіти та системи охорони здоров'я.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2448, оп. 1, спр. 160, арк. 4; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 139, арк. 13; ф. Р-5802, оп. 3, спр. 159, арк. 4; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 152, арк. 1, 37; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 195, арк. 1, 12; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 42, арк. 20; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 44, арк. 25, 32; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 178, арк. 14; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 196, арк. 1; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 207, арк. 7, 73; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 220, арк. 6; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 513, арк. 45, 50; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 224, арк. 8; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 227, арк. 3; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 242, рк. 4-6; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 23, 42; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 260, арк. 8; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 211, арк. 26, 50; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 222, арк. 4; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 219, арк. 3, 4; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 261, арк. 9; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 237, арк. 5-6; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 231, арк. 3; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 309, арк. 8-10; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 268, арк. 2; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 278, арк. 25; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 275, арк. 6-8; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 269, арк. 1; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 46, арк. 104, 109-110, 113; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 271, арк. 3.

Публікації архівів Сумщини на історичну тематику (1954 – 1964 рр.)

Рік	Назва державного архіву	Вид публікації	Назва публікації	Назва видання
1954	Сумський обласний, Роменський та Конотопський філіали	–	–	
1955	Сумський обласний	Стаття	1. Документальні матеріали облдержархіву про революцію 1905 – 1907 рр. на Сумщині.	Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР.
			2. До революційних подій 1917 р. на Сумщині.*	«Історичний архів» (журнал).
			3. Селянський рух 1905 – 1907 рр. на Сумщині.*	«Ленінська правда» (газета)
	Історична довідка	1. Комітети бідноти на Україні. 2. Відділи Управління повітових виконкомів.	Довідник по історії державних установ на Україні.	
1955	Роменський філіал	Історична довідка	Повітве духовне правління	Довідник по історії державних установ на Україні.
1955	Конотопський філіал	–	–	
1956	Сумський обласний	Стаття	1. Як на Сумщині народжува-лася радянська влада. 2. З історії народної освіти на Сумщині.*	«Ленінська правда» (газета).
			3. До історії колгоспного руху в Конотопському окрузі у 1920 – 1924 рр.*	Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР.
1956	Роменський та Конотопський філіали	–	–	
1957	Сумський обласний, Роменський і Конотопський філіали	Збірник документів і матеріалів	Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов 1917 – 1920 гг.	

1957	Сумський обласний	Стаття	1. 39 років Радянської Армії».	1. Блокнот агітатора Сумського обкому КПУ.
			2. З історії встановлення та зміцнення Радянської влади на Сумщині.**	2. Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР.
1958	Сумський обласний	Стаття	1. Хвилюючі документи. 2. До 40-ї річниці Радянської Армії.	«Ленінська правда» (газета).
1958	Роменський філіал	Стаття	3 історії комсомолу Роменщини.**	«Ленінська правда» (газета).
1958	Конотопський філіал	–		
1959	Сумський обласний	Стаття	1. Документи про організацію комуністичних субопників на Сумщині.* 2. Огляд документальних матеріалів по історії комсо-мольських організацій Сумщини.*	не вказано
1959	Сумський обласний, філіали	Збірник документів і матеріалів	3 історії комсомольських організацій Сумщини. 1919 – 1937.	
1960	Сумський обласний, філіали	–	–	
1961	Сумський обласний, Роменський філіал	–	–	
1961	Конотопський філіал	Стаття	1. Напищемо, товариші, історію рідного краю. 2. Архіви – сховища людських знань і досвіду.** 3. Будемо мапи історію свого рідного краю.** 4. 43-тя річниця Ленінського декрету «Про реорганізацію і централізацію архівної справи».**	«Радянський прапор» (газета).

1961	Роменський філіал	Стаття	Широко вивчати і використовувати архівні документи.	«Прапор Жовтня» (газета).
1962	Сумський обласний, Роменський філіал	–	–	
1962	Конотопський філіал	Стаття	1. 44 роки Ленінського декрету «Про реорганізацію і централізацію архівної справи». 2. Проти іноземних загарбників.	«Радянський прапор» (газета).
1963	Сумський обласний	Стаття	1. 45 років радянського архіву. 2. Дослідникам історії краю.	«Ленінська правда» (газета).
1963	Сумський обласний, Роменський та Конотопський філіали	Збірник документів і матеріалів	Сумська область в період Великої Отечества́нной войны Советского Союза. 1941 – 1945 гг.	
1964	Сумський обласний, Роменський філіал	–	–	
1964	Конотопський філіал	Стаття	«З минулого» (присвячена Т. Шевченку).	«Радянський прапор» (газета).

* передано до друку, але не опубліковано.

** точні відомості про публікацію відсутні.

Таблиця складена за матеріалами Держархіву Сумської обл.: ф. Р-2445, оп. 6, спр. 56, арк. 14; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 151, арк. 7-7 зв.; ф. Р-2445, оп. 6, спр. 58, арк. 18; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 135, арк. 7; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 160, арк. 7; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 149, арк. 11; ф. Р-2448, оп. 1, спр. 170, арк. 5; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 44, арк. 26; ф. Р-2445, оп. 10, спр. 46, арк. 106; ф. Р-5802, оп. 2, спр. 214, арк. 2; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 191, арк. 9; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 591, арк. 36; 43-44; ф. Р-4941, оп. 2, спр. 260, арк. 8; ф. Р-2445, оп. 1, спр. 702, арк. 7.

*Коваленко Людмила Іванівна
Нікітін Юрій Олександрович*

**Архіви Сумщини в житті
українського суспільства
(кінець 30-х – початок 60-х рр. ХХ ст.)**

Монографія

Підписано до друку 23.11.2016
Формат 84х60/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк.18,9. Обл.-вид. арк. 17,5.
Наклад 100 прим. Зам. № 34.

Підготовлено до друку
і виготовлено тираж СВС Панасенко І.М.
*(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції №2914,
серія ДК, видане 26.07.2007 р.)*

т.(095)-158-84-37
Адреса видавництва: м.Суми,
вул. Соборна,19/54, оф.3
sumchanka@ukr.net

Сумська область з центром в м. Суми створена згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР 10 січня 1939 року. До її складу ввійшли 12 районів Харківської області, 17 районів Чернігівської області та 2 райони Полтавської області. Першим головою виконкому Сумської обласної ради було обрано Й. Горлова. Станом на 1 травня 1940 року в області нараховувалось 10 міст, 6 селищ міського типу та 4623 сільських населених пунктів. Вона мала територію 24,2 тис. кв. км і населення 1706,7 тис. чоловік.

